УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (108-109) Рік XXVIII

У 125-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
1866 — 1991

СТОЛІТТЯ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У КАНАДІ
1891 — 1991

1991

НЬЮ-ЙОРК КИЇВ ТОРОНТО МЮНХЕН ЛЬВІВ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК	THE UKRAINIAN HISTORIAN
Журнал	*Journal of*
Українського Історичного Товариства	*The Ukrainian Historical Association*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР — EDITOR in CHIEF
Любомир Винар — Lubomyr R. Wynar
Kent State University

РЕДАКТОР — EDITOR
Марко Антонович — Marko Antonovych
Ukrainian Historical Association

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕҐІЯ

EDITORIAL BOARD

Мовний редактор: Наталія Пазуняк

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА



Число 1-2 1991 Том 28

НЬЮ-ЙОРК КИЇВ ТОРОНТО МЮНХЕН ЛЬВІВ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN
Published by
The Ukrainian Historical Association

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в трьох примірниках на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

або

"The Ukrainian Historian"
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в трьох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам на повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and/or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life, Bibliography of Slavic and East European Studies,* and *MLA International Bibliography.*

ISSN: 0041-6061

Printed and typeset by UKRAPRINT, INC., P.O. Box 304, Woodstock, Md. 21163

ЗМІСТ

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ВІДЗНАЧЕННЯ 125-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДОКУМЕНТАЦІЯ

КОНФЕРЕНЦІЇ І ЗЇЗДИ

TABLE OF CONTENTS

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО



Академік Михайло Грушевський за робочив столом у своїй кімнаті. Київ, з кінця 1920-их років. Фотографія зберігається у фондах Відділу рукописів Центральної Наукової Бібліотеки ім. В. І. Вернадського у Києві.

До Ювілею Михайла Грушевського

ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА З НАГОДИ 125-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У 1991 році відзначаємо 125-ліття з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934), найвидатнішого українського історика й одного з найвидатніших діячів українського національного відродження XX століття.

Як автор монументальної «Історії України-Руси», М. Грушевський поклав міцні підвалини для національно-державного відродження України, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку української нації. Історична схема М. Грушевського встановила й обґрунтувала самостійність українського історичного процесу.

Як довголітній голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові і голова Українського Наукового Товариства у Києві, а згодом академік Всеукраїнської Академії Наук і голова її Історичної секції, М. Грушевський спричинився до великого піднесення української історичної науки і введення її, як рівнорядного учасника до світового і культурного процесу. Він був одним із найвидатніших будівничих української національної культури у світовому вимірі.

Як громадсько-політичний діяч, М. Грушевський очолив українську визвольну революцію XX століття і став головою Української Центральної Ради і першим президентом Української Народної Республіки. Він проголосив Четвертий Універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918 р. в Києві, який є найвидатнішим конституційним актом української державности в XX столітті. Четвертий Універсал поставив тверду основу під дальший державний розвиток українського народу.

Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, що його він розумів як з'єднання всіх частин української землі і української нації в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі.

В Україні довгі роки партійні історики і совєтська влада уважали М. Грушевського за найбільшого ворога комуністичного режиму, а його ім'я стало символом т.зв. «буржуазного націоналізму». Сьогодні партійні історики продовжують фальсифікувати діяльність і творчість Великого Сина України.

Президія УІТ висловлює признання членам УІТ в Україні і діяспорі,

які відкидають вимогу партійности історичної науки і систематично розбудовують грушевськознавство — окрему ділянку наукових досліджень.

Президія УІТ вітає заходи НТШ у Львові і членів УІТ в Україні, як також інших, наукових установ і науковців, які дали ініціятиву до побудови пам'ятника Михайлові Грушевському у Львові, в якому Грушевський проживав довгі роки і став найвидатнішим організатором українського наукового життя.

НТШ у Львові і Українське Історичне Товариство плянують у 1991 році відбути міжнародну наукову конференцію, присвячену відзначенню 125-ліття народження Михайла Грушевського. УІТ плянує, у співпраці з іншими науковими установами, відбути наукові ювілейні конференції в Европі, Америці і Канаді.

Українське Історичне Товариство проголошує 1991 рік — Ювілейним Роком Михайла Грушевського.

Українське Історичне Товариство плянує в Ювілейному Році М. Грушевського видання численних праць в українській і інших мовах, присвячених його життю і творчості. Заплановано видати деякі важливі праці Михайла Грушевського й один том джерельних матеріялів. Опрацьовується обширна монографія, присвячена діяльності і творчості найвидатнішого українського історика.

Закликаємо українську спільноту в Україні і діяспорі гідно відзначити 125-літні роковини Великого Сина Українського Народу, який ціле життя присвятив праці і боротьбі за краще майбутнє України.

ПРЕЗИДІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА
22 січня 1991 р.

Любомир Винар
Українське Історичне Товариство
Кент, Огайо

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО Й УІТ

(З нагоди 125-ліття з дня народження)

ВСТУП

Діяльність Українського Історичного Товариства безпосередньо в'яжеться з систематичним вивченням життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського, одного з найвидатніших діячів українського національного і державного відродження в 20-му столітті. Саме тому, обговорюючи головні завдання УІТ з нагоди його 25-ліття, ми писали, що на теперішньому етапі діяльности, будемо «дальше розбудовувати грушевськознавство і причинимося до видання епістолярної і іншої творчости, а також дальших досліджень про життя, діяльність і творчість найвидатнішого українського історика».[1]

Уже в 1966 році, з нагоди відзначення 100-ліття народження Михайла Грушевського, Товариство і «Український Історик» вирішили започаткувати і розбудувати грушевськознавство, як вийнятково важливу, а в тому часі зовсім занедбану, академічну дисципліну українознавства. Ми сповнили свій обов'язок, без огляду на різні ускладення і труднощі. І сьогодні, в 1991 році, в якому відзначуємо 125-ліття з дня народження Михайла Сергійовича, — можемо об'єктивно ствердити, що починається новий етап розбудови грушевськознавства, в якому беруть участь науковці з України і діяспори.

Як відомо, в совєтській Україні протягом довгих років комуністична влада і її офіційна наукова надбудова Академія Наук УРСР фальсифікували творчу спадщину і діяльність Грушевського як «буржуазного націоналіста», а заразом головного ворога комуністичного режиму і партійної історіографії в Україні. Його твори були заборонені, а ім'я Грушевського стало комуністичним символом «зрадництва рідного народу». Нечисленні історики й інші науковці, які мали відвагу покликатися на праці Грушевського, були переслідувані комуністичною партією і Академією Наук, і подібно, як Михайло Сергійович, стали ворогами «совєтського народу». Цю ганебну сторінку діяльности Академії Наук УРСР слід в майбутньому джерельно і об'єктивно насвітлити.

[1] Любомир Винар, «З нагоди 25-річчя Українського Історичного Товариства», *Український Історик,* т. 27, ч. 1-4, 1990, стор. 9.

Треба також згадати, що в діяспорі були нечисленні спроби деяких дослідників знеславити і зфальшувати наукову і суспільно-політичну діяльність Грушевського. Проте ці невдалі спроби з 1966 року можуть служити прикладом ненаукового підходу деяких людей до вивчення творчости Грушевського, що уважали себе толковими вченими. Ілюстрацією цих методологічно-джерельних недомагань може служити стаття «Із нагоди столітнього ювілею історика» (*Листи до приятелів,* 1966, чч. 157-159, кн. 5-7).[2]

Українські наукові і академічні установи (напр. НТШ, УВАН, УВУ і інші), як також українознавчі осередки при канадських і американських університетах, за вийнятком УІТ, спеціяльно не займалися грушевськознавством, а запляноване англомовне видання Історії України Руси, яким займалося НТШ в Америці, також не було зреалізоване.[3] Це занедбання грушевськознавства в діяспорі тяжко зрозуміти, якщо ідеться про установи, які пов'язувались з його науковою діяльністю. Отже була потреба заповнити поважну прогалину в науковому українознавстві — і так головна відповідальність і тягар праці по лінії грушевськознавства впав на Українське Історичне Товариство, що постало в 1965 році.

На нашу думку, проф. Олександер Оглоблин, один із найвидатніших українських істориків, мав повну рацію, коли ствердив, що завдяки діяльності УІТ і його журналу «Український Історик», започатковано систематичне наукове вивчення життя і творчости Грушевського, і це був початок грушевськознавства як академічної дисципліни. Майже в кожному числі «Українського Історика» друкуються матеріяли, присвячені Грушевському, а в 1974 році УІТ започаткувало серійне видання «Грушевськіяна». В 1966 році появилося спеціяльне число журналу присвячене 100-літтю з дня народження історика, а у 50-ліття смерти Михайла Грушевського видано черговий спеціяльний том «Українського Історика». Крім того появилися окремі монографічні дослідження і довідкові видання присвячені грушевськознавству. За нашими обчисленнями в «Українському Історику» і окремих виданнях УІТ появилося понад 100 позицій «Грушевськіяни», що охоплювала різні періоди життя і різні ділянки творчости Михайла Грушевського.[4] Отже УІТ зробило доволі багато для розбудови грушевськознавства в роках 1965 до 1991.

---

[2] Ця справа обговорена в нашій статті «Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти Михайла Грушевського», *Український Історик,* том 21, ч. 1-4, 1984, стор. 17. Ідеться про статтю О. Пріцака.

[3] Петро Стерчо, «До видання *Історії України Руси* в англійській мові», *Український Історик,* том 21, ч. 1-4, 1984, стор. 238-250.

[4] В архіві «Українського Історика» знаходиться статистичне зіставлення «Грушевськіяни» в *Українському Історику* за роки 1963 до 1983. Автором цих статистичних даних є відомий бібліограф Л. Биковський, який пише, що в журналі за вищезгадані роки видруковано 60 окремих бібліографічних одиниць «Грушевськіяни». Віримо, що в короткому часі появиться стаття про видання УІТ, присвячені грушевськознавству протягом останних 27 років.

Тепер виринає основне питання: що заплянoвано і зреалізовано у зв'язку із ювілейним роком Грушевського в 1991 році в контексті діяльности УІТ і інших наукових установ в Україні і на Заході? На це питання доволі важко дати задовільну відповідь — ювілейний рік Грушевського кінчається аж у грудні 1991 року. Проте вже тепер виринає потреба бодай коротко обговорити окремі питання, пов'язані із відзначенням 125-ліття народження Михайла Сергійовича Грушевського. Тут ідеться про подання правдивих даних і зроблення певних висновків, які допоможуть краще зрозуміти теперішній стан грушевськознавства. Часто буває, що з нагоди певних наукових відзначень і взагалі наукової діяльности творяться леґенди, подаються неповні, а навіть фальшиві інтерпретації, що не дозволяють дослідникам задовільно відтворити певні події або діяльність поодиноких установ. Будемо старатися, щоб наша стаття базувалася на джерелах і не впала жертвою непотрібних «леґенд».

ПРОГОЛОШЕННЯ ЮВІЛЕЙНОГО РОКУ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Проголошення 1991 року Ювілейним Роком Михайла Грушевського для відзначення 125-ліття з дня його народження, має свою історію. Ще на початку 1990 ми вирішили проголосити наступний рік ювілейним роком історика в діяспорі, а також в Україні. Я уважав, що у зв'язку із підготовою І Конґресу Міжнародної асоціяції україністів, який був заплянований на кінець серпня, цей задум треба за всяку ціну зреалізувати.[5] Ішлося про принципову справу, яка не обмежувалася лише до проголошення ювілейного року, але також ми думали, що треба сконфронтувати під час цього конґресу совєтських українських партійних істориків, які ввесь час фальсифікували творчість Грушевського. Зміна настанови до історика прийшла пізніше.

Як відомо, у 1988 році в «Літературній Україні» і інших виданнях появилися статті в обороні національної і наукової чести Грушевського,[6]

[5] Конґрес відбувся в днях 27 серпня до 3 вересня 1990 року. Офіційно його зорганізували такі установи: Міжнародна асоціяція україністів (МАУ), Академія Наук Української РСР і Республіканська асоціяція україністів.

З тематики грушевськознавства виголошено дві основні доповіді: Любомир Винар, «Михайло Грушевський і його вплив на розвиток української наукової історіографії» і Аркадій Жуковський, «М. Грушевський і журнал „Україна"».

[6] Тут згадаємо статтю Сергія Білоконя, «Михайло Грушевський», в якій автор писав про «колосальне значення його наукової спадщини», яку влада не могла заборонити, бо це «демонтує історичну свідомість не тільки українців, не тільки їх деморалізує. За великим рахунком, такі акції руйнують нашу державу» *Літературна Україна,* ч. 29, 1988, стор. 3.

Партійний історик В. Сарбей, завідуючий відділом історії капіталізму Інституту АН УРСР, дав відповідь Білоконю в статті «Як нам ставитися до М. Грушевського», *Радянська Україна,* 27 серпня 1988, в якій твердив, що «в радянських істориків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до

а це створювало пригожий грунт для реалізації наших плянів, які рівночасно могли допровадити до співпраці і творчого діялогу між українськими істориками з України і Заходу. Також в 1990 році ми відзначували 25-ліття Українського Історичного Товариства і, на нашу думку, це був відповідний час для впровадження і поширення грушевськознавства в Україні. Під час відбуття конференції УВУ і УІТ в Мюнхені, присв'яченої 25-літтю діяльности Товариства (24 і 25 серпня 1990 р.) *перший раз* проголошено в Европі ювілейний рік Грушевського, а також голова Товариства поінформував учасників конференції, що він плянує у Києві під час наукового конґресу також проголосити міжнародний ювілейний рік Грушевського[7] в Україні.

Дня 29 серпня 1990 року в Актовому залі Інституту Історії АН, під час сесії «Проблеми української історіографії та історіософії» Секції III міжнародного конґресу у Києві, автор цих рядків проголосив з рамені Українського Історичного Товариства, після виголошеної ним доповіді про Михайла Сергійовича, ювілейний рік М. Грушевського і просив, щоб учасники конґресу прилучилися до ювілею УІТ. Учасники сесії прийняли цю пропозицію, і вона була включена до «Резолюцій III секції конґресу», що відбулося в Актовому залу Київського філіялу Центрального музею, вул. Хрещатик 2; «Резолюції III секції конґресу були подані до затвердження пленарним зібранням. Від УІТ були дві резолюції, які відчитав проф. О. Пріцак, керівник III секції Конґресу в такому порядку (з огляду на важливість цих документів, подаємо їх повністю):

1) Підтримати пропозицію голови Українського історичного товариства (Кент, Огайо, США) проф. Любомира Винара про оголошення 1991 р. ювілейним роком Михайла Грушевського.

2) Запропонувати ЦК КПУ скасувати сталінську постанову і тези «До Возз'єднання України з Росією», засудивши тези, як такі, що брутально фальсифікують історію України.[8]

Треба ствердити, що після відчитання цих двох резолюцій учасники конґресу довготривалими оплесками їх одобрили. Це була найбільш

творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень». Саме Сарбей є добрим прикладом партісторика-фальсифікатора діяльности і творчости Грушевського. У Києві ми бажали перед ширшим кругом слухачів сконфронтувати парт-істориків і їхні фальшиві інтерпретації історичної спадщини Грушевського. Це завдання, у значній мірі, ми виконали під час київського конґресу в 1990 році.

[7] Інформація про це перше проголошення ювілейного року Грушевського подана в статті «Український Вільний Університет і У.І.Т.», *Український Історик*, т. 27, 1990, стор. 215.

[8] Треба згадати, що друга резолюція була звернена до Академії Наук, але в остаточній версії подали «ЦК КПУ». Докладніше про цю справу в статті: Л. Винар, «Резолюції Першого міжнародного конґресу», *Мета*, ч. 2, 1991.

спонтанна овація на заключній сесії конґресу. Згодом я писав, що для мене було ясно, що таке спонтанне прийняття цих резолюцій «вказувало на те, що відродження української наукової історіографії в Україні є на добрій дорозі»,[9] а домінування в Україні партійної історіографії, у відносно короткому часі, закінчиться. Не зважаючи на затвердження цих резолюцій, до сьогоднішного дня вони не були опубліковані в офіційних виданнях МАУ або інших наукових виданнях в Україні. Вийнятком є видання Української республиканської партії «Самостійна Україна» в якому ці резолюції були опубліковані, як вступ до моєї статті.[10]

До сьогоднішнього дня МАУ не видала спеціяльного звернення з нагоди 125-ліття народження Михайла Грушевського, без огляду на те, що учасники першого міжнародного конґресу МАУ піддержали проголошення УІТ ювілейного року Грушевського в 1991 році.

Дня 17 жовтня 1990 року в Торонті відбулася наукова конференція УІТ у співпраці з Науковою Радою при СКВУ н.т. «Сучасний стан української історичної науки в Україні і діяспорі». Під час відкриття конференції Голова УІТ «проголосив 1991 рік (роковин 125-ліття народин Михайла Грушевського) ювілейним Роком Грушевського, що його гідно відзначать науковці в Україні і діяспорі».[11]

Наступне проголошення ювілейного Року М. Грушевського відбулося у Франції, під час наукової конференції, зорганізованої НТШ у Европі і УІТ при співпраці Академічного комітету для відзначення 125-ліття народин історика. Конференція була присвячена ювілеєві Грушевського і відбулася в Парижі 9 червня 1991 р. в Бібліотеці ім. Симона Петлюри.[12]

Під час відбуття 10 річної конференції «Україна і Захід» в Іллінойському університеті в Урбані (17-22 червня 1991), що її улаштувала Українська науково-дослідча програма, одну сесію присвячено відзначенню 125-ліття народження Михайла Грушевського. Після виголошення доповіді, н.т. «Михайло Грушевський і українське національне відродження» Голова УІТ поінформував присутніх про проголошення міжнародного наукового ювілею Грушевського, що його наукові уста-

---

[9] Любомир Винар, «Відродження національної історіографії в Україні», *Свобода,* ч. 215, 8 листопада 1990.

[10] Любомир Винар, «Пізнайте істину, а істина освободить Вас... (Відродження української національної історіографії в Україні)», *Самостійна Україна* (Київ), ч. 5, 5 травня 1991.

Цікаво згадати, що до статті видруковано рівночасно «Коментар доктора М. Брайчевського», який в основному погоджувався з моїми думками відносно сучасного стану історіографії в Україні.

[11] «Наукова конференція УІТ в Торонті», *Український Історик,* т. 27, 1990, стор. 215-216.

[12] «У Парижі відбулася Наукова Конференція, присвячена М. Грушевському», *Новий Шлях* (Торонто), ч. 27, 6 липня 1991; «Відбулася конференція, присвячена 125-літтю М. Грушевського», *Свобода,* ч. 128, 9 липня 1991.

нови будуть відзначувати конференціями і спеціяльними виданнями в різних країнах світу.[13]

В днях 25 до 29 серпня відбулася у Львові міжнародна наукова конференція присвячена Грушевському, що її зорганізували НТШ, УІТ і РАУ. На конференції не проголошувано ювілейного року історика, тому що він уже був проголошений Українським Історичним Товариством. В Україні появилися в пресі вістки про це проголошення, мовляв «1991-ий рік Українське Історичне Товариство проголосило роком Михайла Грушевського і адресує громадськості України своє звернення».[14] Деякі учасники міжнародної конференції думали, що під час конґресу МАУ львівське НТШ дало ініціятиву до проголошення ювілейного року найвидатнішого голови і члена НТШ, але, як вже було згадано, єдині пропозиції-резолюція в цій справі була видвигнена в Києві головою Українського Історичного Т-ва. Про проголошення львівського НТШ нам нічого не відомо, а також жодного звернення в цій справі ми не читали. Також жодне звернення з нагоди ювілею не було видане Історичним Інститутом А.Н. у Києві, ані іншими науковими установами. В квітні 1991 року Президія Секретаріяту Світового Конґресу Світових Українців (СКВУ) у співпраці з Науковою Радою при СКВУ, видали спеціяльне звернення «У 125-ліття народження Михайла Грушевського», в якому дали повну піддержку проголошенню «Міжнародного ювілейного року Михайла Грушевського», що його проголосило Українське Історичне Товариство.[15] Рівночасно Президія СКВУ проголосила «рік 1991 — Роком Михайла Грушевського у зв'язку з відзначенням 125-ліття з дня його народження». Співпраця СКВУ з УІТ в справі відзначення ювілею Грушевського має моральне значення, якщо ідеться про центральну установу українців в діяспорі і допомогу Президії і Наукової Ради СКВУ як головного координатора праці наукових установ в діяспорі в діяльності УІТ.

Офіційне «Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 125 ліття з дня народження Михайла Грушевського» вийшло з датою 22 січня 1991 року і було друковане в різних українських часописах в Европі, Канаді і Америці.[16] У зверненні підкреслено усі ділянки діяль-

---

[13] Сесія Грушевського відбулася у вівторок, 18 червня. Предсідником сесії був о. проф. д-р Олександер Баран, президент УВАН в Канаді.

[14] Євген Пшеничний, «Рік Михайла Грушевського», *Молода Галичина* (Львів), ч. 72, 18 червня 1991 р.; Віктор Заруба, «Рік Михайла Сергійовича (До 125-річчя М. С. Грушевського)», *Собор* (Дніпропетровськ), ч. 6 (8), 16 лютого 1991.

[15] «У 125-ліття народження Михайла Грушевського. Звернення СКВУ», *Українські Вісті,* ч. 17, 1991.

[16] «Звернення УІТ» видрукувано в таких виданнях: *Свобода,* 15.XI.1990; *Українські вісті,* ч. 6, 10 лютого 1991; *Церква і життя* (Австралія), ч. 9, 3 березня 1991; *Жіночий світ* (Канада), ч. 3, березень 1991; *Український голос* (Канада), 4 березня 1991; *Гомін України* (Канада), 24 квітня 1991; *Українська Думка* (Лондон), 30 травня 1991 р.

ности і творчости М. Грушевського, а заразом наголошено співпрацю з іншими науковими установами, з якими УІТ співпрацює в організації конференцій і взагалі в тривалому відзначенню 125-ліття «великого сина українського народу, який ціле життя присв'ятив праці і боротьбі за краще майбутнє України».

Докладніші інформації про відзначення 125-ліття з дня народження М. Грушевського подано в статті «Міжнародний ювілейний рік М. Грушевського».[17]

КОНФЕРЕНЦІЇ І ЗЇЗДИ

У «Зверненні» УІТ окремий розділ присвячений заплянованим конференціям і з'їздам. Зокрема згадано, що «НТШ у Львові і Українське Історичне Товариство плянують відбути міжнародню наукову конференцію присв'ячену відзначенню 125-ліття народження Михайла Грушевського». Виринає питання, що з цих запроєктованих конференцій зреалізовано? Підготова ювілейних конференцій УІТ у співпраці з іншими науковими установами також має свою «передісторію». Тут ідеться про відзначення 125-ліття народин Грушевського в Україні і в діяспорі.

Зв'язки з науковцями з Києва встановлено під час основуючих зборів Американської асоціяції україністів, що відбулися в Гарвардському університеті в 1989 році. Зокрема ішлося про обговоренна науково-видавничих плянів Археографічної комісії Академії Наук в Києві, яка займалася уложенням пляну для видання епістолярної спадщини Грушевського і перевидання Історії України-Руси. Ці зв'язки скріпилися в 1990 році під час відбуття міжнародного конґресу україністів в Києві. Там, автор цих рядків, мав змогу зустрінутися і обговорити питання співпраці з істориками зі Львова, Києва, Дніпропетровська, Ужгороду і інших місцевостей. Ми згадували про можливість спільного відбуття конференції, присв'яченої Грушевському і в світлі прийняття нашої резолюції про Ювілейний Рік Грушевського, все виглядало оптимістично. Автор цих рядків познайомився з головою львівського НТШ д-р О. Романовим, з яким обговорено можливість відбуття загальної конференції, присв'яченої 125-літтю народження Грушевського. Вже 18 жовтня 1990 р. ми одержали офіційне повідомлення від НТШ у Львові, що міжнародну наукову конференцію «ми згідні провести спільно з УІТ.[18] Також ми одержали листа від проф. Я. Ісаєвича, голови Львів-

---

В Україні роздано «Звернення УІТ» в Києві, Дніпропетровську і під час наукового конґресу, присвяченого М. Грушевському у Львові.

[17] «Міжнародний ювілейний рік М. Грушевського», *Літопис УІТ,* ч. 7, лютий 1991 (ця сторінка УІТ періодично друкується в щоденнику *Свобода.* Цей випуск появився в «Свободі» ч. 29, 13 лютого 1991.

[18] Лист голови НТШ у Львові О. Романова до Л. Винара з 18 жовтня 1990. В листі голова писав: «З радістю зустрічаємо Ваше бажання активно причи-

ської обласної організації Українського товариства збереження пам'яток і директора Інституту суспільних наук АН у Львові, що «на прохання Академії наук, погодився створити загальноукраїнський ювілейний комітет, який повинен заплянувати додаткові заходи відзначення річниці».[19] На нашу думку, в Україні повинно відбутися одне соборне всеукраїнське відзначення 125-ліття народин М. Грушевського, який завжди у своїй діяльности підкреслював соборницький підхід до важливих справ і соборницьку дію. Я зі своїми думками поділився з головою НТШ і деякими членами Академії — але, як я вичув, до такого соборницького відзначення Грушевського, який науково працював у Києві і Львові, не було вирозуміння, мовляв «хай вони роблять свою конференцію, а ми свою» — і я вирішив більше в цю справу не мішатися. Можна лиш шкодувати, що в Україні НТШ у Львові і київська Академія Наук не могли договоритися до тіснішої співпраці в справі організування міжнародної конференції.

Натомість в діяспорі справа соборницько-наукового відзначення ювілею Грушевського, на нашу думку, була краще зреалізована. Ми створили «Академічний комітет для відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського», який діяв при Президії УІТ. Комітет повстав у співпраці з Науковою Радою при СКВУ, який складався з організаторів українського наукового життя в діяспорі, які дуже часто очолювали українські наукові установи або українознавчі осередки при канадських і американських університетах. Комітет діє, як «дорадчий орган у справі організації наукових конференцій, спеціяльних видань і інших питань, пов'язаних з розбудовою грушевськознавства».[20] Комітет цю допоміжну ролю задовільно сповняв і віримо, що в майбутньо-

---

нитися до ювілейного року М. Грушевського, отже я детально інформую Вас про ініціятиви, щодо яких я вже побіжно розмовляв з Вами і в Києві і в Славську». Звичайно, у Києві я інформував О. Романова, що ініціятива ювілейного відзначення вже давно була видвигнута УІТ, і тому у Києві ми проголосили Ювілейний Рік Грушевського.

[19] Лист Я. Ісаєвича до Л. Винара писаний правдоподібно на початку жовтня 1990 р. (без дати). Автор листа м.і. писав: «Щиро дякуємо Вам і Управі Українського Історичного Товариства за згоду бути коспонзором пам'ятника М. Грушевському (це могло б коштувати бл. 10 тис. дол.) або спонзором пам'ятної таблиці на будинку університету». Під час мого побуту у Києві і Львові в серпні 1990 р., я уважав обов'язком українських наукових установ в діяспорі морально і матеріяльно піддержати побудову пам'ятника Грушевському у Львові і Києві. Президія УІТ вирішила бути коспонзором пам'ятника або пропам'ятної таблиці Грушевського у Львові.

[20] Докладніше в статті «Створено Комітет для відзначення ювілею Грушевського», *Свобода*, ч. 71, 1991; «Ювілей М. Грушевського», *Українське Слово* (Париж), ч. 58, 1991; «Створено комітет ювілею Грушевського», *Українські Вісті* (Детройт), ч. 17, 1991; «Створено комітет для відзначення ювілею акад. Михайла Грушевського», *Церква і життя* (Австралія), ч. 18, 1991; «Створено Комітет для відзначення ювілею М. Грушевського», *Народна воля* (Скрентон), ч. 20, 1991.

му він дальше зможе діяти і допомагати в розбудові грушевськознавства.

На Заході ми заплянували відбути три головні наукові конференції: в Европі, Америці і Канаді. Крім того різні наукові установи робили окремі доповіді, присвячені М. Грушевському, але в нашій статті немає змоги їх перечислити — тому обмежуємося лише до конференцій.

Перша наукова ювілейна конференція відбулася 9 червня 1991 року заходами Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Европі й Українського Історичного Товариства. Її програму підготовили голова УІТ і голова ЕНТШ. Треба відмітити, що це була перша конференція, присвячена ювілеєві Михайла Грушевського, в якій відчитано доповіді українських вчених з України, Америки, Канади, Франції і Польщі. Це була вийнятково успішна конференція, яка наглядно виказала гармонійну співпрацю між НТШ і УІТ.[21]

Окрема ювілейна сесія, присвячена М. Грушевському, відбулася під час 10-ої річної українознавчої конференції, зорганізованої Українською науково-дослідчою програмою при Іллінойському університеті в місяці червні, і ми вже про цю сесію згадували.

У Львові в днях 27 до 29 серпня відбулася Міжнародна ювілейна групова конференція, присвячена 125-ій річниці від дня народження М. Грушевського. Конференцію зорганізувало Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, Українське Історичне Товариство і Республіканська Асоціяція українознавців (РАУ). Пізніше, правдоподібно під кінець червня, приступило до спонзорування конференції НТШ в Америці.[22]

---

[21] Інформації в статті «Відбулася ювілейна конференція Грушевського», *Українські вісті,* ч. 29, 21 липня 1991; «У Парижі відбулася наукова конференція, присвячена М. Грушевському», *Новий шлях* (Торонто), ч. 27, 6 липня 1991; «Відбулася конференція, присвячена 125-літтю М. Грушевського», *Свобода,* ч. 128, 9 липня 1991.

[22] Нам тяжко встановити точну дату приступлення НТШ в Америці до організації конференції через деякі суперечні вістки. В офіційному повідомлені Олега Романова і І. Дзюби п.н. «До ювілею М. Грушевського» з 11 квітня 1991 року (*Літературна Україна,* ч. 15, 1991) виразно подано, що «організаторами (конференції Л.В.) виступають *Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Республиканська асоціяція українознавства* (РАУ) та *Українське історичне товариство* (США). Також в офіційній сторінці НТШ в Америці («Вісті Наукового Товариства ім. Т. Шевченка», ч. 13, «Свобода» ч. 68 за 12 квітня) виразно написано що «Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗСА і у Львові вирішило восени цього року відбути *окремі* наукові конференції (підкреслення моє)... В ЗСА така конференція відбудеться при співпраці УВАН і УНІГУ». Натомість вже в «Повідомленню НТШ», яке появилося в *Свободі,* ч. 121 за 27 червня 1991 року, вже бачимо підпис Леоніда Рудницького, голови НТШ у США, який підписує за «Організаційний комітет». УІТ від самого початку заступало думку, щоб в конґресі взяло участь якнайбільше наукових установ, але про участь АНТШ, як організатора конференції, ми довідалися зі «Свободи» під кінець червня. Віримо, що НТШ у Львові точно з'ясує дату приступлення НТШ у Америці до організаційного комітету.

Без перебільшення можна сказати, що ця конференція, без уваги на деякі недотягнення, причиниться до дальшого розвитку грушевськознавства. Тут лиш зазначимо, що доповідачами на конференції були «старі» і «молоді» грушевськознавці з різних місцевостей України, Америки, Франції, Польщі, Італії, Чехо-Словаччини й інших країн. Виголошено дев'ять доповідей на пленарних засіданнях і вислухано 42 доповіді на трьох секційних засіданнях. Обширніше про цю імпрезу напишем іншим разом. Покищо коротко з'ясуємо вклад УІТ в підготову і реалізацію цієї першої міжнародної конференції, присвяченої Грушевському, що відбулася в Україні. Ми вже згадали, що перші розмови про відбуття конференції відбулися в 1990 році в Києві, Львові і Славську. Вони продовжувалися між головою УІТ і головою НТШ в днях 3 і 4 грудня в Кенті в хаті автора цих рядків. До Організаційного Комітету конференції при кінці 1990 і на початку 1991 року входили голови трьох установ: Олег Романів від НТШ у Львові, Іван Дзюба від РАУ у Києві і Любомир Винар від УІТ. Наступні наради Організаційного Комітету відбулися в Іллінойському університеті під час 10-ої українознавчої конференції (червень 1991). У цій конференції брали участь Любомир Винар (голова УІТ), Іван Дзюба (голова РАУ) і Олег Купчинський (секретар НТШ у Львові), який офіційно заступав голову НТШ. Програму нарад виповнили організаційні справи, обговорення фінансових зобов'язань і спільного видання наукового збірника з доповідями з конференції.[23] Без сумніву, у Львові в НТШ напевно відбулися засідання, присвячені технічним справам підготови конференції, господарем якої було львівське НТШ. Вже в квітні 1991 року в українській пресі появилася інформативна коротка стаття «У Львові підготовляють конференцію для відзначення роковин М. Грушевського»[24] в якій, на основі листа голови НТШ з березня 1991 року подано інформацію про підготову конференції (побудову пам'ятника і встановлену львівським НТШ «медалю ім. М. Грушевського»). За нашими підрахунками 14 членів УІТ з Европи, Америки і України виголосили на конференції доповіді і поважно збагатили грушевськознавчу тематику. Також треба згадати, що під час конґресу сім наукових установ висловили повне признання і подяку найстаршому і одному із найвидатніших українських істориків — проф. Олександрові Оглоблину,

[23] «Наради Організаційного Комітету підготови міжнародної конференції у Львові, присвяченої 125-літтю з дня народження Михайла Грушевського» (машинопис, 21 червня 1991 р.). Цю записку виготовлено для пригадки усім організаторам конференції.

[24] Свобода, ч. 77, 1991. Програму ювілейної конференції подано в брошурі — Наукове Товариство ім. Шевченка, Республіканська асоціяція україністів, Українське історичне товариство, *Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин.* (Міжнародна ювілейна конференція, присвячена 125-й річниці від дня народження, Львів 27-29 серпня 1991 року), Львів, 1991, 14 стор.

дійсному і почесному членові НТШ, почесному президентові УВАН і УІТ, який заслуговує на вийняткове відзначення за наукову творчість і академічну діяльність. Саме ювілейний рік М. Грушевського надавався для відзначення теперішнього найвидатнішого Українського історика.

У Києві 27 вересня відбулася урочиста сесія Загальних зборів Академії Наук України (це нова назва бувшої АН УРСР), присвячена 125-річчю з дня народження Михайла Сергійовича. Важливо зазначити, що сесія відбулася в «Будинку Вчителя», себто в бувшому будинку Української Центральної Ради. Її відкрив президент АН Євген Патон, який повідомив, що один з гуманітарних інститутів АН буде носити ім'я М. Грушевського. Як відомо, Інститут історії АН, який тепер очолює акад. Кондуфор, найбільше причинився до фальсифікації життя і творчости акад. Грушевського. Також в столиці України відкрито дві виставки присв'ячені М. С. Грушевському: першу в Музеї історії Києва, другу в Державному музеї літератури України.[25]

Побажано, щоб в 1996 році під час відзначення 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, головні наукові установи в Україні і діяспорі *спільно* зорганізували міжнародну наукову конференцію в столиці України. *Вже тепер треба плянувати цю наукову імпрезу.*

В Америці головна ювілейна наукова конференція «Михайло Грушевський в історії України» відбулася в днях 19-20 жовтня 1991 року в приміщенні Української Вільної Академії Наук у США. Її зорганізував Академічний комітет для відзначення 125 ліття з дня народження Михайла Грушевського при співпраці з Науковою Радою при СКВУ. Конференція мала всеукраїнський науковий характер з участю різних ґенерацій українських істориків з діяспори і України. Це перший раз в Америці відбулася наукова конференція, присвячена М. Грушевському, яка охоплювала історіографічну, літературознавчу, джерелознавчу, бібліографічну і інші ділянки.[26]

В листопаді в Торонті має відбутися кінцева ювілейна конференція, зорганізована Академічним Комітетом, Українським Історичним Товариством, Науковим Товариством ім. Шевченка при співпраці Наукової Ради СКВУ. Крім того, напевно, відбудуться на різних наукових форумах індивідуальні доповіді, присвячені 125-літтю народження М. Грушевського.

Назагал можна ствердити, що УІТ відіграло одну з центральних роль в організації наукових ювілейних конференцій на Заході і в Україні. Ми продовжували нашу традицію з 1966 і 1984 років, в яких УІТ тривало відзначувало пам'ять Великого Українця.

---

[25] С. Печера, «Повернення М. С. Грушевського», *Культура і життя* (Київ), ч. 41, 12 жовтня 1991. У числі *Літературної України* за 26 вересня 1991 р. (ч. 39) містяться статті присв'ячені ювілеєві М. Грушевського.

[26] Любомир Винар, «Наукове відзначення ювілею М. Грушевського», *Свобода,* ч. 191, 1991 р.

ВИДАННЯ

В ювілейному році різні наукові установи заплянували видання, присвячені різним аспектам творчости і діяльности Грушевського. Деякі з цих проєктів вже є в процесі зреалізування, деякі появляться дещо пізніше. Спершу коротко обговоримо видавничі пляни УІТ.

Два випуски «Українського Історика» в 1991 році присвячено М. Грушевському. Біжучий випуск (ч. 1-2) містить важливі матеріяли грушевськіяни, а наступний випуск появляється у формі Наукового Збірника, в якому друкуються важливі дослідження життя і творчости Грушевського, як також архівні матеріяли. Цей збірник з черги буде вже четвертим, спеціяльним томом присвяченим Михайлові Грушевському. В ньому також будуть друковані деякі матеріяли із ювілейних конференцій Грушевського в Америці, Европі й Україні. Також під фірмою НТШ, УІТ і РАУ має появитися збірник доповідей, виголошених на львівській міжнародній конференції у Львові.

З інших видань, які вже появляються, треба згадати збірку статтей М. Грушевського, *На порозі Нової України* з окремим розділом джерельних матеріялів до історії України, періоду Центральної Ради.

Окремо появиться видання УІТ Михайло Грушевський: студії і джерельні матеріяли — збірка монографічних досліджень про Грушевського як історика і організатора наукового життя і монографія *Михайло Грушевський — будівничий української держави в 1917-1918 роках.* Вже готується збірка спогадів співробітників історика п.н. *Сучасники про Михайла Грушевського.* У співпраці з Міжнародним товариством Грушевського готуються два випуски *Грушевськіяни* з дослідженнями і джерельними матеріялами. Це видання плянуємо відповідно поширити і є можливість, що воно переміниться в щорічні збірники грушевськознавства. Ще згадаємо, що УІТ спільно з Археографічною комісією Академії Наук у Києві видає бібліографічний збірник, в якому бібліографія праць Грушевського буде доведена до 1990 року. З незалежних від нас причин, цей збірник досі не появився.

На нашу думку, цей плян УІТ зреалізується протягом відносно короткого часу, якщо буде відповідна матеріяльна основа. Немає сумніву, що заплянованi видання причиняться до дальшого розвитку грушевськознавства.

Треба згадати, що заходами Академії Наук (Археографічна комісія і Інститут Історії України АН), УНІГУ і Канадського інституту українських студій при Альбертійському університеті перевидано в 1991 перший том Історії України-Руси. На міжнародній конференції Грушевського у Львові прийнято через аклямацію резолюцію, щоб це перевидання появилося в кращому технічному оформлені і справді було ювілейним виданням. Можна зауважити, що перше перевидання *Історії України Руси,* що появилося у видавництві «Книгоспілка» в Нью Йорку

в роках 1954-1958, під технічним оглядом виглядає краще і можна дивуватися, що три установи, які фірмують це друге репринтне видання, не спромоглися на кращий папір і краще оформлення видання. Але можна радіти, що взагалі це видання *Історії України Руси* появилося в Україні. Як відомо, Канадський інститут українських студій готує англомовний переклад цієї многотомної історії України М. Грушевського.

Тут, з огляду на обмежене місце, не можемо подати повного перегляду видань М. Грушевського і про нього в ювілейному році. Це зробимо в окремому дослідженні. Покищо лиш можна ствердити, що наукові установи в Україні і на Заході включилися в розбудову грушевськознавства і зачинають видавати дослідження і архівні матеріяли, присвячені М. Грушевському і його добі. Це значно поширює наукову і джерельну основу грушевськознавства.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-НАУКОВА СТРУКТУРА

Розвиток досліджень життя і творчости М. Грушевського безпосередньо в'яжеться з науковими установами, які сприяють цим дослідам. Можна без перебільшення ствердити, що Українське Історичне Товариство не лише заініціювало грушевськознавство, але систематично займається поширенням цієї ділянки українознавства. При Товаристві існує Комісія для вивчення діяльности і творчости Михайла Грушевського.[27] Її завдання є плянувати видання творів Грушевського, а також дослідження і видання архівних матеріялів про історика і його добу.

Як вже було згадано раніше, на сторінках офіціозу УІТ — «Українського Історика» запроваджено окремий відділ, присвячений Грушевському, а також в 1974 році започатковано серійне видання «Грушевськіяна». Отже була організаційно-наукова і видавнича база для грушевськознавства. Після ювілейної конференції в Парижі, а також численних розмов з українськими і неукраїнськими науковцями в Европі, Америці і Канаді, ми прийшли до висновку, що грушевськознавство слід включити в міжнародну науку. І тому ми рішили зорганізувати «Міжнародне Товариство Грушевського» (M. Hrushevsky International Society) при УІТ, яке буде займатися вивченням діяльности і творчости Грушевського в міжнародному і ґльобальному вимірі. Під час українознавчої наукової конференції, що відбулася в Іллінойському університеті

[27] Про діяльність комісії див. «Академічна комісія УІТ для вивчення життя і творчости М. Грушевського», *Український Історик,* т. 27, 1990, стор. 234-235.

Членами Комісії є такі дослідники: Марко Антонович (Монтреаль), Любомир Винар (голова Комісії), Ярослав Дзира (Київ), Ігор Гирич (Київ), Віктор Заруба (Дніпропетровськ), Олександер. Домбровський (Нью Йорк), Ігор Каменецький (Мт. Плезант), Юрій Книш (Вінніпеґ), Олександер Оглоблин (Лудлов), Василь Омельченко (Нью Йорк), Тома Приймак (Торонто), Євген Пшеничний (Дрогобич), Френк Сисин (Едмонтон), Дмитро Штогрин (Урбана).

теті в Шампейн (17-22 червня 1991 р.), автор цих рядків, як голова УІТ, проголосив створення Міжнародного Товариства Грушевського, яке спільно з УІТ зможе видавати «Грушевськіяну» Члени-основники начислюють 22 особи з України, Европи, Канади і Америки. Тепер опрацьовуються докладніші пляни праці. Немає сумніву, що створення цього міжнародного наукового товариства є дальшим тривалим відзначенням вкладу Грушевського в світову історіографію і світову культуру, і воно причиниться до дальшого розвитку грушевськознавства в науково-міжнародному вимірі. Є це конкретний успіх в ювілейному році Грушевського.[28]

В Києві при Археографічному інституті Академії Наук існує Комісія вивчення творчої спадщини М.С. Грушевського, що заплянувала цілий ряд видань (епістолярна спадщина Грушевського й інші). Під час побуту у Києві в 1990 році, голова УІТ взяв участь у засіданні вищезгаданої комісії і поінформував присутніх про діяльність Комісії УІТ. У висліді нарад підписано «Угоду» між двома комісіями, а голова Археографічного інституту писав, що Археографічна комісія (ця комісія в 1991 р. стала інститутом) Академії Наук «віддає належне Українському Історичному Товариству, яке протягом чверть століття плідно працювало в галузі україніки, гідно тримаючи на належному рівні українську історичну науку, особливо цінує його внесок в грушевськіяну» («Угода», Київ, вересень 1990 р.). Дві комісії вирішили співпрацювати в ділянці грушевськознавства.[29]

ЗАКЛЮЧЕННЯ: НАШІ ЗАВДАННЯ

1991 рік має вийняткове значення в розвитку грушевськознавства. Відбуто конференції в Україні, Европі, Америці і Канаді. Зреалізовано цілий ряд проєктів і основано Міжнародне Товариство Грушевського. Перший раз в ювілейному році Михайла Сергійовича співпрацюють науковці з різних земель і діяспори і спільно розбудовують грушевськознавство. Збільшилося число грушевськознавців, які репрезентують різні ґенерації українських істориків і інших дослідників. Це все свідчить про тривалі наші успіхи. Правда, були певні недомагання в організації конференцій і в реалізації намічених видань. Проте там, де провадиться активна праця, завжди є певні недотягнення. Назагал можна ствердити, що Ювілейний Рік М. Грушевського є гідно і тривало відзначений.

Тепер виринає питання про наші дальші завдання. Тут у першу чер-

[28] Докладніше про заснування Міжнародної асоціяції Грушевського в інформативних статтях — «Основано міжнародне товариство М. Грушевського», *Новий Шлях,* ч. 29-30, 20 липня 1991; *Народна Воля,* 25 липня 1991.

[29] Докладніші інформації про пляни Комісії в статті Геннадія Боряка «Повернути народові наукову спадщину М.С. Грушевського», *Літературна Україна,* 16 березня 1989 р.

гу ідеться про видання недрукованих творів М. Грушевського, а також його епістолярної спадщини. Не менш важливе є видання праць про Михайла Сергійовича, як неперевершеного історика, найвидатнішого організатора українського наукового життя і будівничого української державности в 1917-1918 років. М. Грушевський працював майже у всіх ділянках громадського життя, а тому праці, присвячені його освітній діяльності, українському шкільництву, його участі в суспільно-політичному життю України заслуговують на систематичне вивчення. Треба пригадати, що деякі установи і працівники пера дальше «обвинувачують» Грушевського за втрачення української державности в 1918 році. Вони забувають, що Грушевський був *першим* державним керманичем, який допровадив до реалізації державного постуляту української нації, проголошуючи її незалежність і самостійність в 1918 році. Отже від часів Богдана Хмельницького, протягом 270-літнього розвитку українського народу, за вийнятком Грушевського, нікому з українських діячів не вдалося зреалізувати державний постулят нації. Як бачимо, політично-державна діяльність Грушевського вимагає повної переоцінки. Це також відноситься до інших ділянок його діяльности.

На окрему увагу заслуговують довідково-бібліографічні і енциклопедичні видання про М. Грушевського. УІТ зробило вже добрий початок і видало англомовний бібліографічний збірник і декілька бібліографій. Цю працю треба дальше продовжити і видавати біжучу бібліографію грушевськіяни.

Якщо йдеться про влаштовування конференцій, присвячених М. Грушевському, то це важливе завдання треба реалізувати спільно, за участю українських і інших наукових установ. Такі конференції повинні відбуватися в Україні, зокрема в Києві і Львові, а також в Европі, Америці і Канаді. І тут потрібна координація науково-організаційної дії установ, які займаються грушевськознавством. УІТ зробить все, що є в його силах, щоб до такої співпраці допровадити. Цього також вимагають наші члени в Україні. Не можемо забувати, що нашим завданням є знайомити міжнародний науковий форум з науковою спадщиною Грушевського. У цьому відношенні новостворене Міжнародне Товариство М. Грушевського може багато зробити з допомогою УІТ і інших наукових установ.

Хочемо закінчити цю коротку статтю із побажанням успіхів усім дослідникам і будівничим грушевськознавства. Рівночасно інформуємо, що Президія УІТ у ювілейному році Михайла Сергійовича вирішила встановити «Премію ім. Михайла Грушевського» за тривалий науковий вклад в грушевськознавство істориків і інших науковців, які займаються вивченням життя і творчости передового будівничого української національної культури. Докладніша стаття про сучасний стан грушевськознавства появиться в короткому часі з відповідними джерельними додатками.

Роман Крип'якевич
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ*
(За матеріялами неопублікованого листування й мемуарів)

Характеризуючи стосунки М. Грушевського та І. Крип'якевича, слід торкнутися більш загального питання — формування наукових шкіл в українській історичній науці, а також усіх компонентів цього процесу: підготовки наукових кадрів, видавничої роботи, створення академічної наукової організації европейського рівня і, врешті, самої наукової праці. Якраз ці компоненти й були суттю, змістом взаємовідносин і співпраці цих двох істориків, а спільною метою їх життя (спільною, незважаючи на двадцять років різниці віку) — творення, організування української історичної науки.

Становлення Івана Крип'якевича як історика було б немислиме поза контекстом історичної школи Михайла Грушевського, найвищої за своїм рівнем в українській історіографії всіх часів. Оцей процес становлення, а далі — співпраці, находить чітке відбиття в неопублікованих досі матеріялах — листуванні й мемуарах, які хочемо довести до відома конференції.

Вперше життєві шляхи двох істориків схрестилися влітку 1904 року, коли 18-річний Крип'якевич зразу після матури вписався на «університетські курси», які, на протязі місяця, вело «Товариство прихильників української науки». Головою товариства й основником курсів був професор Грушевський, він же — голова НТШ, широко відомий уже науковець, який в той час закладав фундаменти української історіографії, працюючи над знаменитою «Історією України-Руси». Незважаючи на зайнятість такою капітальною роботою, він вбачав доцільним приділяти час на підготовку абсольвентів до університетських студій. Це ж бо власне й були закладини фундаменту підготовки наукових кадрів, перший крок до створення майбутньої наукової школи. Очевидно, подібної думки були й інші видатні вчені, оскільки на згаданих курсах викладали теж Іван Франко, Хведір Вовк, Іван Раковський, Микола Ганкевич, Степан Рудницький, Степан Томашівський та ін.

---

* На основі доповіді, виголошеної на Міжнародній ювілейній конференції НТШ, УІТ і РАУ, присв'яченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського, Львів, 27.VIII.1991.

1904 року Крип'якевич вступив на філософський факультет Львівського університету. Поталанило майбутньому вченому: курс історії читав професор Грушевський, що став для нього спершу наставником і науковим керівником, а далі — провідною зіркою на довгі роки. Він уже десяток років викладав у цьому університеті. З перспективи часу, у своїх спогадах, Крип'якевич відмічає, що найціннішим у викладах Грушевського було те, що всі події він оцінював з українського становища; він відкривав не лиш для студентів, але й для світу історію України, народ якої, навіть втративши державність, боровся за своє існування, мав свої власні шляхи історії.

Поруч з викладами Грушевський вів і «історичні вправи» (по-суті, семінар), де заправляв своїх студентів до історичних дослідів. Тут Грушевський виявив себе блискучим педагогом. Молоді історики, а в їх числі і Крип'якевич, спершу під проводом професора, читали й інтерпретували історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, далі — виконували оригінальні дослідження і так поступово втягалися в самостійну наукову працю. З пієтизмом згадує І. Крип'якевич відвідини дому Грушевського, де також велися незвичайно цікаві й корисні для студентів дискусії.

З того часу збереглися перші листи-записки Грушевського, в яких він пропонує обговорити перші наукові праці свого 19-річного студента, що вже тоді готувалися до друку, доручає підготовку покажчиків та приміток, виконання коректури частин своєї капітальної «Історії України-Руси», а також різних рефератів, оглядів рецензій. М. Грушевський полюбляв давати навіть дрібні доручення в письмовій формі (одне з «залізних правил сучасних менеджерів»); посилалися вони в мініятюрних чепурненьких аквамаринових конвертиках. Вражає глибока ввічливість у звертанні — завжди на «Ви», «високоповажаний пане товаришу». Оскільки контакти між цими історикам у вказаний період були в основному, усними, листування дає доволі скромну інформацію. Значно багатша вона у спогадах Крип'якевича, які ще ждуть опублікування, та в праці «Діяльність історично-філософської секції НТШ під проводом Михайла Грушевського 1894-1913 рр.» (ЗНТШ, т. 222, 1991).

Протягом 1905 року Крип'якевич опублікував 12 оригінальних наукових праць і рецензій. Такий вибух наукової продуктивности можна пояснити наявністю сформованої наукової школи і стилем праці її творця М. Грушевського.

Тут слід би вказати на ряд конкретних принципів, яких дотримувався Грушевський у підготовці наукових кадрів і які давали вище згадані результати. Перше — це вміння збудити зацікавлення предметом історії, доказати її престижність, важливість для формування не тільки людини, але й нації. Друге — висока вимогливість, ставлення трудних і поважних задач в якомога ранньому віці (пізніше цей принцип прийняв М. Амосов): не дріб'язкова опіка, а самостійна (хоч контрольова-

на) праця, не історичний гурток при університеті, а участь у роботі Наукового товариства ім. Шевченка — української академії. Для цього треба було поступово розвивати у молодих вчених-студентів навики наукової роботи: реферування, огляди, рецензії, критика, архівний пошук, включно до відряджень студентів у закордонні архіви; врешті, створення умов для оперативного публікування (під вимогливим контролем) завдяки організованим виданням НТШ.

В своїх спогадах І. Крип'якевич з пієтизмом згадує свою працю на «історичних вправах» та в НТШ. Ще як студент вступив він в це Товариство, став «звичайним» його членом, мав право брати участь у наукових засіданнях. Належав до Історично-філософічної секції, якою керував М. Грушевський, а участь брав у ній Іван Франко. Засідання відбувалися що два тижні. Члени читали повідомлення про свої роботи, секція вирішувала про можливість їх публікування. Більшість членів були люди молоді й недосвідчені; справи вирішували практично Грушевський з Франком, які мали великий авторитет. Дуже цінним було те, що обидва видатні вчені нічим не виявляли своїх переваг, терпляче слухали початківців та в усьому їм допомагали. Стосунки між Грушевським і Франком були дружні, вони часто відвідували один одного. Крип'якевич нераз заходив додому до Грушевського у справах своїх робіт; професор завжди ввічливо вислуховував його, хоч був перевантажений роботою; молодий студент мав нагоду зустрічатися там і з великим Каменярем.

На прикладі педагогічних принципів Грушевського і прослідковуються всі три елементи процесу реалізації концепції української національної науки, які виділив Я. Дашкевич, і підготовка наукових кадрів, видавнича робота і організація наукового закладу европейського рівня.[1]

Дальше зростання Крип'якевича як історика теж зв'язане з ім'ям Грушевського: членство в НТШ, праця в історично-філософічній секції НТШ, публікації і редаґування «Записок НТШ», наукові відрядження з рамені Археографічної комісії НТШ до архівів і бібліотек Кракова, Варшави та Москви, захист докторської дисертації на тему *Козаччина та Баторієві вольности* (1911).

Цікаве і складне питання — це стосунки Грушевського і Крип'якевича в плані конфронтації двох історіографічних концепцій: «народництва» і «державництва». Остільки це питання достатньо широко висвітлене в працях та доповіді проф. Л. Винара[2] на пленарному засіданні нашої конференції, відмічу лиш коротко, що в перший, приблиз-

[1] Я. Дашкевич, «Михайло Грушевський — творець концепції української національної науки», *Ратуша* (Львів), 21-22 серпня 1991.

[2] Л. Винар «Михайло Грушевський як історик». Доповідь, Міжнародна ювілейна конференція, присв'ячена 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського, Львів, серпень 1991; Любомир Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* Нью Йорк, «Сучасність», 1986.

но десятилітній, період співпраці Крип'якевич сповідував «народницьку» концепцію свого метра, згодом лінії їх наукових концепцій в якійсь мірі розійшлися.[3] Грушевський до кінця залишався істориком «народником», Крип'якевич пішов по лінії «державництва», однак це аж ніяк неантагоністичне розходження не слід перебільшувати. Історики-«державники» майже всі були учнями Грушевського, але вважали, що він не дооцінив значення боротьби за власну державу в історії України, хоча Грушевський вповні позитивно оцінює державно-творчу діяльність українського народу, зокрема козацтва, як внутрішньої політичної сили, а також їхню дію на міжнародній арені.[4] З другого боку Крип'якевич досліджував проблеми «народницької» історіографії — економіку, матеріяльні умови народного життя, соціяльні рухи. Продовжуючи, по суті, дослідження Грушевського, він цікавився розвитком конкретних форм і елементів державности в контексті вирішення кардинальних проблем народного життя.[5]

Після від'їзду проф. Грушевського зі Львова в 1914 р. контакти учня й учителя обірвалися на довгих 14 років. Склалися на це і воєнні події, і діяльність Грушевського в уряді УНР, роки еміґрації і повернення до Києва.

Нарешті у квітні 1928 року, після довгих невдалих спроб, І. Крип'якевичеві вдалося нарешті відновити контакт з М. Грушевським, незважаючи на збручанський кордон, що проліг між ними. Почалося вельми активне листування (49 листів за неповні три роки). Грушевський почував жаль до колишніх львівських товаришів праці «за те, що сталося у Видавничій спілці і з Літературно-науковим вісником», але це, як він пише, Крип'якевича не дотикало. Він зачисляє Крип'якевича до тих, «які незважаючи на всі труднощі, не опускають рук і ведуть роботу далі», і сам заявляє про «велике поважання, пієтет та симпатію до галицького культурного й наукового осередку, до галицьких наукових видань», закликає «не спускати фани з нашої Західне-Української безпритульної Академії».[6]

Наукові контакти і співпраця набирають відразу великого розмаху. Грушевський наполягає на приїзді Крип'якевича до Києва для безпосереднього обговорення координації наукової діяльности,[7] порушує

---

[3] Я. Дашкевич, «Іван Крип'якевич — історик України», (Передмова до *Історії України* І. Крип'якевича), Львів, «Світ», 1990.

[4] Державницьку ролю козаччини, а зокрема гетьманів Б. Хмельницького і Ів. Мазепи в дослідженнях Грушевського, досить докладно насвітлює Л. Винар у вищезгаданій монографії *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський*, стор. 44-50. На основі аналізи праць Грушевського, він підкреслює, що в історіографічній творчості історика були «державницькі» і «народницькі» елементи.

[5] Я. Ісаєвич, Передмова до *Богдана Хмельницького* І. Крип'якевича, Львів, «Світ», 1990.

[6] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 19 квітня 1928 р.

[7] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 4 червня 1928 р.

справу систематичного реферування й оглядів історичних наукових праць, що публікуються по цей бік Збруча, інформування про роботу НТШ, складання мапи Гетьманщини. Грушевський організує оплату праці кореспонденційних співробітників ВУАН — Крип'якевича та ін., поєднану зі складним скрупульозним розрахунком за виконану роботу, а це тим більше актуальне, що Крип'якевич із-за матеріяльної скрути примушений вже випродувати свою наукову бібліотеку. Грушевський готовий викупити продавані книжки, щоб не попали в невідповідні руки. Спільними силами готується «Збірник Степової України»,[8] згодом — порайонний збірник «Західна Україна», який намічають випустити в 1930 р. У Львові організують групу співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН.[9] Спираючись на них, Грушевський задумує організувати (й тут же приступає до реалізації) «бібліографічний реєстр Західна Україна», який охоплює широкий спектр наукових напрямів (уся гуманістика), в якому будуть систематично публікуватися анотовані бібліографічні описи книг і статтей з окресленого тематичного обсягу, а крім того критика й річні огляди; «реєстр» організується при редакції «Україна».[10] По суті — це — зародок загально-українського реферативного журналу з суспільних наук.

Справа наукового відрядження І. Крип'якевича на Велику Україну, як тоді казали, або ж «Радянщину» вирисовується все конкретніше; актуальність виїзду загострюється ще й у зв'язку з тим, що Крип'якевича позбавляють праці в польській гімназії за протест проти випадів польських шовіністів. Київські академічні організації успішно розвиваються, з ними співпрацює все більше західно-українських науковців (акад. Студинський, Герасимчук, Раковський, Полянський, Гординський). Грушевський наполягає на якнайскорішому приїзді Крип'якевича до Києва.

Врешті, у квітні 1929 року Крип'якевич уже в Києві. Листування, природно, припиняється; збереглося лиш декілька записок про зустрічі в Києві, в т.ч. писані на бланках Історичної секції ВУАН (до речі, бланк надрукований українською і французькою мовами, — і це не поза, Грушевський справді підтримував міжнародні зв'язки; мимоволі насувається порівняння з нашим сьогоденням). Про короткий період перебування Крип'якевича в Києві повнішу інформацію знайдемо в його спогадах, — про організаторський хист Грушевського, про широчінь розгорненої ним роботи Історичної секції.

В червні 1929 р. Грушевський пише Крип'якевичеві вже до Львова. Форма звертання відбуває дальшу еволюцію — від «високоповажаного професора» чи «Вш. доктора» до більш сердечного «дорогого Івана Петровича». Наукова співпраця після ретельного обговорення й коор-

[8] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 5 вересня 1928 р.
[9] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 9 жовтня 1928 р.
[10] Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 17 жовтня 1928 р.

ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ.
ACADÉMIE DES SCIENCES
d'UKRAINE
SECTION HISTORIQUE
KIEFF (UKRAINE)
LE 16.IV. 1929.

Довідка

Співробітник Секції Др. Іван Петрович Крипякевич відряджений в наукових справах до Малина і Коростеня. Прошу всіх давати йому всяку поміч.

Голова Секції
Академик М. Грушевський

Довідка М. Грушевського для наукового відрядження Івана Крип'яксвича з 16.IV.1929 (З архіву Р. Крип'якевича).

динації заходів розвивається ще могутніше. Сумісна підготовка збірників, висування кандидатур у академіки. Грушевський задумує, спираючися на західноукраїнських науковців, видавати «компендіюм» — «Підручну бібліографію української історії»,[11] але в цей момент починаємо відчувати перший, поки-що слабкий, але холодний подув «великого перелому». Якась «плянова комісія» поставилася неприхильно до пропозиції Грушевського створити окрему Комісію бібліографії української історії ВУАН. До того ж починає турбувати Грушевського здоров'я (серце) й «инші клопоти».

Бланк Історичної секції стає вже тільки україномовним, а скоро українці врешті правильно зрозуміють ідею інтернаціоналізму і на всіх бланках появиться «друга рідна мова», а ВУАН інволюціонує в УАН. Збірник «Полудневої України» вже «замерз»,[12] скоро замерзне не тільки збірник «Західна Україна», але й уся співпраця з галицькими науковцями, а там почне замерзати, вже в прямому розумінні, на Соловках, увесь цвіт української науки й культури. Але все це — ще попереду. Поки-що зі Львова йде стабільний потік наукової інформації: реферати, копії архівних матеріалів і рідкісних видань, часто за замовленнями різних співробітників Історичної секції, Комісії Західної України, Археографічної комісії. УАН справно виплачує гонорари за інформаційне забезпечення (по 7,5 американських центів за одну ан-

[11] Лист М. Грушевського від 28 червня 1929 р.
[12] Лист М. Грушевського від 10 листопада 1929 р.

отовану бібліографічну карточку,[13] але є й більш щедрі гонорари, до 50 доларів = 100 карбованців за місяць. А стан здоров'я Грушевського все погіршується.[14]

Врешті, коли рятування здоров'я Грушевського стало невідкладною справою, дружина й донька примусили його виїхати на лікування до Кисловодська, звідки — один з останніх збережених листів до Крип'якевича,[15] невтішний лист. Науково-дослідча катедра історії українського народу знята з бюджету і скоро буде ліквідована, бурхливі адміністративні перегрупування в надрах УАН націлені на поступову ліквідацію української науки: комісії — археографічна і Західної України — виведені з підчинення Грушевському, ряд інших комісій ліквідовано. Збірник «Західна Україна» намагаються втиснути в рамки проблем класової боротьби, перше чим зовсім його закрити. І, незважаючи ні на ці Йовові вісті, ні на критичний стан здоров'я, академік Грушевський спокійно й уперто продовжує невсипущу працю: рятує тематику наукової роботи, координує роботу Києва з західноукраїнськими вченими, до деталів вникає у структуру збірника «Західна Україна», проганяючи думку про його приреченість.

Мабуть, такий уже стиль роботи, стиль життя вчених зі «школи Грушевського», стиль, знайомий мені з років, коли Іван Крип'якевич, незважаючи на скажені гоніння, матеріяльний і моральний прессинґ, вперто продовжував працювати, досліджувати джерела, консультувати й підбадьорювати невелике коло незрадливих учнів, творити книги, які тільки сьогодні мають шанс побачити світ.

І ось, остання лаконічна записка

> Дру І.П. Крипякевичу. Вповажаний Товаришу! Прошу заступити мене на заг. зборах Н.Т.Ш. у Львові в дні 28.XII.1930 р. і бути моїм повновласником.
>
> З поважанням акад. М. Грушевський. 12.XII.1930.[16]

Це останнє з того, що збереглося в приватному архіві І. Крип'якевича від М. Грушевського. За період 1931-1934 рр. поки-що ніяких його листів до Крип'якевича не знайдено.

---

[13] Лист М. Грушевського від 21 січня 1930 р.

[14] Лист М. Грушевського від 24 грудня 1929 р.

[15] Лист М. Грушевського від 6 вересня 1930 р.

[16] Збережені листи Грушевського до Крип'якевича ще до кінця не оброблені; для багатьох, де відсутня дата, треба ще уточнити час написання, розшифрувати ряд текстів (бо письмо Грушевського дуже специфічне й тому велика подяка належить працівницям ЦДІА у Львові п.п. Галині Сварник і Оксані Гайовій за незвичайно кропітку працю над відчитанням рукописів). У найближчий час сподіваємося опублікувати не тільки повну добірку листів Грушевського до Крип'якевича, але й Крип'якевича до Грушевського.

* * *

Після смерти Грушевського Іван Крип'якевич публікує у видавництві «Просвіта» біографічний нарис *Михайло Грушевський. Життя і діяльність* (1935), де характеризує його як вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі.

Крип'якевич був, на думку Я. Дашкевича, «найвидатнішим і найплодовитішим учнем найбільшого українського історика і, як це не гірко тепер усвідомлювати, одним з небагатьох, яким доля дозволила кінчати життя не за ґратами і не за кільчастим дротом...»;[17] тим не менше з 1946 року починається цькування історика з боку сталінських партійних і офіційних наукових сфер та груба критика за «помилкові буржуазно-націоналістичні концепції у трактуванні історії України» і особливо за приналежність до «націоналістичної, антинаукової школи Грушевського», а навіть за «фальсифікацію історії». І хоча в 1953 році відношення до професора різко міняється у кращий бік, то все ж основні праці минулих років продовжують стерегти від народу у спецфондах, історія України до вчорашнього дня (погляньте у шкільні підручники!) препарується у кращих традиціях сталінських часів, а професора Грушевського за кожної нагоди таврують наклейкою «українського буржуазного націоналіста».

І тільки в 23 роки після смерти Івана Крип'якевича ми врешті домоглися належного визнання обох великих істориків, почали врешті потрохи публікувати основні твори Івана Крип'якевича й його великого вчителя Михайла Грушевського, так дуже потрібні спраглому народові для відновлення нашої історичної пам'яті і національної гідности.

ДОДАТОК

1

Лист Михайла Грушевського до Івана Крип'якевича з 19.IV.1928

19.IV-928

Високоповажаний Професоре!

Я дуже рад, що др. Кордуба переказав Вам мої слова і спонукав тим Вас до сього листа, котрого я отсе отримав. Спішу відповісти бодай коротко, щоб осунути останні непорозуміння.

З трьох листів про котрі Ви згадуєте, я дістав тільки один, перший — з пропозицією участи в Записках, я відповів, що не маю зараз ніякого підходящого матеріялу для статті. Признаюсь, що був я тоді вза-

[17] Я. Дашкевич, цит. пр., стор. 8.

галі огірчений на колишніх львівських товаришів праці, за те, що сталося в Вид. Спілці і з Літ.-Наук. Вістником, в секреті від мене — особливо на тих, які в тім часі переписувалися зо мною, а про се затаїли, — але *Вас персонально* се не дотикало. А тепер я тим більше буду радий, коли і Ви прилучитеся до гурту тих, що працюють з нами, і ми їх працю високо цінимо і шануємо. Відкидаючи подробиці до вільнішого часу, а найкраще до *особистого побачення*; як се ми мали з д-ром Кордубою, коротко скажу, що ми — скажу принаймні про осередок Історичної Секції — знаємо трудні обставини нинішньої наукової праці в Галичині, але з тим більшим поважанням і признанням ставимось до тих, які не зважаючи на всі труднощі, не спускають рук, і ведуть сю роботу далі; *Ви в їх числі.* І серед широкого загалу є велике поважаннє пієтизм до (та) симпатія до галицького культурного і наукового осередка, до галицьких наукових видань, і.т.д. З «України» Ви бачите, що я при кожній нагоді підтримує(ю) сей пієтизм. І Вам раджу не спускати фани з нашої Західнє-української безтитульної Академії. А про подробиці Вашої тамошної і нашої тутешної роботи порозуміємось при першій нагоді: поки-що — до наступного листа. Дайте знати — хочби в кількох словах, як сей лист одержите.

З щирим привітом
М. Грушевський

Не пригадую собі імени Вашого батька — не можу повеличати Вас нині прийнятим способом. А слово «пан» у нас однодушно вигнано з культурного вжитку.

2

Уповноваження

Дру І.П. Крипякевичу

Вповажаний Товаришу!

Прошу заступити мене на заг. зборах Н.Т.Ш. у Львові в дні 28.XII. 1930 р. і бути моїм повновласником.

З поважанням акад. М. Грушевський

12.XII.930.

Правдоподібно останній лист М. Грушевського до І. Крип'якевича з 6 вересня 1930 року.

Третя і четверта сторінка листа М. Грушевського
до І. Крип'якевича з 6 вересня 1930 р.
Одержано до друку від п. Романа Крип'якевича.

3

Останній із збережених листів М. Грушевського до Ів. Крип'якевича з 1930 р.*

Ч. 49. Кисловодськ, 6 вересня 1930 р.
Кисловодськ, Горний пер. 2, кв. 11
6.IX.930.

Дорогий Іване Петровичу!

Лікарі нарешті вигнали мене до Кисловодська; від усяких прикрих переживань, котрими був дуже багатий минулий академ. рік, почали мені докучати сердечні болі, і так я нарешті рішився поїхати до Кисл., на курацію. Правда, що моя дружина й донька взяли на себе всі клопоти звязані з сею подоріжжю, а то я сам би не рішився пускатися в таку безвість, як подорож на дві доби залізницею. Трапив не добре — бо на дощі.

Те що Ви пишете про перспективи в Наук. тов. тим сумніше, що й тут перспективи істор. праці сильно гіршають, — та «інтензивна праця», котру Ви згадали в В. листі, переходить в минуле. Науково-дослідча катедра наша знята з бюджета і з 15.IX перестане існувати. Археограф. комісія і Комісія Зах. України відійшли від моєї комісії: їх приведено до президії відділу, головою рахуюся ще, але думаю зріктися — поки що голівства археоргаф. Комісії. Ком(ісії) Лівоб(ережної), Полудн(евої) Укр(аїни) і Новітн.(?) історії закрито зовсім, Ком(ісію) Укр.(?) пісенн. прилучено до Культ(урно)-Іст(оричної) Ком(ісії) і т.д.

Від Збірника Зах. Укр. вимагається, щоб головну увагу звернено на найновіші часи, на клясову боротьбу, революційні теми. Але мусять бути статті, а не голі матеріяли чи спомини. Всі теми, Вами перечислені, вповні бажані — але треба щоб і ті, які автори описуватимуть за своїми споминами, надавали їм форму статті — вставити їх в рамці тодішньої загальнішої ситуації; я сподіваюся, що і Ви приложите до того руку при редаґованню, коли автори боятимуться брати то на себе.

Роздольський написав мені, що написав би на такі теми: а) мужицькі посли в Кромеж[іжі] при соймі, б) Л. Кобилиця; я згодився на се, просив тільки, щоб він не переобтяжав документами (коли вони того варті, їх треба видати окремо, не в збірнику) і не переходив би 1 1/2 арк. в кожній статті; при тім просив все таки написати щось про аґрарний страйк (як і дві статті будуть, се ще краще), а може міг би щось зібрати в архівах (?) про нову еру?

Гординський писав, що ак(адемік) Ст(удинський) відбуде в тих днях нараду що до літера[туро]зн. частини , і пропонував мені одну тему з XVII в. — археогр. ком., і 2 з XIX в., я радив ту тему про рукопис XVII в. сюди не давати, тільки XIX-XX, бо старини і так досить. Вони

мене зрозуміли так ніби збірник має бути в 2 томах, але се не так — я тільки ставив терміни надсилання рукописів — старшого змісту і новішого, а збірник вийде в 1 томі, принаймні досі так справи стоять.

Виїзжаючи я написав, коли буде валюта, післати Раковському; попередіть його, що якщо приїде — то се в загальний резерв.

Чи не можна б дістати невеликої загально-інформативної статтейки про передвоєнний режим в Галичині, або про війну і її наслідки для економ. і соц. життя?

Привіт! М.Г.

Я пробуду тут до 23 або 24, мабуть.

* З фонду ЦДІА Львів. До друку передав Р. Крип'якевич.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Віримо, що в короткому часі, за редакцією п. Романа Крип'якевича появиться листування між Іваном Крип'якевичем і Михайлом Грушевським. На сторінках «Українського Історика» також будуть друкуватися спогади Івана Крип'якевича.

Українці в Канаді: 1891-1991

Марко Антонович
Українське Історичне Товариство
Монреаль, Квебек

СТОЛІТТЯ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У КАНАДІ

Цього року українці в Канаді відзначають століття поселення в цій країні. Однак Василь Єлиняк та Іван Пилипів (Пилипівський) мали також своїх попередників, хоч ця передісторія, (подібно як християнство на Україні-Руси перед Володимиром) мало досліджена і задокументована. Василь Єлиняк (1859-1956) та Іван Пилипів (1859-1936) прибули в Канаду з с. Небилова і своїм приїздом започаткували широку хвилю еміґрації українського селянства в цю країну.

Відзначаючи столітній ювілей поселення наших земляків у Канаді, ми не можемо не відзначити з подивом цього процесу, адже ж сто років тому приїздили з України, а конкретніше з Галичини темні, неписьменні русини в овечих кожухах, які в першу чергу освоїли західні т. зв. степові провінції Канади. Своїми руками, кровавим потом вони, як їхні предки-попередники в степах України освоїли зарослі і часто забагнені та непрохідні «прерії» і перетворили їх в найплодючіші райони Канади.

Та на цьому не кінець. Творячи з нічого своє громадське і культурне життя з тяжких початків українці почали здобувати також нові позиції в чужому для них англомовному, а також іншомовному взагалі, світі. З несвідомих русинів вони перетворилися у свідомих свого я українців і кинулися здобувати також інші, вищі позиції в канадському житті через дрібних підприємців, скромних учителів переходили в політичне життя Канади через провінціяльних та федеральних депутатів до міністерських постів, губернаторів провінцій аж до найвищого посту в країні генерал-губернатора Канади, яким є тепер Рей Гнатишин.

Дві статті, які ми нижче друкуємо саме і віддзеркалюють два аспекти українського життя і розвитку в Канаді. Іраїда Ґерус-Тарнавецька присвячує свою статтю найбільше занедбаній та упосліdженій частині українців у Канаді   жінці, яка своєю невсипущою працею, нелюдськими просто терпіннями і витривалістю стала носієм традицій на новому континенті і в цьому стала подібною до своїх попередниць — козачок минулих століть, які кинуті козаками напризволяще виховували нові покоління українців у найважчих умовах.

Стаття Іраїди Ґерус-Тарновецької подає не лише «Образ жінки в українському канадському фолкльорі, але фактично інфраструктуру, на

якій українці в Канаді могли створити своє національне, релігійне та громадське життя. Цю проблему насвітлено з низів, із терпінь знов же таки часто несвідомої, виснаженої працею, забутою і занедбаною УКРАЇНСЬКОЮ ЖІНКОЮ, яка своєю витривалістю, чесністю і порядністю, глибоким закоріненням в українській, часто може і несвідомій, традиції, в здоровій любові до свого рідного вміла витривати на своєму посту, здобути цілину, прогодувати і виховати своїх дітей у той час, коли чоловік наймався на працю десь далеко і лишав її напризволяще. Треба сказати, що вона блискуче витримала накладений на неї іспит долі.

Друга стаття д-ра Томи Приймака обговорює зовсім інший аспект українського життя в Канаді дуже віддалений від першого, а саме навчання історії України в канадських університетах. Т. Приймак є сам професором МекМастерського університету в Гамільтоні, де викладає історію і недавно видав більшу працю про українців у Канаді в Другій світовій війні. (Thomas M. Prymak, *Maple Leaf and Trident: The Ukrainian Canadians During the Second World War,* Toronto, 1988).

Звичайно між цими двома темами є цілий вахляр різних дуже важливих проблем, які, надіємося знайдуть хоч частинно своє віддзеркалення в рамках відзначення сторіччя поселення українців у Канаді. Вони ж бо всі з'ясовують таємницю успіху українців у Канаді від найскромніших початків до найвищих вершин, а водночас показуватимуть і слабі моменти нашого життя в цій країні. Віримо, що нам ще не раз доведеться звертатися до різних тем, пов'язаних з життям і розвитком українців у Канаді.

Іраїда Ґерус-Тарнавецька
Manitoba University
Вінніпеґ, Ман.

ОБРАЗ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ КАНАДСЬКОМУ ФОЛКЛЬОРІ

Останнім часом минуле канадських етнічних груп, а зокрема української, стало привабливим для дослідників і набирає дедалі більшого розмаху. Етнічна історія, етнографія та інші дисципліни з минулого українського поселення стали об'єктом багатьох дослідів. Не лишився без уваги і фолкльор — той невідступний товариш історії народу. Бо ж коли згадати часто повторювані твердження, що «все, чим жив і про що мріяв народ, знайшло своє відображення у фолкльорі» та, що у фолкльорних творах «втілені найпотаємніші думки, надії і сподівання народу» — то, чи не найкращим матеріялом для вивчення минулого українського поселення в Канаді являється фолкльор.

Народна творчість канадських українців найкраще ілюструє нам «чим вони жили і про що мріяли» в новому краю поселення, у нових суспільно-політичних, економічних та культурних умовах. Тут ми можемо знайти свідчення про зміни у їхньому побуті та звичаях, що почали вноситися під впливом змінених життєвих обставин. Тут можна побачити, чи на виникнення, зміни і формування нового побуту мали вплив стосунки з іншими етнічними групами. Тут можна помітити не тільки нові навики щоденного життя поселенців, але теж і переоцінку вартостей їх морального і духовного життя. Якраз у фолкльорі можна знайти той безпосередній і щирий вияв людських переживань та вірну оцінку нового й старого, вірну оцінку того т. зв. «канадського життєвого досвіду» українського поселення.

Хоч у порівнянні з іншими дисциплінами дотепер менше уваги приділялося фолкльорові, все таки треба сказати, що в цій ділянці вже певну працю пророблено.[1] Так, що зараз, крім збирання матеріялу,

---

[1] Вивченню українського канадського фолкльору поклав початок відомий етнограф і фолкльорист В. Гнатюк своєю розвідкою «Пісенні новотвори в українській народній словесності». Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 50, 1902, де теж було включено текст вісьмох українсько-канадських пісень про еміґрацію. Далі йде перша канадська збірка пісень про еміґрацію Т. Федика, *Пісні про Канаду і Австрію*, Вінніпеґ, 1912 (та наступні її видання). Серед дальших праць треба назвати наукові подорожі Яр. Рудницького, Тетяни Кошиць і. Р. Климаша. Результати тих записів фолкльору були опубліковані чи то як матеріяли для дальших студій (Я. Рудницький, *Матеріяли до українсько-канадської фолкльористики і діялектології*, Вінніпеґ: УВАН, 1956-1963,

маємо спроби цей матеріял опрацьовувати й вивчати.[2] Дотеперішні праці торкаються фолкльору у загальному та зосереджуються головним чином на його клясифікації чи типології. Немає ще аналітичних праць. Немає праць, де б висвітлювалося окремі питання чи окремі аспекти фолкльору, немає ще жанрових опрацювань. Треба теж завважити, що дотепер при розгляді українського канадського фолкльору було звернено увагу передусім на українського іміґранта загалом. Українська ж іміґрантка лишалася поза увагою дослідників.

З цього приводу цікаво було б звернути увагу на жінку в канадському українському фолкльорі. Цікаво було б простежити постать жінки в новому краю поселення, її пристосовування до змінених життєвих умов, її ролю в родинному житті, її вклад у громадське і суспільне життя. Не менш цікаво було б довідатися дещо і про її особисте життя, про її мрії та розчаровування, про сподівання та зневіру, про змагання і осяги. А такий повний і правдивий образ жінки не може бути ніде вірніше віддзеркалений як у фолкльорі.[3]

Початком українського канадського фолкльору уважають пісні про еміґрацію до Канади, що більш усього виникли ще на батьківщині в моменти гострих життєвих зіткнень і високих психологічних напружень, спричинених мандрівкою в невідоме та розривом родини. Ці пісні являються наче містком, що сполучує канадський фолкльор з фолкльором на батьківщині в одну цілість. Правда, можна припускати, що де-які з цих пісень постали вже в Канаді як рефлексії пережитого.

Т. І-ІУ), чи вже як певні опрацьовання (про праці Р. Климаша див. нижче). Більшість матеріялу зібраного Т. Кошиць ще в рукописах. Останнім часом Д. Черевик зібрала новий і свіжий матеріял, переважно із західної Канади, і частинно використала його у своїй маґістерській праці. І. Мельник зробив тільки кілька нових записів, а в своїй праці послуговувався матеріялом зібраним попередньо.

[2] Яр. Рудницький, «До питання систематики українсько-канадського фолкльору», *Збірник присвячений пам'яті З. Кузелі (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* 169), Париж, 1960.

R.B. Klymash, *A Bibliography of Ukrainian Folklore in Canada;* 1902-1964. Ottawa: National Museum of Canada, 1969. *An Introduction to the Ukrainian Canadian Immigrant Folksong Cycle.* Ottawa: National Museum of Canada, 1970. *The Ukrainian Winter Folksong Cycle in Canada.* Ottawa: National Museum of Canada, 1970. "Ukrainian Folklore in Canada: The Big Put-Down", *Journal of Ukrainian Graduate Studies,* Toronto, 1978, v. 3 No. 1. *Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition.* New York: Arno Press, 1980.

З неопублікованих праць треба назвати:

I. Melnyk, "A Typology of Ukrainian Canadian Folklore". University of Manitoba, M.A. Thesis, 1972.

D. Cherevyk, *Woman in Ukrainian Canadian Folklore and Reminiscences.* University of Manitoba, M.A. Thesis 1980. *Важливий комплекс становлять Записи* Д. Черевик 1976-1980, (нажаль неопубліковані).

[3] Українська народна творчість у Канаді, про яку тут мова, охоплює період від перших днів українського поселення аж по II Світову Війну, одначе піонерські часи переважають.

У таких піснях дуже яскраво відбилася доля жінки-матері, яку залишає чоловік з дрібними діточками вдома, а сам мандрує аж в Канаду шукати можливостей кращого життя для своєї родини:[4]

— Жінко моя молоденька,
Що будем робити?
Хочу іти до Канади
А тебе лишити.

Тебе лишу в старім краю,
Сам піду в Канаду,
Тай зароблю троха грошей,
Альбо сам пропаду.

— Не йди мужу до Канади,
Не йди бідувати,
Мені гірко тут без тебе
Діти годувати.

(Климаш, 1970)

або:

....
Там плаче за мною жінка молоденька,
Гей-я-гей, жінка молоденька.

Жінка молоденька, тай дрібненькі діти,
Прийшов до Канади за щастям глядіти,
Гей-я-гей, за щастям глядіти.

....
По високій горі трава ся колише,
Десь моя миленька до мене лист пише,
Гей-я-гей, дрібненький лист пише.

(Климаш, 1970)

Коли попередні рядки тільки натякають на невідрадне становище жінки, яку залишає чоловік ідучи на заробітки, то ось тут воно вже зовсім розкривається:

---

[4] Ілюстративний матеріял взято з вищеназваних записів Яр. Рудницького, Р. Климаша, Д. Черевик та І. Мельника, що вказано під кожним текстом, але вже без посилання на назву збірки чи праці.

Мову і правопис фолкльорних текстів тут затримано в такій формі, у якій вони подаються у згаданих текстах і записах.

Пишу листа, пишу дрібними словами,
Дармо вісти жду я з діточками.

Вже минає рочок як ти нас покинув,
Заробити хліба в чужий край полинув.

Не дочекавшись вістки від чоловіка, жінка починає нарікати та попадає у розпач:

Був кавальчик поля і біла й корова,
Всьо то нам поїла та твоя дорога.
Було мині тяжко, як ти шов в чужину,
Бом позбула легко не якусь худобину.

Ти мене все тішив, що меш листа слати,
Що буду до скрині сардачка складати.

Вже минає рочок — ні тебе ні грошей,
Де ж ти нам подівся, мужу мій хороший?

Почуття тривоги й непевности доводить жінку до зневіри та підриває довір'я до чоловіка:

Чи ти у Канаді другу жінку маєш,
Що за свою рідну навіть не згадаєш?

Чи там у Канаді самі рожі цвіти,
Що тобі не милі твої рідні діти?

Далі вона представляє чоловікові злиденне життя своєї сім'ї:

Та я вже занесла в застав сардачину,
Присли нам хоть слово, бо з дітьми загину.

Тай нема що їсти, ні за що купити,
В хаті діти мерзнуть, нема чим палити.

І так розповівши про свою гірку долю чоловікові в листі, понесла його на пошту:

Далам лист сумненький поштареви в руки,
Зазнавало(?) серце тяжко свої люті муки.

Аж ось приходить довгождана вістка й вщент руйнує її надію, її навіть найменші сподівання:

Чи не минув місяць в неділю зрання,
Прийшов лист з Канади — певни від Івана.

— Та й не пишіть більше листів і не нарікайте,
За душу Івана пан отцеви дайте;

Ваш Іван у гробі, забила го глина,
Забила го глина в Калінто Манітобі.

Нещасна жінка, вкрай знеможена тяжкою долею, мов та скошена квітка, падає на дорозі життя:

Заплакала жінка, заплакали діти
Йа впали на землю як скошені квіти.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Не завжди доля жінки в даній ситуації була такою трагічною. Було, що жінка зовсім добре давала собі раду у родинному побуті й без чоловіка вміла господарити та виховувати дітей. Та все ж таки життя сім'ї терпіло як ось бачимо у цій пісні:

Маю мужа десь в Канаді,
  Двадцять літ минає,
Він до мене ні до дітей,
  Нать ся не признає.
Чоловіче, бійся Бога,
  Що ся тобі стало?
Чи вже там тобі в Канаді
  Паперу не стало?
Ті доляри, що ти прислав,
  Я їх не змарнила,
То ж я діти годувала,
  Щей поля купила.
Мама поля накупили,
  Поставили хату,
Приїжджайте вже додому,
  Наші любі тату!

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Розрив родин спричинений еміґрацією від'ємно позначився у всіх аспектах сімейного життя, але найбільш знівечене то було особисте, інтимне життя жінки, що так зворушливо передають наступні рядки:

О, Канадо, Канадочко, якась нещаслива,
  Не єдного чоловіка з жунков розлучила.

Ой, летіла ластовочка, загубила перце,
Пушов любко до Канади, замок моє серце.
О, вернися ластовочко, найди собі перце,
Й убернися, любку любий, удомкни мі серце.
Ой, вернися, ластовочко, гніздо поновити,
Й убернися, люку любий, любов потвердити.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Знову ж у цій пісні звучить мотив сумніву у непорушність родинних відносин між чоловіком і жінкою, здавна освячених морально-етичними традиціями народу:

Не гадай си, моя мила,
Що ти мужа маєш,
Бо твій муж у Канаґі
Инчих обіймає.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Все таки треба сподіватися, що наведені ситуації не були типовими для української еміґрації. Як знаємо, сім'ї старалися по змозі еміґрувати нерозривно. Коли ж приходилося виїжджати спершу чоловікові, то він, прибувши до Канади, негайно робив заходи, щоб як найскорше свою сім'ю з'єднати. Переважаюча більшість тих, які приїхали в Канаду без сім'ї, одиноко, трактували це як нагоду тимчасових заробітків і носилися з благородними думками в скорому майбутньому повернутись додому, до родини. Правда, не всім доля була ласкавою.

Про початковий період українського поселення в Канаді вже написано чимало розвідок, більших чи менших праць та цікавих споминів.[5]

Доля жінки-переселенки в Канаді на початках теж була незавидною. Нераз в боротьбі за краще життя приходилося їй перемагати неабиякі життєві труднощі і ускладнення. А складність життя в той час була спричинена не так вже економічними факторами, як більшість звикла думати, а, перш за все, самим фактом, що в так ще нових обставинах на жінку покладалася уся відповідальність за її родину. Вже з перших днів свого перебування у новій та чужій ще країні часто бачимо українську жінку здану тільки на власні сили. Чоловік, ідучи на заробітки, залишає її з дітьми та з нестатками серед лісів чи степів Канади. Така ситуація була нелегка й вимагала не тільки фізичної си-

[5] Найкраще відзеркалює життя українських поселенців того періоду повість Іллі Кирияка, Сини землі, (Едмонтон, 1939). Цікаві теж В. Чумера *Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді,* історія піонерських поселень в околиці Ґімлі М. Іванчука, Історія українців в Канаді М. Марунчака і др. (Диви докладніше про це під Література).

ли, але й відваги, і розсудку, і хитрощів, та, більш за все, витривалости. Отож у силу обставин, жінка, крім обов'язків матері й господині, змушена була перебрати на себе ще обов'язки батька і господаря. Тоді не тільки економічне життя родини, пов'язане з розподілом сімейного бюджету тощо, але організація праці поміж членами родини і її керівництво — все зосереджувалося в руках жінки-матері. Ставши керівником усього родинного життя і опікуном родини, жінка ставала її головою. Таке розширення функцій жінки-матері в сім'ї приводило у багатьох випадках до децентралізації сімейної влади, що звичайно лежала в руках чоловіка, та до нівеляції сімейного старшинства. Тим самим місце жінки в сім'ї мінялося і вона ставала рівним учасником всього життя сім'ї, а тоді й громади.[6]

Тепер буде цікаво простежити як зображує жінку-піонерку канадська народна творчість та як оцінює її ролю в сімейному житті.

Безперечно, що початковий період характеризуватиметься понад усе виявом сильної ностальгії. Ось перша записана пісня:

Ані стежички, ні дорожечки,
Но ліс та вода.
Куда я гляну тай подивлюся
Не рід — чужина.

Ані стежечки, ні дорожечки,
Тілько зелений гай,
Куда я гляну тай подивлюся,
То все чужий край.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Подібне сприймання Канади бачимо і в наступній пісні:

А Канада чужий край,
Та чужиї люди,
Нима правди ні від кого,
Та й вже і ни буди.

(Климаш, 1970)

Мотиви ностальгії і далі повторюються у пісні молодої жінки, відірваної від батька-матері, закиненої долею на чужину:

Буковино моя мила — мій солодкий краю,
Як на тебе, сиротини, нишком поглядаю,
То заплачу жалібненько на чужій сторонці,
Бо тут в'яну і всихаю, як листок на сонци.
Рідне слово тут не чую, пустка тут усюди,
Тут не наші щиро-рідні, а чужії люди.

---

[6] П. П. Чубинскій, Труды этнографическо-статистической экспедиціи вь Западно-русскій край. С-Петербургъ, Императорское русское географическое общество, 1872, т. УІ стр. 32.

Тут ні батька, ні родини, ні рідної хати,
Тяжко, Боже, на чужині свій вік вікувати.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

І знову виливається у пісню безмежна туга за всім рідним, а зокрема туга за культурним і товариським життям:

Рідні міста, рідні села,
В далекій Вкраїні,
Серце моє до вас летить,
А я на чужині.

Серце моє до вас летить,
Хоче розказати
Як то тяжко на чужині
Мені привикати.

Мені сниться моє село,
Мати немічненька,
І та нивка, щом лишила,
Та земля рідненька.
....

Сниться мені та сусідка,
З котрою ходила,
Та Читальня, та Просвіта
Котру я любила.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Коли така осамітнена дівчина знаходить собі друга життя — ось якої весільної їй співають:

Марусю, Марусю,
Як тобі здається?
Тато, мама в краю,
А ти віддаєшся?

Тато, мама в краю
Нічого не знають
Тобі чужі люди
Косу розплітають.

Якби мама знала,
Що в тебе весілля,
Тоби приїхала
Шіфов на подвіря.

Шіфов на подвіря,
А кіньми до хати,
Тай тебе почала б
Щедре дарувати.

Щастя і здоровля
У Бога просила б,
І тебе, Марусю,
Поблагословила б.

(Д. Черевик, *Записи*)

Як видно з ілюстративного матеріялу, складачі цих тужливих пісень послуговувалися традиційними народними образами з пісень про жіночу долю.

Спершу українські іміґранти поселювалися поодиноко на призначених їм земельних наділах, т. зв. «гомстедах». Відразу вони пересвідчувалися, що це не наділ землі, а непрохідний ліс. Жах їх охоплював, коли собі усвідомили, що саме тут вони мали започаткувати своє домашнє вогнище у цій новій країні.

Ось типові обставини на таких «гомстедах»;

Як приїхалам в Канаду
До нової хати,
Між осики, межі лози —
Світа невидати.
Я чіплялась за ті лози
Та гнула вдолину,
Щоб побачити світ Божий
Бо я тут загину.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

З огляду на різноманітність жанрів, що відповідають специфіці творення і побутування народної словесності, приведемо тут ще де-які ілюстрації з піонерських переказів і спогадів. Вони становлять значну групу в нашому матеріялі. Ці перекази і спогади розповідають про важливі пам'ятні події та конкретну діяльність людей. Для прикладу тут кілька пасажів, що відтворюють своєрідну побутову атмосферу з життя жінки-піонерки. Ось зараз же по приїзді:

... приїхала до Канади з дітьми до чоловіка в 1911 р. Мій чоловік... був вже в Канаді три роки, як прислав мені шіфкарти, щоб я їхала до Канади. Їхало зо мною троє дітей: два сини й дочка... Приїхали ми до Вінніпеґу, де зразу жили три місяці. В тій хаті було кілька родин: дві жидівські, одна українська і ми. Блощиці там нас мало не заїли. Тільки вночі погасимо світло і тисячі блощиць рухнуть на нас...

Відтак поїхали ми на фарми. Поїхали залізницею до містечка Арборґ, а відти поїхали возом до Ледвин, на фарму. Коні застрягли по черева в болотах та багнах.

Зразу жили ми в хатині-ямі, що була збудована з дернюк. Навкруги був ліс і мочари й тьма-тьменна комарів. Пізніше геть той ліс викорчували та вирубали. Вовків треба було відстрашувати стрілами від хати...

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Тут типовий образ перших кроків на новій землі:

1899 року ми були всамперед приїхали до Сифтону... Нас було двоє — Маруся була маленька ще... в мами на руках, а я вже бігала. Ну і тато тоди пішов, ще там не знав того пляцу ні нічого... він якусь там фарму взяв. І він, тато викопав в земли маленьку таку комірку і ми ся перебрали... Ну, і то тоди тато каже, «знаєш що? ти вже маєш тут дах, а хоч тут буде трохи течи, але то весна, то не зима, то чим день буде тепліше, а я піду до десь якогось фармера здиблю»... І так пішов на ціле літо робити... і лишив нас в ті маленькі буді попри дорогу...

(Д. Черевик, *Записи*)

В таких ненормальних обставинах закладання нового господарства жінка енерґійно береться за діло:

> Мама мали рускаль, мали в скрині насіння, бараболю, горох, цибулю — всьо привізли з Старого Краю. І вона взяла рискаль, і вона йшла цілину копати. Деякі корчики вимикали, викорчовували і рискалем робила поле, аби засадити бараболю, засадити цибулю...
>
> (Д. Черевик, *Записи*)

На новій землі на долю жінки припадало більше труднощів ніж на чоловіка. Вона, крім своєї т. зв. жіночої праці та спільної господарської роботи, нераз, на рівні з чоловіком працювала при будові житла, при корчуванні лісу. На жінку покладалася велика відповідальність за добробут її сім'ї, за виховання дітей, за організацію праці.[7] Цікаво про це розповідають наступні записи:

> ... я вже мала 10 років, мама кажут: «ти, Анєлю, будеш хліб печи, бо мама йде зрання в поле з татом». А я кажу, «мамо, я не годна місити, я негодна руки з того корита витягнути». Мама там замісит... мама казала, як підійде, як його виробляти і всьо. То я десять літ маю, я вже така дуже велика господиня в хаті лишаюся. Ну, тай я той хліб вже помішу, потом виробляю... ну вже в п'єцови палю. Мама каже, «ти так пали, а потому вважай. Гринь трохи відсунь, а так кидай, муку. Як воно дуже горит — то не саджай, а як поволи буде горіти — саджай хліб!» Та я вже так робила; а діти, знаєте, вже мені ті бохончики несут, бо то п'єц був троха далеко від хати; біжимо, часом впадут і той хліб перевернеться, впаде на землю. І заки мама прийде, ми вже той хліб поносимо до хати.

---

[7] Образ жінки-піонерки змальований в народній творчості, засвідчений і в українській канадській літературі. Для порівняння наведемо кілька ілюстрацій з повісті Кирияка — *Сини землі.* Ось як тут описана енерґійність і зарадність жінки в час відсутности її чоловіка:

> ...Вставала рано разом із сонцем і лягала як уже починало сутеніти. Скидала з дітьми на купи сухий лім, зрубувала ріще й тонкі тополі та й тішилися, що з кожним днем зростали тут-то-там, поміж грубим лісом, латки чистого поля... а сама ще той корч, ще те деревце... доки не смерклося. (Т. І, стр. 19).

або ось тут:

> Марія держала за чепиги, Єлена йшла побіч неї з сокирою в руках. Єлисавета вела воли... Підійдуть вони в такій процесії пару кроків і станутъ — щось задержувало плуг у землі. Марія сіпає плугом сюди, то туди, Єлена помагає їй... Єлена бере сокиру, цюкає щось так... і воли знов поступають. (т. І. стр. 157).

Тяжкі умови примушували матір рано передавати хатні обов'язки і опіку менших дітей на старших дівчаток. У Кириковій повісті Евдокійка перебрала ці обов'язки на себе маючи лише п'ятнадцять років. До її завдань належало:

Нагодувати п'ять душ... помити начиння... попрятати... телят від корови відлучити... до квочки подивитись... поросятам пійло зробити... дерть на вечір свиням запарити... сіна коням насунути... начерпати в жолоб води... та й обід вона має приготовити... вечором вона має хліб розчинити... коли мама прийде з поля, тісто буде готове... тільки в піч саджати... (т. III, стр. 187).

... Ну, мама кажут: «ти, Анєлька, лишаєшся, абис шматє попрала». А тогди не було шматє так як тепер ми дістаємо ті мила, ті павдери та всьо. Але мама палили той попіл на веретку, тай гарячої води, тай в цебер, тай з того всідалося. То ся робив луг — вони то так називали. А в тім шматє мочили і так троха його сукали на дерев'яні маґівници. А так ми йшли на рівер, бо ріка була дуже близько коло хати. І там був такий ослінчик і камінь, і був праник. І я то шматє з дітьми повиносимо з цебриком, і я тогди там праником,і так на ті воді полокала, і так шматє то витягали і клали на фенци.

(Д. Черевик, *Записи*)

Або ось так:

Як прийшлося шось чи віднести до Ґарленд, чи передати шо ми мали вже на продаж, ми перше йшли... мали масло, мали яйці... то брали їх несли в руках, а як нє, то мали в зимі санки, складали на санки і тягнули, бо тато робив в лісі, рубав корта, аби зробити того дерева аби купити ше більше шось до хати — муки і всьо. А ми складали з мамою, шо могли і тогди тягнули тою доріжкою, снігом тих близько петь миль до того маленького склепу. І ми то спродавали.

....

Літом то ми збирали багато в нас було тих, як то казати, черниці, або по анґліцки казали блюбері, дуже в нас родили... Ми вже цалий день збираєм, шо там нігде нема ні сусіда, ані фармера. Ні, нічого нема, лише пустка, ліс. Часом біжит... такі вовки, але то були вовки... коюти. То ми всі накричимо, натарахкаємо ті бляхи; діти маленькі такі, шо навіть мали три роки то збирали... то цілий день в бляшечки, і ми сипали на верету і так насипемо велику купу тих черниць від рана да вечера. Там дадут нам хліба, води в слоїк і ми тих черниць зімо, і ми так цалий день на сонци, в лісі, самі діти... Тато вже по роботі і він їде за нами... везе бакси, а там цебри, і ми вже ті черниці... сипали в ті бакси... то тато їхав до Ґарленд і продавав.

(Д. Черевик, *Записи*)

Крім таких і подібних повсякденних завдань, на старших дітей мати покладала ще відповідальність за молодших членів сім'ї та піклування ними:

Мама ніколи не були вдома, але було нас вже гарний гурток родини. Була маленька дитина в колисці. Мама казала: «вважайте, ви не маєте права його підоймити, бо ви ще його переломите». Я ше така була мала, то я дитину не годна піднести, і мама дуже наповідали, щоб каліки не було. Ну, дитина плаче в колисці. Ми не годні його підоймити. Ми плачемо, всі приступили коло тої дитини й плачемо. Дитина голодна. Як його годувати як воно таке маленьке?... Ми тогди зав'язували в платочок цукор і клали йому до рота, і попри то ми ляли молоко або воду. Так ми ту бідну дитину обі-

ляємо, шо та бідна дитина втомиться і засне. Мама прийде, ту дитину підойме, вже дає груди. Але цалий день не була вдома, то вже й ті груди нездалі. Дитина бідна... і ми так всі переживали. А мама все працювала, працювала все.

(Д. Черевик, *Записи*)

Але бувало, що траплялися з дітьми навіть дуже небезпечні пригоди:

Але ше єдно мені, така була ся пригода сумна стала, страшна! Я ше до нинька пам'ятаю... Я ту мала цебрик, з цебрика взяла шмате, а дитину поклала в цебрик, бо думаю собі — най воно собі сидит в цебрику, але на воді попри мене... а там вода, знаєте, поволеньки, поволеньки тай той цебрик з дитиною тай взяла... Боже мій! сестра моя поплила з тим цебриком. Воно бідне маленьке, вчипилось тако рученятами того цебрика, а той цебрик товсе в єден бік, то в другий бік. Ну, я дістати негодна, кричу... той цебрик серединою плив. ...Я негодна приступити, бо глибінь велика туда. Ну, і тут єдно ся стало... то вратувало було. Бівери були накидали трохи патиків і той цебрик трохи ся спинив. ...Я на тих патиках так трималася. І я так притягнула аж до берега. І той цебрик так витягнувала, вратувала.

(Там же)

У своїх змаганнях за краще життя для родини, жінка часто більш завзята і відважніша ніж чоловік:

Наша мама відважна була. Вона нічого ся не бояла, їй не було страшного. Тато казав: «стань, жінко, може ми не годні». А вона каже: «Шо не годні? Чоловіче, не піддавайся! Ходи зо мною!»... Так вона цілий час. Була відважна жінка.

(Д. Черевик, *Записи*)

Наш матеріял свідчить, що українська жінка-селянка сміло ставала на виклик долі. Сповнена відповідальности за добробут своєї сім'ї вона не тільки була завзятою і розсудливою, але бувало, що у вірі в краще майбутнє вона рішалася, як на той час, на дуже ризиковний крок. Наступні рядки якраз розповідають про жінку-вдову, яка зі семерома дітьми рішається на еміґрацію до Канади:

Наші мама... батько помер я навіть не пам'ятаю, дуже ще була маленька сирота. Нас було всіх семеро дітей. І мама нас перепровадила тут до Канади. Мої мама дуже любили, щоб було чим палити, дуже любили ліс і ми приїхали до того ліса, ту до Канади, до Саскачевану, Форт Пелей; Саскачеван наша пошта в той час була.

А потому ми зачєли працювати. Ми були доста малі ще діти, але були

і старші мої браття. Вони пішли до сусід щось заробляти, бо було на життя треба. Але ми менші — мій брат, Михайло Черевик, молодший від мене... і ми хотіли також мамі щось помагати. Мама пішли хату ліпити, а ми обидвоє будемо корчувати...

(Д. Черевик, *Записи*)

Високо стояла мораль в такій родині й цінилася працьовитість:

... Мама моя нехотіла ніколи дарунків, казала: «Працюйте! Господь дав нам вочі, руки... З праці будете жили. І чесно маєте жити, а не так як другі — чекають аби їм сє дало». І так вони нас учили, і ми тото... і я навіть вже і до сеї пори то затримую...

(Там же)

Діти виховувалися в релігійному дусі:

Мама дуже тримали церкву. Молитви нас вчили всіх, щоби ми знали «Отче наш», «Богородице Діво», і шо дня ми мали помолитися Богу і подякувати за всьо Йому.

Або в іншому місці:

І ще моя мама казали так: «Якби ти десь заблудила то проси святого Йосифа, бо він Марію провадив через ліси, гори з Христом, і ховавсі, і ховавсі, і Марію — то і тебе він вирятує якби ти в якімсь нещостю. І так сє сповнєло, що мама казали...»

(Там же)

Незабаром на «гомстедах» біля перших поселенців зупинялися їхні родичі й знайомі. І так виростали українські поселення, яким часто присвоювали назви перенесені з рідних сіл і міст.

Небагато часу минуло й українська піонерка, долаючи несприятливі обставини, вже загосподаровувалася:

Тут пшениця росте гарно,
Вовес, ячмінь, як звичайно.
Бараболі є великі.
Грушки, вишні ростуть дикі.
Є пожички, є горіхи,
Мають діти досить втіхи.
Ягід, малин подостатком,
Ще й підпеньок на додаток.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Чим раз краще живеться на фармах:

Я вам скажу, добрі люди,
Як на фармі жити:
Як заколе підсвиняку,
Як навудить м'яса,
То сі гладит по животі
До самого Спаса.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Подібна картина змальовується і у цій пісні:

Ту в Канаді добре жити
Бо не тра ся ніц журити,
Тепер всього подостатком,
І ще грошей на додаток.
Добре ся нам веселити,
Бо вже лекше тепер жити —
Доста паші, досить ліса,
Досить хліба, досить м'яса,
Як не своє то сполюєш,
Ще й сусіда нагодуєш.

І дерева і терпети,
Ще й капуста як решета,
Але треба корчувати,
Не треба се лінувати.
І позички, і оріхи
Мають діти досить втіхи —
А по лісах є калина,
То до кашлю медицина.
А як підеш межи дуби,
То знайдеш там всякі губи,
А як підеш під вишеньки,
То там знайдеш ще й підпеньки.

(Д. Черевик, *Записи*)

Як відомо, достатки завжди йдуть в парі з тяжкою працею. То ж зрозуміло якого зусилля вимагало таке загосподаровування. Тому не диво, що молодше покоління думало про полекші, а у своїх змаганнях за ці полекші нераз мріяло і про дозвілля. Нажаль, дійсність часто була іншою:

Я казала, що віддамся
Та й буду сидіти,
А я пішла за фармера
Корови доїти.

Я казала, що віддамся,
Буду довго спати,
А я пішла за фармера
Свині годувати.

Я казала, що віддамся,
Тай буду гуляти,
А я пішла за фармера
Каміння збирати.

(Д. Черевик, *Записи*)

Слідкуючи крок за кроком жінку-піонерку, бачимо, що її сильна натура перемагає важкі життєві обставини і приводить до поставленої

собі мети. Вона не тільки живе в достатках, але стає вже заможною господинею:

Я прийду на фарму
Там до Манітоби,
Ох, скілько, ти, голубочко
Маєш худоби?

Я там маю тисячу штук
Всьої расової,
Дванайцять кводрів землі
І гарні покої.

(Там же)

Вона теж кмітлива і розсудлива в особистому житті:

Ой, женщино, голубонько,
Вдовичко дрібненька,
В тебе личко як яблучко,
Ти така гарненька.
....

Я за таким щастям, любко,
вже давно шукаю.
Буду пити горілочку,
Ти нап'єси чаю.

Іди геть собі від мене,
Ти, міський гільтаю!
Я такого господаря
Собі не бажаю.

Ти б мене до щенту знищив,
Довів до руїни,
Я бим слези проливала
Кожної хвилини.

(Там же)

При всіх економічних осягненнях українська жінка і надалі розвиває характерні риси української трудолюбивости і гостинности та плекає теплі людяні відносини:

Українська господиня
На фармах Канади,
В неї грошей повна скриня,
Дім повен принади.

Скрізь у неї чистота
І прибрані кімнати,
Вона труду не жаліє
І себе посвяти.

Ця невтомна господиня
Праці не боїться.
Все доведе до ладу,
Куди повернеться.

Там то добре заїжджати,
Весело гоститись,
Смачні страви споживати,
І є чим підхмелитись.

(Д. Черевик, *Записи*)

Поряд із щоденними турботами, жінка-мати не забуває свого основного обов'язку — виховання дітей. Вона старається виховувати своїх дітей не тільки в трудолюбивості і чесності, але, перш за все у рідній

традиції і культурі, яку сама привезла з рідного краю, яку зберегла, і яку хоче передати наступним поколінням. Бо, їдучи в новий край поселення, українська еміґрантка взяла з собою все необхідне, все їй найдорожче — спогад про рідний край та чудову українську пісню:

Пісне моя, українська,
Яка ж ти мні мила,
Бо матуся тую пісню
Співати навчила.
Чуєш, мамо-українко,
Хоч ти тут, в Канаді,
Учи дітей своїх пісень,
Вони будуть раді!
Будуть тебе споминати,
Як я споминаю,
Хоть я уже свої мами
На світі не маю.
Моя мати в Ріднім Краю,
В гробі спочиває,
Але її люба пісня
В Канаді лунає.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

З появою немовляти в сім'ї з'являється одна з найгостріших проблем — його виховання. Адже від того, які підвалини будуть закладені в дитячому віці, значною мірою залежить родинна, громадська і суспільна значимість людини. Ось чому такого важливого значення надається виховному процесові.

Чимало ілюстрацій, що стосуються виховання дітей, знаходимо у канадському фольклорі.[8] Де-які були наведені вище, одначе для кращого висвітлення різних аспектів цього важливого процесу зацитуємо ще кілька:

Молоденька мати
Доню присипляє,
Дрібні коси глади,
В очі заглядає.

---

[8] Виховання дітей та розуміння материнської любови до немовляти теж сильно підкреслюється в канадській літературі. Знову приведемо слова з повісті Кирияка:

«Маєтком дітей не вихоаєш. Виростуть вони, але так, як лобода — любим цвітом не зацвітуть, бо без маминої любости серця їх порожні будуть. Але ту любість треба їм наспівати, нашептати, коли вони ще маленькі... коли їх до сну вколисуєш. Як не маєш, як не знаєш таких співанок, таких слів... то намоченим в тепленькій любости голосом гомони їм безслівну співанку, а вона дійде, просякне там, де треба, і в серце, і в розум. Як виростуть, тоді вони тую співанку тобі відспівають». (т. III, стр. 323).

Мріє думи про майбутнє,
До Бога зітхає,
І для свого немовлятки
Щастя доброго благає.
....
Щоб пішла слідами тими,
Що втоптала їй родина,
Щоб для бога й для народу
Щиро, вірно все служила.

(Д. Черевик, *Записи*)

Звучання попереднього мотиву відлунює і у цих рядках:

....
Щоб ти була добра жена і добрая мати,
Щоб могла межи людьми добрий примір дати.

Що ми, старі, розпочали, то ви продовжайте,
За всьо своє у Канаді ви не забувайте.

(Д. Черевик, *Записи*)

І серце матері сповняється гордістю і радістю, що зуміла як слід виховати свою дитину:

Віростала доня як квіточка в поли,
Почала ходити донечка до школи,
До школи й до церкви ми її всі брали,
Як у світі жити ми її навчали.

Ми все научали: гарно поводися,
Шануй, доню, своє і чужого вчися.
І віросла доня на дівку велику,
Післали до школи, щоб мала просвіту.

Шанувала своє і чуже любила,
І ще других дітей до того вчила.
В Інституті була, і в проводі стала,
Своє шанувати всіх наповідала.

(Д. Черевик, *Записи*)

Хоч у повищих ілюстраціях знаходимо мотиви, які стосуються морального і розумового виховання, то все таки мотив зберігання і плекання рідної мови і традицій як важливого духовного надбання народу особливо наголошується.

У вихованні дітей підкреслюється вклад у суспільно-громадське життя. А участь у громадському житті, праця в організації приводить жінку до певних осягів, дає їй задоволення:

Була в нас Сумківка —
Працівниця гожа,
Цвила, процвитала
Як у саду рожа.

В всяких підприємствах
Вона участь брала,
Своїм голосочком
Всіх нас чарувала.

Всюди, де потрібне,
Примір дати вміла,
Для рідної справи
Труду не жаліла.

На окружнім з'їзді
З нами участь брала,
За деклямування
Нагороду взяла.

На тім самім з'їзді,
Як і ви вже чули,
Для неї Сумківці
Корону здобули.

Та її в Тарнополь
Ми коронували,
Де усі знакомі,
Її честь віддали.

(Д. Черевик, *Записи*)

Діти підростають і жінку-матір насторожує нова тривога, новий неспокій. Тепер вона турбується про майбутність та долю своїх дітей:

Як зачала доня в літа доростати,
То зачала собі вже пари шукати,
І здибала пару собі до вподоби,
Повелося жити весело та люби.

(Д. Черевик, *Записи*)

Минає час, змінюються життєві обставини, знінюється оточення. Нав'язуються міжетнічні взаємини. Поселенці щораз частіше зустрічаються з іншими культурними та суспільно-громадськими процесами, що до певної міри впливають на виникнення та формування нових життєвих навиків, чи вносять зміни в духовне життя, зокрема молодшого покоління. Тоді на сторожі національних традицій та національної гордости твердо стоїть жінка-мати:

Хоч енґельска та дівчина,
Така файна як калина,
Чось говоре, чось співає,
А я з того ніц не зна(ю).

Клину себе, проклинаю,
Чому я не знаю.
Так учився і мучився,
По-енґельски научився.

....

Мати дівку як спізнала,
Взяла мене тай нагнала.
Відтам гоню, як та мара,
Став нюхати по басґарах.

(Климаш, 1970)

Подібне становище матері висвітлюється і в спогадах:

То вже роки, мама сумували... вже подружили і ту Гальку, шо вони не позволили її вийти заміж за того поляка, він себе рахував. Він не був такий поляк, але ви знаєте, шо той поляк, шо він перероблений на поляка, то він ше гірший як правдивий поляк.

(Д. Черевик, *Записи*)

Наведені рядки вказують на активне втручання матері в життя дітей з метою збереження своєї ідентичности. Мати категорично виступає проти мішаних подруж. Вона розуміє, що мішані подружжя сприяють занепадові духовости народу. Вони захитують структуру звичаїв і традицій, що становить той важливий канал, по якому старші покоління передають молодим свій досвід, свої почуття, морально-етичні принципи та засоби і методи суспільної діяльности.

Як відомо, гумор і сатира найкраще виявляють від'ємні сторінки людського життя і тим сповняють велику ідейно-виховну функцію. То ж гумор і сатира завжди були невід'ємною частиною українського фолкльору, вони побутують і в Канаді.[9]

Ось приклад з емоційно-підцінюючою закраскою, що показує народне ставлення до мішаних подруж:

Оженився Їван Булка,
Взяв си анґлічанку,
Вона була бютіфул,
Він мав гроші в банку.

Як же разом розмовляли
Та як говорили?
Вони собі якусь нову
Мову уложили.
....
....

[9] Перед II Світовою Війною в Канаді виходило чимало гумористичної літератури, нпр.: журнал *Мавп'яче Зеркало* за ред. Карманського, Вуйкова книга, *Штіф Табачнюк* Я. Майданика і др.

Як вернулись з гостини
Жіночка питає:
— Що то теє, шо з кашою
У вас називає?

Іван каже, — То голубці,
Правда знамениті!
Було б добре як би ти так
Вміла наробити.

Я умію! Що то за штука
Такого зварити!
....
....

Взяла головку капусти,
Листя обтинає,
То зо сорови в листок крупів
Гречки насипає.

....
Крупи крутить на всі боки,
Листок не тримає,
....

Але жінка не дурненька,
На все раду має,
До Івана милесенько
От так промовляє:

— Коли хочеш, Джан, мій дарлінк,
Їсти ті присмаки,
Біжи, купиш — але скоро! —
Шпильочок дві пачки.

(Климаш, 1970)

Тут народна творчість, вміло використовуючи мовно-стилістичні засоби, гибридизацією мови натякає на занепад української родинної клітини, що веде за собою етнічну гибридизацію.

Одначе надмірне піклування та намагання матері бути активним співучасником у формуванні майбутнього своїх дітей інколи набирає від'ємних рис:

Ой зза гори вже хмариться,
Чомусь Василь не жениться.
Сусідки вже підслухають
Своїх дочок підсувають.

Хитриниха свою, свою
Стельмащучка свою,
А Гнатючка вибігає
— Бери, Василь, мою!

А тут наголошуються матір'ю економічні мотиви, іґноруючи почуття:

Мені мати говорила,
— Оженися, сину!
І возьми собі за жінку
Тую Катерину.

З неї буде господиня,
Вона працю знає,
Грошей буде повна скриня,
Вона наскладає.

— Ой, ви, мамо, не знаєте
Яку вибирати.
Та я тої Катерини
Не можу кохати.

Який хосен буде з грошей
І з її роботи?
Я до неї не горнуся,
Не маю охоти.

(Д. Черевик, *Записи*)

Все таки у вихованні дітей економічним чи утилітарним мотивам завжди передували моральні. Моральний вплив на сім'ю визначався

більш усього не старшинством, а особистими якостями жінки-матері. То ж заслуги матері народ підносить і відповідно оцінює:

....
Ваші мрії сповнилися,
І ви все раділи,
Пестощами внуків своїх
Серце своє гріли.
....
Прийшов час і треба було
В дорогу збиратись,
З далекими і близькими
На все попрощатись.
Попрощались і ми з вами —
Та й рано, раненько
Проводили до церковці
А у брамі біля церкви
Членка приступає
І вас в ім'я товариства
На віки прощає.
Вінець квітів дарує вам,
Щоб всі теє знали,
Як найстаршій сестрі в церкві
Членки честь віддали.
....
Не забудем вас ніколи,
Бабко наші милі,
Нехай буде для вас завжди
Легко в тій могилі.
....

(Д. Черевик, *Записи*)

Ці рядки свідчать про глибоку пошану до матері:

О ти, рідна, дорога мати,
Ти мені понад все в світі мила,
С тобов мені весело життя проживати,
Ти моє серце до себе любовю наповнила.
Ти мій захист і моя опіка,
Ти невпинно піклуєшся мною,
З твого серця щедрість пливе як бистра ріка,
Так любо і весело мені жити, мамцю, с тобов.
За ті всі твої великі ласки,
І за твою безмежну доброту,
Обнимаю тебе цілим своїм серцем,
І дорожу тебе так, як ти Мадону Святу.

А тут віра в силу материнського благословення:

....
Поблагословіть мя, ненько,
Своїми руками,
Бом стілько щасливий,
Що ви межи нами.

(Д. Черевик)

Поряд виявлення і піднесення типових рис українського народного характеру, таких як працьовитість витривалість, розсудливість, патріотизм, гостинність тощо, в канадській народній творчості зустрічаємо

приклади, що розкривають нам і осуджують від'ємні прикмети людей, зокрема жінок; а це — непослух батьків, заздрість, плітки, сліпе переймання моди і нових, незвичайних для української ментальности життєвих навиків. Ось приклад стосунків з родичами та взаємна неповага:

Перші такі роки були:
Жита ся родили,
Ой брат брата мав за брата,
Сестри ся любили.
А тепер вже такі роки:
Жита ся не родят,
Ой брат брата забуває,
Сестри ся не сходят.
Вже брат брата забуває,
Сестри ся не люблят,
А як вийдут на вулицю,
Єдна другу судит.

(Климаш, 1970)

А тут ілюстрація нерозсудливого сприймання здобутків цивілізації і моди:

....
От, Іване, дам пораду:
Продай воли, купи ґару!
Е, Марино, зле так буде,
Бо до ґари я не здібний,
І на ґару я забідний.
Та ж Данило ґару має,
Хоч маєтку ніц не має,
І Максим вже теж купив,
Щоб лиш пішки не ходив.
....
....

От купив Іван ту штуку,
Не на радість, а на муку.
Крутить, вертить і не їде,
Що ж він бідний вдіє?
....
Їдуть ґарою додому,
Не вступаються нікому,
Як приїхали додому,
Най не сниться се нікому,
Бо чогось ґара ся сказила,
Мов горівки ся напила.
....

Стала ґара серед поля,
Роздобула більше горя,
Треба воли запрягати,
Ґару домів притягати.

(Черевик, *Записи*)

Ще в іншому місці засуджується легковажний підхід до подружжя:

Прийшла кума до куми,
Кума сидить за дверима.
Гелов кумцю! Гав ар ю?

Я кидала баняками,
Тай поїхала до мами.
Мамо! Мамо! Ю нов вот?

Вже лонґ тайм, як я сі ю.
Де ви були? Вот ю нов?
Я нігде не була
І нічого не сіяла,
Бо мій газбенд якся впив
То так мене, кумцю, збив.
Що я дістала аж ту блек ай,
А він каже — вай ю край?

Я вже аж ту блек ай ґот!
Мама взяла за поліно,
Та грим мене по коліно.
А я що тобі казала
Заки ти ся віддавала?
І просила, і молила
І що вечора говорила:
не йди Ені за Івана,
Бо будеш дуже карана...

А ти казала мені:
Довнт ворі, мама,
Ай кен тейк кир сама.
Тепер ґеравт мені з хати
І не комай тутки спати,
Бо ти того хотіла,
Тай тепер будеш терпіла.

Тому, щоб ви, кумцю, знали,
Що ми перши фони мали,
А тепер ся поженили,
Тай будем добре бідили.

(Д. Черевик, *Записи*)

Як можна бачити з ілюстративного матеріялу, неґативні прикмети виявляються і подаються в канадській народній творчості завжди в гумористично-сатиричному тоні. Щоб глибше і яскравіше змалювати картину, використовується своєрідні для тодішньої канадсько-української дійсности мовно-стилістичні особливості — окремі слова і словосполучення. Цікаво тут запримітити різницю в мові двох поколінь — матері і дочки.

Подібну картину відтворює наступна пісня. Правда, в даній ситуації жінка не піддається так легко і не втікає, але, картаючи чоловіка пробує обстоювати своє становище:

— Ти по пулах бумуєш,
Граєш карти, злодій, бом!
— Брешеш жінко, граю ґрепси,
Чож ти хочиш, вот ю вонт?

— Ти наїшся і нап'єшся,
Спацеруєш як той бик,
А я бідна в однім дресі,
Тай і не маю черевик.

— Я за тебе вийшла заміж,
Щоби мати майн гом.
— Нащо с мене зачіпала,
Як ти знала, що я бом.

— Чоловіче, спам'ятайся,
Бо повішуся колись!
— Лучши ґазом задушися,
Тай від мене відчипись!

— Я кліную чужі гавзи,
І даю тобі ґуд борт!

— Як ти, жінко, не лайкуєш,
То бири мене на корт!

(Климаш, 1970)

А в цьому варіянті жінка, відстоюючи свої права, йде крок дальше — вона таки вносить скаргу на чоловіка та віддає його під арешт. Одначе свобода манить жінку й вона сама піддається етиці нової поведінки:

Зав'язалам собі очі,
Тепер по мні газбенд допчи,
Поломав ня в румах меблі,
Нова днина, нові троблі.

Він на мене ґадемує,
І свариться, і гелує,
А я йому репетую!
— Я такого не лайкую!

Він береться файтувати,
А я дала футам знати.
Вибігаю боса з руму,
І здибаю місис куму.

Свої троблі повідаю,
Які гели в хаті маю,
Кума тоє добре знає,
Добрий лекшин мині дає.

Сейчас кличу полісмена,
Арештують мого мена.
Тепер мій мен сидить в джейлю —
Ґуд тайм маю я по шию!

(Климаш, 1970)

Таке нове трактування подружніх стосунків не згоджується з морально-етичними традиціями народу й народ засуджує це як суспільне зло, яке викриває тією ж сатарично-вульгарною манерою.

Коли попередньо йшла мова про жінку в сільсько-фармерському оточенні, то останні пасажі натякають вже на міську обстановку. Як відомо, місто зі своїм відмінним стилем життя та своєрідними морально-етичними нормами було українській селянці завжди чуже, непривітне. Тим більше чуже й вороже, хоч інколи навіть привабливе, було місто для канадської піонерки. Не скоро прийшло до зближення з містом і освоєння міського оточення. Так, що впливи урбанізації досить від'ємно позначилися на житті неодної української іміґрантки. Канадський фолкльор фіксує де-які спроби адаптації до міського оточення, зокрема молодшого покоління, акцентуючи передусім неґативні прояви цього процесу. З цього погляду заслуговує на увагу народня поема «Катерина». Ім'я селянки, Катерина, часто зустрічаємо в піснях, коломийках. В народі були розповсюджені розповіді про дівчат-покриток, в народі існував образ Катерини як знедоленої дівчини, що відривається від батьків. Отже в народній творчості ім'я Катерини було

зв'язане переважно з трагічними жіночими постатями.[10] У канадському фолкльорі ім'я Катерина теж зв'язане з трагізмом життя молодої дівчини, яка кидає батьків, іде в місто, іде на заробітки. Не зумівши збагнути й оцінити не так нових як чужих обставин, вона попадає на шлях аморального життя, а потім тяжко терпить морально, кінчаючи життя самогубством. Але немає сумніву, що в основу канадської «Катерини» лягла таки однойменна поема Шевченка. Ось канадська «Катерина» в уривках:

Жила собі Катерина
З родичами на фармах,
Усі так її любили,
Що носили на руках.

Бо думали, що на втіху
Виросте їм доня...
Та інакше захотіла
Їх нещасна доля.

Одного разу розпещена Катерина не стерпіла кари за непослух і вирішила батьків залишити й піти в місто. У місті вона зустріла знайому, яка знайомить її з міськими обставинами та вводить у новий стиль життя:

Цілу нічку говорили —
Спали і не спали,
І ранесенько обидві
Разом повставали.
  Товаришка Катерини
  Чогось глядить в скрині,
  Тай нараз щось витягає
  В малій коробчині.
— Ось на тобі, люба Кайдо,
Отсеї мучиці,
Мачай мийку в сю баксину
Тай мазай по пиці.
  Тай не жалуй, Катерино,
  Сеї медицини,
  Малюй добре... бо у тебе
  Чогось лице сине...
Потім зайшли до «чайника»
Тай стали питати,
Чи не можна би у него
Роботи дістати.
  Вже привикла Катерина
  До тої роботи,
  І робила в ресторані
  Аж цілих три роки.

За цей час Катерина зуміла дуже добре засвоїти «науку» своєї знайомої і стає на шлях ось якого нового життя:

До родичів Катерина
Й листа не пише:
Бо вона вже собі пані
Й міським духом дише.
  Вже би мама не пізнала
  Свою Катерину,
В неї модні черевички,
Обцаси високі,
І спідниця коротенька,
Мальовані щоки.
  Вечорами Катерина
  Гарно ся збирає,

[10] І. І. Пільгук, евченко і фольклор,«Літературна критика», цитовано за Т. Комаринець, *Шевченко і народна творчість*, Київ, 1963, стр. 44.

Хоч би навіть приглядалась
Цілісіньку днину.

Тай на шьови і на танці
Зчаста учащає.

Одначе найбільш болючим в народній оцінці даної ситуації являється зрада традиціям і занедбання рідної мови:

Так гуляла Катерина
Без кінця і міри —
Відцуралась свої мови,
Родини і віри.
Рік за роком Катерині
Весело минає;
Рідну мову вже забула,
Чужої не знає...
Нераз мати через неї
Ночі не доспала,
Щоби колись на старости
З неї поміч мала.
Так трудилась коло доні,
Кормила, не спала,
А тут доня за ту щирість
Чужою їй стала.

Доня собі вийшла замуж...
З японцем звінчалась;
З усім рідним Катерина
Зовсім розпрощалась.
Рік за роком Катерині
Весело минає,
Аж нараз її муж кинув
І сліду немає.
Сама вона не вдовиця,
І мужа нема...
Тоді вона пригадала
Мамині слова.
Так не стало в Катерини
Ні мужа, ні роду,
З того жалю Катерина
Скочила у воду.

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

У вищезгаданій поемі, як бачимо, найбільш яскраво виступає морально-етичний аспект та гостро засуджується зрада народнім традиціям і рідній мові, що стверджують і наступні рядки:

Ви дівчата українки
З сего примір майте:
Ви родичів покидайте
Й роботи шукайте.

Як так мете поступати,
Як та Катерина,
То й вам може колись прийти
Розпуки година.

Муки собі накупуйте,
Добре ся малюйте;
Своїх хлопців не любіть,
А чужих шануйте.

Коб ви знали, дівчатонька,
Як людям здається:
Модні ваші черевики
Коротка спідниця.

Як то гарно вам пасує...
Коби ви то знали,
Більше ви б не малювались
Й другим не казали.

Гей! дівчата-українки,
Час вже розум мати!
Як ви годні колись дітям
Виховане дати. —

Коли від вас свої мови
Трудно вже почути,
А як зможуть ваші діти
Вкраїнцями бути?!

(Я. Рудницький, *Матеріяли*)

Народ веде постійну боротьбу проти неґативних проявів життя. Отож для повнішої ілюстрації змагань за збереження духовного обличчя нових поколінь приведемо приклади ще і іншого варіянта народної поеми — «Канадійська Кайда»:

Як я була молоденька,
Лиш бралась ходити,
То уже мала я охоту
У люстро дивитись.
А як уже підростала
Пятьнадцять літ мала,
Тоді хлопців я до себе
В гості запрашала.
Котрий нічку пересидів,
Каже, не забуде,
Коли б прийшли м'ясниці,
Женитися буде.
....

А вони ся дивлят,
Вилізли б їм очи.
А зі мною ані єден
Женитись не хоче.
....
Побігла я тоді в місто
Павдру накупила,
Може я би якого хлопця
Красов обдурила.
Хлопці кажут —
Котра дівка повдер уживає,
Хоч у неї личко красне,
Дурний розум має.

(І. Мельник)

У цьому варіянті відразу відчувається специфіка цього імени — Кайда (як відомо, Кайда/Кейда — це канадизація імени Катерина). Зміна форми імени — малопомітна деталь, одначе тут ця деталь дуже вміло застосовується для створення відповідного фону, на якому проходить життя Катерини. Так як це ім'я звучить по-чужому, так і в народному мисленні поведінка молодої жінки є зовсім чужою, несприємливою народом. Народ цінує тільки позитивні прикмети характеру людини, такі як розсудливість, працьовитість, мудрість, чесність тощо.

Згодом приходить до зближення міста і фармів. Відмінності стають що-раз менше помітними, поширюються теж міжетичні взаємини — і так поволі наступає певна трансформація у побуті і культурі селянфармерів. Таке явище найбільше помітним стає, звичайно, серед молодшого покоління. Яскравим виразником народного мислення старшого покоління, що торкається адапції до зміненого родинного і громадського побуту, може послужити пісня «Колись і тепер»:

Колись дівчата за десятку
Місяць працювали,
Але, правда, що видатків
Великих не мали.

Бо не стриглись, не голились,
Ні пива не пили,
Папіросів не курили,
На шов не ходили.

Ще є такі, що пиво п'ють,
Курять папіроси,
А парубків так обсудять
Як при гнізді оси.

Колись не мали за що купити
До панчохів лестик,
Тепер ходять гонорово
І на варґаж липстик.

Тепер шиї підголюють,
Високо стрижуться,
А кучери як годюки
Поза вуха в'ються.

Колись красу наших дівчат
Здалека собі бачив,
А тепер павдер та липстик
Найкраще позбавив.

(Черевик, *Записи*)

Вдало тут застосовуються промовисті паралелізми, що посилюють експресію та властивий пісням викривального характеру сатиричний тон.

З попередньо наведених прикладів, які, в основному, зводяться до моралізаторства, може скластися враження, що народ, як такий, вороже ставився до всього нового та ставив опір проґресові. Без сумніву, що українське селянство, яке в Канаді в більшості перетрансформувалося у фармерів, характеризується консерватизмом як селянство взагалі. Одначе тут йдеться не про проґрес, а про сліпе, нерозсудливе сприймання нового. Хоч подібні прогріхи трапляються однаково і чоловікам і жінкам, на жаль народ по традиції і надалі все ще звинувачує тільки жінку. Одначе цікаво завважити, що у канадському українському фолкльорі носієм інновацій будь якого характеру майже завжди виступає жінка.

Як вже було згадано, що народня творчість не проминає жодного прояву життя, то не могла вона пройти побіч і не торкнутись долі жінки-вдови. Не залишилась поза увагою вдова і в канадському фолкльорі. Для зразка ось кілька прикладів:

Сіла вдова кінець стола, в вікно заглядає,
Заглядає, чи господар домів не вертає.

От сегодня Святий Вечер, вже сонце заходить,
А господар забарився, домів не приходить.

Сіла вдова, спогадала як молоді були,
Як діточки кругом стола так як пчоли гули.

Тепер діти всі на своїм, кожде свій дім має,
А господар на цвинтарі в гробі спочиває.

Вдова сама при Вечери Богу помолилась,
Покушала кожду страву і сльозами вмилась.

(Черевик, *Записи*)

Найбільш помітно тут виступає мотив самітности. Бо ж коли взяти до уваги, що характерним для українських селян було споконвічне

культивування близьких родинних зв'язків, ще більш трагічною стається доля осамітненої вдови.

Подібний образ вдови, але вже з певною оптимістичною закраскою дається в наступних рядках. Тут продовжується плекання родинних зв'язків та теплих людяних відносин. Коли стара мати-вдова, поодружувавши своїх дітей залишилася сама, вона не почуває себе цілком осамітненою. Діти і внуки дбають про неї і стараються її втішати:

....
Був чоловік, були діти, велика родина,
Тепер сама лишилася як та сиротина.
Хоть є діти, є родина, то вони далеко.
Самі вдові вечеряти то не буде легко.

....
Загуділо на подвіру авто коло хати,
Приїхали діти й внуки бабусю втішати.
От ви, діти й внуки, з бабкою веселіться.
За дідуся небіжчика Богу помоліться.

(Черевик, *Записи*)

В наведених ілюстраціях помітні відгуки типових українських народно-пісенних мотивів про вдовину долю.

Коли йдеться про зовнішню характеристику жінки, то окремі риси її зовнішности розкидані мало не по всьому фолкльорному матеріялі.

Образ її ідеалізований, типово народно-пісенний, як ось у цих піснях:

Ой на фармах, коло броду,
Здибав дівча як ягоду,
Таке пишне і красиве,
Любе миле і вродливе.

Або:

Була собі раз дівчина,
Така пишна як калина,
Треба пісню заспівати
І про неї розказати.

Знову ж тут:

Воно дівча пестливеє,
Ніжне і гарненьке,
В неї личко як яблочко,
Як мед солоденьке.

Та ще такий приклад:

Канадійська українка
Красуня з природи,

Карі очі, чорні брови,
Пишної уроди.
Личко біле, усміх милий,
Уста малинові,
Струнка постать, приваблива,
І голос чудовий.

(Черевик, *Записи*)

Цікаво завважити, що в нашому матеріялі не знаходимо від'ємної характеристики жіночої зовнішности, хоч натрапляємо на неґативні риси її вдачі.

Простеживши постать жінки, зображеної в українському канадському фолкльорі зазначеного періоду в різному оточені, в різних сферах її життя і діяльности в новій країні поселення та познайомившись з багатьма варіянтами «жіночих доль», можна ствердити, що світ такої жінки був складний і тривожний. Він «двовимірний світ», в якому жінці так не легко було знайти рівновагу між відданістю сім'ї, роботі і безконечними побутовими клопотами. Їй постійно приходилось поєднувати кілька життєвих ролей: матері, дружини, робітниці, господині. Гармонія, як треба сподіватись, не легко приходила. То ж не диво, що народ наділив цю жінку найбільш позитивними прикметами, такими як енерґійність, працьовитість, мужність, вольовість, наполегливість, витривалість, спритність, розсудливість, моральність. Жінка неначе синтезує в собі ті всі ідеали характеру, які народ цінував у людині. Від'ємні прикмети характеру і поведінки виступають тільки у винятковий ситуаціях, з метою виховною і не є типовими для канадської українки.

Зовнішність жінки теж приваблива та наділена ідеальними рисами краси. На жаль, у нашому матеріялі не зустрічаємо ліричних пісень про кохання — так, що інтимне життя жінки майже не розкривається. Без сумніву, що жінку нераз вабила туга за коханням та пошук особистого щастя.

Обговорюваний матеріял дає до певної міри змогу прослідити процес росту жінки. Спершу бачимо, що приїжджає на нове поселення тип жінки-страдниці, яка сприймає свою долю пасивно. Але небагато часу треба було, щоб вона відчула свою повноцінність і зуміла сама не тільки керувати своєю долею, але й життям сім'ї, і майбутністю своїх дітей. Не тільки родинні, але теж і суспільні її функції набагато розширилися.

У центр уваги, як обов'язок першочергового значення, ставиться сім'я і виховання дітей. Ідея виховання молодого покоління в українському народному дусі, згідно звичаїв і традицій та збереження рідної мови наскрізь проймає фолкльорний образ жінки.

Звичаї і традиції формують духовні якості людини і відтворюють їх

в життєдіяльності нових поколінь. Отож вони виконують ролю механізмів духовної спадкоємности поколінь. Їх роль у духовному житті людей на різних етапах розвитку неоднакова. Одначе у період еміґрації звичаї і традиції являються єдиним стабільним соціяльним механізмом, за допомогою якого передаються і зберігаються духовні цінності, нагромаджені попередніми поколіннями.

Українські іміґранти добре розуміли це велике виховне значення традицій і обов'язок трансформації їх новим поколінням безпечно покладали на жінку. Українська жінка з покладених на неї обов'язків гідно вив'язувалася.

Розглянуті тут народні твори змальовують нам постать жінки в тісному зв'язку з певною історичною епохою і життям українського поселення в той час. Так, що в цій творчості документальна конкретність подій чи фактів переважає над їх художньо-образним втіленням.

ЛІТЕРАТУРА

Білецький, Леонід. «І. Кирияк — повістяр українських піонерів». Український голос, Вінніпеґ, жовтень, 1951.

Бочковський, О. «Епопея українських піонерів в Канаді». Український голос, 26, УІІ, 1939.

Вовк, Федір. «Етнографічні особливості українського народу». Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926.

Войценко, Ольга. Літопис українського життя в Канаді. Вінніпеґ: «Тризуб», 1961-1965, т. І-ІІІ.

Гнатюк, Володимир. «Пісенні новотвори в українській народній словесности». Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 50 (1902), т. 52 (1903).

Івах, О. Голос землі. (Коротка повість з життя в Канаді). Вінніпеґ: Українська видавнича спілка, 1937.

Кирияк, Ілля. Сини землі. (Повість з українського життя в Канаді). Едмонтон, 1939, т. І-ІІІ.

Кравець, Олена. Сімейний побут і звичаї українського народу; історико етнографічний нарис. Київ: Наукова думка, 1966.

Майданик, Я. Вуйкова книга; річник вуйка Штіфа в рисунках. Вінніпеґ, 1930.

——.Вуйко Штіф Табачнюк. Вінніпеґ: Новий шлях, 1959.

Петрівський, Михайло. Мрії сльозами облиті. (Оповідання з життя українських піонерів і іміґрантів в Канаді). Вінніпеґ, 1973.

Чубинський, Павел. П. Труды Этнографическо-статистической экспедиціи вь Западно-Русскій край. Матеріалы и изслѣдованія. С.-Петербургъ, 1872-77.

Чумер, Василь. Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді. (1892-1942). Едмонтон, 1942.

Федик, Т. Пісні про Канаду і Австрію. Вінніпеґ: Руська книгарня, 1914.

Франко, Іван. «Жіноча неволя в руських піснях народних». Твори в двадцяти томах. Київ: Державне в-во художньої літератури, 1954-1956, т. ХУІ, стор. 52-91.

Iwanchuk, Michael. *Spruce, Swamp and Stone.* A History of the Pioneer Ukrainian Settlement in the Gimli Area. Winnipeg: 1977.

Kaye. V. J. Early Ukrainian Settlements in Canada. Toronto: 1964.

Keywan, Zonia and Coles Martin. Greater than Kings: Ukrainian Pioneer Settlement in Canada. Montreal: Harvest House, 1977.

Lysenko, Vera. Men in Sheepskin Coats. Toronto: 1947.

Marunchak, M. H. The Ukrainian Canadians: A History. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1970, 1982.

Piniuta, Harry. Land of the Second Chance: A History of Ethnic Groups in Southern Alberta. Lethbridge: The Lethbridge Herald, 1972.

———. Land of Pain, Land of Promise. Saskatoon, 1978.

Romaniuk, G. Taking Roots in Canada. Toronto, 1954.

Thomas M. Prymak
McMaster University
Hamilton, Ont.

THE POST-SECONDARY TEACHING OF UKRAINIAN HISTORY IN CANADA: AN HISTORICAL PROFILE

During the century that has passed since the first Ukrainian settlers arrived in western Canada and inaugurated the formation of one of Canada's largest and most high-profile ethnic groups, the sense of history among this cultural minority and the educational institutions which help mould this sense of history have undergone a distinct evolution. This evolution is unique to Canada, and although it has a few characteristics in common with other centres of the Ukrainian emigration, such as that in the United States, stands in clear contrast to the complex and tragic situation in the European homeland which lacks the continuity and sense of progress so evident in the "New World".

The history of this cultural phenomenon must begin with the "pioneer" immigration; that is, the generation of settlers who before 1914 came to Canada primarily from the provinces of Galicia and Bukovina within the Habsburg Monarchy in eastern Europe. This emigration was overwhelmingly composed of country folk; that is, peasants, at most two or three generations removed from serfdom which had been abolished in 1848 throughout the Austrian Empire. Nevertheless these hardy settlers from Galicia and Bukovina were not the dregs of society in their east European homeland. Rather, it seems, they were predominantly modest landowners and their dependents who left their ancestral homes after the spread of mass literacy across the Galician countryside during the second half of the nineteenth century. Thus, while it cannot be claimed that these people were universally literate, neither can complete accuracy be claimed for the cruel stereotype of the ignorant Galician so common in the English Canadian literature of those days.[1]

Once in the new country, in fact, the former east European villagers quickly overcame the initial confusion of life in the New World and began to found religious, social, cultural, and educational institutions to serve their new communities. With regard to educational foundations and academic life, these insti-

[1] The history of Canadian nativist sentiment during this period is well documented. See, for example, Frances Swyripa, *Ukrainian Canadians: A Survey of Their Portrayal in Enqlish Lanquaqe Works* (Edmonton: CIUS, 1978), pp. 1-25; Howard Palmer, *Patterns of Prejudice: A History of Nativism in Alberta* (Toronto: McClelland and Stewart, 1982, pp. 560.

tutions slowly evolved from *prosvita,* that is, popular education linked to the spread of literacy and knowledge about Ukrainian literature and history, to *nauka,* that is, scientific or scholarly inquiry carried out within the context of clearly recognized institutions of higher learning. As early as 1905, the first Prosvita or popular enlightenment society was founded in Winnipeg and this same year the first "Ruthenian" bookstore — to use the nomenclature of the day — and a "Ruthenian Training School" (to prepare teachers for the bilingual English/Ruthenian school system which then existed in Manitoba) were founded.[2] In July, 1907, graduates of this school, Canada's first professional Ukrainian school teachers, who were the cream of the intelligentsia of the pioneer immigration, held their first convention in Winnipeg and invited a number of prominent Ukrainians in the "Old Country" to become honorary members of their new organization. The position of honorary president was offered to none other than the distinguished historian and public figure, Mykhailo Hrushevsky, who accepted the offer and in his reply stressed that he saw the organization of national schools "as the single bastion which will stave off denationalization of the Ukrainian colonies in America."[3] The fact that the first Organization of Ukrainian School Teachers in Canada choose as their honorary president the man who by 1907 had already become modern Ukraine's foremost historian testifies to the esteem in which Ukrainian history in general, and the person of Mykhailo Hrushevsky in particular, were held by the fledgling Ukrainian intelligentsia of the "New Country."

During the next years, small numbers of Ukrainians began to enter western Canadian universities, especially the University of Manitoba, which was located in Winnipeg where the largest concentration of urban Ukrainian settlers lived. By 1913, the first graduate of Ukrainian origin in Canada, Orest Zherebko, had received his Bachelor of Arts degree from the University of Manitoba and there was a Ukrainian Students Club in existence at this institution. In the following year, the newly appointed Greek Catholic Bishop, Nicetas [Nykyta] Budka, drew up a memorandum which, among other things, advised the government that "in the interest of mutual understanding between the English and Ruthenian people a permanent *Lecturer on Ruthenian History, Literature and Art* at one of Canada's western universities should be appointed." Budka argued that in view of the fact that there were already about a quarter of a million Ukrainians living in Canada it would be in accord with the

---

2 Victor Buyniak, "The Beginnings of Ukrainian Scholarship in Canada," in *Ethnic Canadians: Culture and Education,* ed. .L. Kovacs (Regina: Canadian Plains Studies, 1978), pp. 109-116, especially p. 111.

3 Mykhailo Hrushevsky, undated letter, "To the distinguished Organization of Ukrainian Teachers in Canada," in Mykhailo Marunchak, "M. Hrushevsky i ukraintsi Kanady," *Vilne slovo* (Toronto), November 19, 1966.

country's cultural harmony and intellectual betterment to establish such a department or chair.[4]

It was not long before others took up the cause of higher Ukrainian education. The Ukrainian School teachers were soon in the forefront of the fight. In July, 1914, in an article appearing in the Winnipeg newspaper *Ukrainskyi holos,* V. Mihaichuk, a school teacher and the secretary of the Organization of Ukrainian School Teachers suggested that the Ukrainian language should join German and Islandic as a subject of instruction at the University of Manitoba; a year later at a convention of Ukrainian school teachers, the question was again raised, but seems to have come to naught in the atmosphere of war hysteria which then prevailed in Canada.[5]

In fact, war hysteria soon proved to be a major problem for the ethnic minorities from eastern and central Europe who had settled in great numbers throughout the Prairies at the turn of the century. All recently arrived immigrants from enemy countries were compelled to register and report regularly to the authorities. Since most of the Ukrainian pioneers had come from the Habsburg Monarchy with which the British Empire was now at war, they fell into this category and were deemed "enemy aliens". About seven thousand central European laborers and itinerants, principally ethnic Ukrainians, were rounded up and interned in special work camps in Quebec, Ontario, and British Columbia. Popular hostility to the non-British steadily increased and in 1916 the bilingual educational system was abolished in Manitoba, and Saskatchewan and Alberta took parallel measures. The Ukrainians, of course, fought back, and in Manitoba J.W. Arsenych and a delegation urging retention of the bilingual school system took the idea of a chair of Ukrainian Studies to the Manitoba Provincial Legislature. However, resistance to this idea remained solid.[6]

The closure of the bilingual public educational system forced Ukrainian educators and cultural activists to reorganize. Their tactic was to found private student residences or *bursy* which were also meant to be institutions for the promotion of the national culture. Such residences were founded in Winnipeg, Saskatoon, and Edmonton, and to a certain extent, succeeded in preserving the ideal of higher Ukrainian education.[7] Moreover, during the early 1920s, men like the itinerant school teacher, Oleksander Gregorovich, travelled the Prairies popularizing the work and selling copies of the books of Hrushevsky and other important Ukrainian authors. In fact, by 1924 Canadian Ukrainians were successful in putting out their own edition of Hrushevsky's *Illustrated History of*

4 Nicetas Budka, "Memorandum On the Status and Improvement of the Ruthenians of Canada," in Bohdan S. Kordan and Lubomyr Y. Luciuk, *A Delicate and Difficult Question: Documents in the History of Ukrainians in Canada 1899-1962* (Kingston: Limestone Press, 1986), pp. 25-27.

5 V. Mihaichuk, "Uchytelskyi zhurnal i vyshcha osvita," *Ukrainskyi holos* (Winnipeg), no. 30, July 29, 1914; Volodymyr Zhyla, *Z istorii ukrainoznavstva i slavistyky v Kanadi* (Winnipeg: UVAN, 1961), pp. 13-14.

6 Buyniak, "Beginnings of Ukrainian Scholarship," p. 112.

7 See, in particular, Iu. Stechyshyn [J. Stechishin], *Uvileina Knyha 25-littia Instytutu im. Petra Mohyly v Saskatuni* (Winnipeg: Ukrainskyi holos, 1945).

Ukraine in a run of several thousand copies. Given the general atmosphere of antagonism toward things Ukrainian, however, university scholarship on Ukrainian subjects, as indeed all Slavic subjects, remained very rare.[8]

Toward the end of the 1920s, the atmosphere improved somewhat. The young Canadian polyglot, Watson Kirkconnell, briefly turned his attention to Polish literature while the university historian, George Simpson, began to interest himself in Ukrainian history and politics. Among Ukrainian activists, moreover, especially some leading members of the Ukrainian Self-Reliance League (*Soiuz Ukraintsiv Samostiinykiv*), which largely concentrated its efforts around the *bursy* and the Ukrainian Orthodox Church, the idea of university studies of Ukrainian history, literature, and language, was taken very seriously and a plan was worked out for the compilation of university-level textbooks — grammars and histories — which might be used in prospective university courses. Edmonton lawyer, Peter Lazarowich, and Saskatoon lawyer Julian Stechishin were especially active in this regard.[9] By 1931, Andrei Hospodyn of the Winnipeg Prosvita society was once again raising the question of a Ukrainian language department at the University of Manitoba and by 1935, Simpson was successful in introducing an elementary course on the history of the Slavic peoples at the University of Saskatchewan. "This was," as the historian later wrote, "the first such course given in any university in Canada."[10]

Toward the end of the 1930s, Lazarowich, Stechishin, and their colleagues intensified their efforts at preparing the ground for university-level studies in Ukrainian affairs. Lazarowich, who had himself studied both in Canada and in Czechoslovakia, initiated a Canadian tour for the distinguished Ukrainian emigre historian, Dymtro Doroshenko, who during the summer of 1937 lectured on the history of Ukraine at Alberta College in Edmonton and gave public lectures in several major western Canadian cities. The tour was so popular that Doroshenko returned the next summer to lecture on the history of Ukrainian literature.[11] By 1938, the Lazarowich group had arranged to bring out an abridged English translation of Doroshenko's masterful *Survey of Ukrainian History (Narys istorii Ukrainy)* and Simpson was busy putting the final touches to the work. The publication of this book the following year meant that an English-

[8] There were, however, a few exceptions. For example, as early as the turn of the century, the Toronto Political economist, James Mavor, had interested himself in the history of Russia. He published a two-volume *Economic History of Russia* (1914) and helped bring the Doukhobors to Canada, but founded no school and left no successors. W.J. Rose, probably the first Canadian-born professional Slavist, studied in Europe and in the United States in the 1930s, and eventually became Director of London's School of Slavonic Studies, but he did not return to Canada until after the Second World War.

[9] P.I. Lazarovych [P.I. Lazarowich], *Soiuz Ukraintsiv Samostiinykiv i ukrainska vyzvolna sprava* (Winnipeg: The Trident Press, 1951).

[10] On the Hospodyn proposal, see Zhyla, *Z istorii ukrainoznavstva,* p. 16. On George Simpson, see my "George Simpson, the Ukrainian Canadians, and the 'Pre-history' of Slavic Studies in Canada," *Saskatchewan History,* XLI, no. 2 (Saskatoon, 1988), pp. 53-66.

[11] Lazarovych, *Soiuz Ukrainstiv Samostiinykiv.*

language textbook was now available for the use of university students in North America.[12]

While the European political crisis of 1938 to 1939 gripped the attention of the world, Lazarowich and his colleagues lobbied the administration of the University of Alberta for the introduction of a course on Slavic or Ukrainian history. This was expected to parallel the similar course already taught at the University of Saskatchewan. Lazarowich even suggested a suitable instructor, Vladimir Kysilewsky, a graduate of the East European Institute of the University of Vienna and of the School of Slavonic Studies of the University of London. While in London, Kysilewsky had also run a non-party Ukrainian Information Bureau to lobby the British government and inform the British press on the Ukrainian question. But Lazarowich's appeals fell on deaf ears. "The prospect of inaugurating a course in Ukrainian history in the summer session of the University of Alberta next year," Lazarowich informed Simpson in March 1938, "has now entirely disappeared."

> Yesterday I was called by the President of the University who, in the presence of the Dean of Arts and the Director of the Summer School, informed me that for several reasons the idea must be entirely dropped.... From the trend of the remarks, it appeared to me that the fundamental reason is.... political. I think the University is very timid about starting something which smacks of what might be termed nationalism because the President at one stage pointed out to me that the Ukrainians are not united in Canada, that they do not speak with one voice and that it would be extremely difficult to get someone who would bring to the subject complete objectivity.

Lazarowich concluded with even more bad news:

> Although they assured me that Dr. Kysilewsky, as the proposed instructor, received the highest recommendations from the Slavonic School in London, yet there was the additional information that he was engaged in political propaganda of a certain type and, of course, they could not have him. I am sorry that the University cannot see the necessity of including a course in Ukrainian history or the history of the Slavonic peoples in view of the increasing importance of this part of the world at the present time.[13]

The expansion of university-level Slavic Studies on the Canadian prairies would have to wait. Meanwhile, Europe lumbered steadily into the Second World War.

The outbreak of war in September, 1939 raised the profile of the Slavic world among English and French Canadians and, in particular, increased the prestige of the Polish nation, which was now an ally of the British Empire, but

---

[12] Dmytro Doroshenko, *History of the Ukraine*, trans. H. Chikalenko-Keller, ed. George Simpson (Edmonton: The Institute Press, 1939). For a brief discussion of this project, see my "George Simpson", pp. 54, 57.

[13] Quoted in full from the Simpson archives in my "George Simpson", p. 56.

it produced no new developments in Canadian Slavic Studies. This paralleled the situation in the United States where a similar lethargy prevailed.[14]

As the war went on, the situation changed somewhat. In 1940, an Englishman named W.E.D. Allen published a general history of Ukraine which, while not particularly sympathetic to Ukrainian nationalism, did give a moving synthesis of the history of the country. The following year, partly as a reaction to Allen's work, a group of Ukrainians in the United States put out an English translation of Hrushevsky's popular *Illustrated History of Ukraine.* Both these books would become valuable resources for future university-level students of Ukrainian history.[15]

However the real breakthrough came in language studies. In 1941 for the first time in any Canadian university a non-credit course in elementary Ukrainian was offered at the University of Saskatchewan by Dr. Thomas K. Pavlychenko, a participant in the Ukrainian revolution of 1917 and an agronomist by training.[16] In fact, 1941 was a turning-point in the history of Slavic Studies in North America. The German surprise attack on the Soviet Union had suddenly turned that country into an ally of the western democracies and the prestige of Russian studies, in particular, had never before been so high. In the United States the Association of American Teachers of Slavic and East European Languages was organized (1941) while in Canada the study of Russian began to seriously increase. By 1943/44, eight Canadian universities were offering courses in elementary Russian and had some four hundred students among them.[17] By 1945, moreover, at the instigation of George Simpson, the first full-fledged Department of Slavic Studies in Canada was founded at the University of Saskatchewan and C.H. Andrusyshen a native Winnipeg Ukrainian who had a longstanding interest in the Slavic literatures and who held a doctorate in the Romance languages from the University of Toronto and an M.A. in Slavics from Harvard, was chosen to fill the position.[18] Thereafter, departments of Slavic Studies were founded at the University of British Colum-

---

14 See Clarence A. Manning, *History of Slavic Studies in the United States* (Milwaukee: Marquette University Press, 1957). p. 62, who wrote that "on the surface, the reactions in 1939 differed little from those in 1914. This is well illustrated by the fact that at the opening exercises of Columbia University in 1939, President Nicholas Murray Butler repeated large extracts from his talk of 1914 on a similar occasion." Of course, American academics could excuse themselves by the fact that the United States was not yet at war. English Canadian academics had no such excuse.

15 For a detailed discussion of the origin of these and other works, see my *Maple Leaf and Trident: The Ukrainian Canadians during the Second World War* (Toronto: Multicultural History Society of Ontario, 1988), "Ukrainian History and the War", pp. 144-149.

16 Watson Kirkconnell, "The Place of Slavic Studies in Canada," *Slavistica,* no. 31 (Winnipeg: UVAN, 1958), p. 9.

17 Victor O. Buyniak, "Slavic Studies in Canada: An Historical Survey," *Canadian Slavonic Papers,* IX, 1 (Toronto, 1967), 6.

18 On Andrusyshen, see V. Buyniak, "Pam'iati Prof. D-ra Kostia Andrusyshyna," *Novyi shliakh* (Toronto), June 25, 1983. Also see my "George Simpson," pp. 58-59.

bia (1946), the University of Toronto (1949) and the University of Manitoba (1950).

The conclusion of the war in Europe inaugurated still another phase in the annals of Slavic Studies and Slavic history in Canada. Canadian veterans of Slavic Studies such as Simpson, and their Ukrainian scholarly friends such as Andrusyshen and Kysilewsky, were joined by a host of emigre scholars fleeing the westward march of the Red Army and the destruction caused by the war in western Europe. It was these scholars who helped to staff the new departments of Slavic Studies that were being formed during the post-war years. For example, the philologist Jaroslav Rudnyckyj quickly made the University of Manitoba a major centre of Ukrainian studies in North America while the literary scholar, George Luckyj pioneered Ukrainian studies at the University of Toronto. Both of these men chaired their respective university departments for many long years.[19]

However, for those who were interested in Ukrainian history, as opposed to language and literature, the situation was less fortunate. Students of Ukrainian history either had to content themselves with general "civilization" courses offered by various Slavic Studies departments or to find a place somewhere in the new Russian history courses that had come into existence during the years of the "Cold War." Their only other option was to flee the universities altogether and associate themselves with the new emigre institutions which had sprung up during the post-war years and sponsored research, lectures, and publications of various sorts. In Canada, the most active institution of this type was the Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN) founded in Winnipeg under the presidency of Dmytro Doroshenko who had briefly returned to Canada after the conclusion of the war.

Throughout the 1950s, 1960s, and 1970s, UVAN scholars undertook a number of important historical projects. Dmytro Doroshenko himself briefly turned his attention to Ukrainian Canadian history and edited a handsome and bulky volume on the Ukrainian National Home (*Ukrainskyi Narodnyi Dim*) in Winnipeg; Jaroslav Rudnyckyj edited a series of pamphlets on the history of Ukrainian scholarship in general and the history of Slavic Studies in Canada in particular; and Mykhailo Marunchak published several important volumes on Ukrainian Canadian history. However, the very brief stay of Doroshenko in Canada was not sufficient to put Ukrainian historical studies on a solid base in this country and the history of Ukraine long remained a weak point in UVAN publication ventures.[20]

This did not mean that Ukrainian historians working in Canada were without forums in which to lecture or organs in which to publish. Canadian-based scholars could present papers at various conferences of historians or slavists

---

19 On Rudnyckyj, see *Scripta Manent: A Bio-biblioqraphy of J.B. Rudnyckyj* (Winnipeg-Ottawa, 1975). On Luckyj, see the *Journal of Ukrainian Studies* no. 26 (Edmonton, 1989), which is a *Festschrift* in his honor.

20 "Ukrainska Vilna Akademia Nauk," *Entsyklopedia ukrainoznavstva,* vol. IX (Paris, 1980), 3342-3343.

and could publish in the general English language journals or in émigré organs such as the proceedings of the Shevchenko Scientific Society (*Zapysky NTSh*) or the journal of the Ukrainian Historical Association (*Ukrainskyi istoryk*).[21] During the early post-war years, moreover, the Ukrainian Free University in Munich served an important function in providing programs and degrees for European scholars whose work had been interrupted by the war.

Although the work of these émigré institutions remained important, it could not replace regular credit courses offered at higher Canadian or American educational institutions. For many years, this lacuna was seriously felt. However, in the late 1960s and early 1970s, the establishment of Ukrainian studies and an endowed professorship in Ukrainian history at Harvard University in the United States raised the profile and prestige of the discipline and had a positive effect upon the attitude towards Ukrainian history in Canada.[22] The University of Alberta led the way and in 1971 initiated regular university instruction in the history of Ukraine. It managed to attract the services of Ivan Lysiak-Rudnytsky, a historian of political thought, who had a talent for explaining in English the central questions of Ukrainian history and politics and for putting these questions within the context of North American conceptualization and academic life.[23] Meanwhile, in 1973 Saint Andrew's College, an Orthodox institution affiliated with the University of Manitoba also initiated a course on the history of Ukraine. The University of Manitoba course was pioneered by Oleh Gerus, a Ukrainian political historian who edited and brought out a new edition of Doroshenko's history under the title: *A Survey of Ukrainian History.* For many years, this book remained the standard text on the subject.[24]

Although the history of Ukraine was taught at Canadian universities in the 1970s, Ukrainian historians working in Canada as yet had no research centre affiliated with a Canadian university which could sponsor lectures, organize conferences, and initiate scholarly publications. This breakthrough only came in 1975 with the establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta. The determined political leadership of Alberta Ukrainians not only succeeded in establishing this institute with full university affiliation, but also secured on-going government funding so that scholarship centred there would not be solely dependent upon the consistent generosity of Ukrainian benefactors. The institute immediately initiated a wide-ranging publication program which included a scholarly journal published twice a year and

---

21 Lubomyr R. Wynar, "Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952," *Ethnic Forum,* VIII, no. 1 (Kent, Ohio, 1988), 40-72.

22 On the logic behind the establishment of Ukrainian studies at Harvard, see Omelian Pritsak, *Chomu Katedry ukrainoznavstva v Harvardi?* (Cambridge, Mass.: Fond ukrainoznavstva, 1973), and "The Present State of Ukrainian Studies," *Canadian Slavonic Papers,* XIV, 2 (Ottawa, 1972), 139-152.

23 See, in particular, Omelian Pritsak, "Ivan Lysiak-Rudnytsky, Scholar and Communicator" in Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton: CIUS, 1987), pp. xv-xxii.

24 See Dmytro Doroshenko and Oleh Gerus, *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg: Trident Press, 1984). The first Gerus edition appeared in 1975.

a monograph series.[25] Works on Ukrainian history appeared in both formats but whereas the monograph series tended to promote the works of established Ukrainian historians like Ivan Rudnytsky and John Basarab, the institute's periodical, the *Journal of Ukrainian Studies,* featured the work of younger scholars like Stephen Velychenko, John-Paul Himka, and Thomas M. Prymak. From its very first years (1976ff.) the *Journal of Ukrainian Studies* tended to attract Ukrainian historians who were primarily concerned with the modern period.

In spite of the immediate success of the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the history of Ukraine continued to be taught at very few institutions. As late as 1978, Bohdan Krawchenko, the assistant director of the Canadian Institute of Ukrainian Studies, complained that "were it not for two institutions, the University of Alberta and Saint Andrew's College of the University of Manitoba, the history and social science study of the Ukraine and of Ukrainians in Canada would be totally unrepresented in Canada. The history of the Ukraine is taught with four courses at Alberta and two at Saint Andrew's College. Not a single course in Ukrainian history is offered east of the Prairie Provinces."[26] Ukrainians in eastern Canada, who, unlike the Prairie Ukrainians, were mostly of post-war DP background, were acutely aware of this deficiency and immediately organized to resolve the question.

The effort was centred at Canada's most prestigious university, the University of Toronto, which holds a position in Canadian society similar to that of Harvard in the United States. By 1980 Toronto studies in Ukrainian language and literature offered by the department of Slavic Languages and Literatures were supplemented by courses in Ukrainian history and politics offered by a newly-created Chair of Ukrainian Studies which was located in the departments of history and political economy. The instructor was Paul Magocsi, a cultural historian from the United States who specialized in the history of Sub-Carpathian Rus'. Magocsi taught courses, initiated a series of lectures on Ukrainian history, and established a regular seminar series on Ukrainian studies in general. Though the Chair of Ukrainian Studies established no publication program of its own, it did support or attract younger Ukrainian historians such as Stephen Velychenko, Lubomyr Luciuk, Stella Hryniuk and Thomas M. Prymak and offered them a forum in which to exhibit their work.[27] The establishment of the Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto once again raised the profile of Ukrainian history at Canadian universities and acted as a precedent for other institutions.

---

25 Manoly Lupul, "The Canadian Institute of Ukrainian Studies," *The Jubilee of the Ukrainian Free Academy of Sciences,* ed. O. Gerus and others (Winnipeg: UVAN, 1976) pp. 522-540.

26 Bohdan Krawchenko, "Ukrainian Studies in Canada", *Nationalities Papers,* VI, no. 1 (1978), p. 30.

27 See "The Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto," *UNESCO Information,* no. 20 (Moscow: International Association for the Study and Dissemination of the Slavonic Cultures, 1989), pp. 34-44. On Magocsi, see *Paul Robert Magocsi: A Bibliography 1964-1985,* ed. Luba Pendzey (Toronto: Chair of Ukrainian Studies, 1985).

It was not long before other universities also introduced courses in the history of Ukraine. Shortly after the establishment of the Toronto chair, York University, also located in Toronto, initiated a course of the history of Ukraine, as well as a new course on eastern Europe, and appointed another American, Orest Subtelny, a specialist on Mazepa and the Cossack period, to teach them. Within a few years, Subtelny distinguished himself by publishing a new general history of Ukraine with ample bibliographies in English which could well serve as a replacement for Gerus's edition of Doroshenko as a textbook in university-level courses.[28] Meanwhile, the Department of History at the University of Saskatchewan also briefly introduced a course on the history of Ukraine and brought in Thomas Prymak from Toronto to teach it. But the course was only taught for one year and there was no attempt to set up a chair or permanent professorship in Ukrainian history in Saskatchewan.[29] At the University of Alberta, however, the death of Ivan Rudnytsky in 1984 did not end studies in Ukrainian history at that institution and still another scholar of American background, John-Paul Himka, a specialist on nineteenth century Galicia, was appointed to succeed him. In 1990/1991, the centenary of Ukrainian settlement in Canada, the history of Ukraine was offered by Alberta, Manitoba, Toronto, and York universities.

While the 1980's saw a definite expansion in university level teaching of Ukrainian history in Canada, the end of the decade also saw new developments in the area of pure research. Most significant, was the foundation of the Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research at the University of Alberta. In 1989, Frank Sysyn, an American specialist on seventeenth century Ukraine was appointed its first director. This new centre, designed as a companion institution to the Canadian Institute of Ukrainian Studies, immediately set forth a number of priorities. First among these, was the updating and translation into English of Hrushevsky's monumental *History of Ukraine-Rus'*. This project, which had been started but later abandoned by the Shevchenko Scientific Society in the United States — with the cooperation of a number of Canadian scholars including Paul Yuzyk of the University of Ottawa, and C.A. Andrusyshen of the University of Saskatchewan who translated the first volume — was begun anew and a number of prominent Ukrainian historians in Europe were chosen to edit and introduce the various volumes. By early 1990, the project was well underway and the first volume was scheduled for publication in 1992. The Centre also initiated a monograph series in Ukrainian history with a number of English translations from various European languages envisioned.[30] The ambitious program of this well-endowed Centre for Ukrainian

---

28 See Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: University of Toronto Press, 1988).

29 See my "The History of Ukraine at the University of Saskatchewan and its Antecedents," *Promin*, no. 4 (Winnipeg, 1985) 15-18.

30 "Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research Inaugurated," *Canadian Institute of Ukrainian Studies Newsletter*, fall-winter (Edmonton, 1989), and *ibid.*, spring-summer (1990).

Historical Research thus adequately augmented the steady expansion of university-level teaching of Ukrainian history in Canada and on the eve of the centenary of Ukrainian settlement in Canada both the teaching and research of Ukrainian history was acknowledged as a specialized discipline in its own right.

In general, the study of Ukrainian history at Canadian institutions of higher education can be seen as having gone through a definite evolution. This evolution took place in three distinct stages: Firstly, there was the pioneer and inter-war period during which Ukrainian, as indeed all Slavic history, was generally ignored at Canadian universities. In its early phase, this stage was marked by a struggle on the part of the original Ukrainian settlers for recognition and understanding among educators and academics. Unfortunately, the petitions of Bishop Budka, Arsenych, and others were ignored and the bilingual school system itself was abolished. In its later phase, this stage was distinguished by noble attempts by Simpson, Lazarowich, and others to introduce Ukrainian, or, at least, Slavic history into the university curriculum of various western Canadian institutions. These attempts were partly successful and a few courses were introduced and a major history textbook published. Secondly, there was the post-war period, during which departments of Slavic studies were opened at many Canadian universities and during which Ukrainian studies in language and literature flourished. During this post-war period, however, Ukrainian historians found no places in Canadian universities and students of Ukrainian history had to content themselves with studying Russian history or becoming involved in émigré-style institutions and their publications. The foremost institution of this type in Canada was the Ukrainian Free Academy of Sciences in Winnipeg. Thirdly, came the period of fully fledged university study of Ukrainian history. This began in the 1970s with the appointment of Ivan Rudnytsky at the University of Alberta and expanded with the creation of the Edmonton Institute and the foundation of the Toronto Chair. Thus from Budka's first suggestion of a Ukrainian Chair in 1914 to the flourishing of Ukrainian history under the auspices of imported scholars of American origin during the 1970s and 1980s, the study of Ukrainian history in Canada has undergone a definite evolution. It is an evolution marked by continuity and a justified feeling of progress.

Мазепознавство

Олександер Оглоблин
Українська Вільна Академія Наук у США
Лудлов, Масс.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І МОСКВА

(Закінчення)

Москва вжила своїх заходів і створилася загроза безпосередньої московської військової окупації на Україні, бо московське військо вже дійшло до кордонів Гетьманщини і нарешті Петрик зробив, важко сказати, чи щиро, чи тільки з тактичних міркувань, одну велику помилку. Він оголосив себе гетьманом, прийняв на себе гетьманський титул, тим самим унеможливлюючи будьяку дальнішу спільну акцію з гетьманом Мазепою. З другого боку, коли Мазепа і старшина козацька не підтримали його, він висунув гасла соціяльні-боротьби поспільства і козацької черні проти козацької старшини і виступив з демагогічною програмою, яка відразу з'єднала гетьмана з старшинською опозицією, яка відразу вкинула їх в московські обійми і таким чином, ціла ця, на початку добре може й задумана, акція, зійшла на манівці і скінчилась тим, що Мазепа й інші протектори Петрика, відреклися від нього, оголосили його зрадником, а Петрик тоді цілком потрапив в залежність від кримської політики, від кримського уряду.

Ще довго після того він жив, приблизно, два десятки літ, як визнаний Кримом гетьман, так званої ханської України. Ханська Україна, це полуднева Україна (окрім Запоріжжя), яка визнавала тоді над собою, мусіла визнавати очевидно, зверхність Туреччини і Криму, де людність була переважно українська, трохи було молдавської і татарської, але переважно українська людність. Ця ханська земля так і називалася ханською Україною, мала ввесь район приблизно Херсонщини, частину Бесарабії, і полудневе Поділля; ця ханська Україна мала свого гетьмана, який призначався ханом кримським і який являвся чимсь середнім між васалом кримського хана, або його намісником, отже урядовцем, поставленим над тутешною українською людністю.

Але справа Петрика, її широкий розмах, її високопатріотичні українські гасла, програмові гасла не пізніші тактичні манівці, вказують на те, що перед нами є ще мало з'ясована, на жаль, ще мало досліджена, бо мені не вдалося закінчити моїх дослідів, тільки частково вони були опубліковані, спроба лідерів тогочасної української політики, керманичів тогочасної Української Держави знайти собі шлях не московський, а шлях в бік від Москви і проти Москви скерований.

Під цим кутом зору, мені здається, розглядати треба славнозвісну

думу, або пісню гетьмана Івана Мазепи «Всі покою щиро прагнуть», яка всім нам дуже добре відома і яка неначе б то досі не викликала жодних сумнівів і щодо її зрештою патріотичного наставлення, ні щодо її політичного змісту і політичних аспірацій. Перечитуючи недавно цю думу, або пісню, — як вона називається, я прийшов до висновку, що справа ця цікавіша ніж можна було раніше думати, що мова в ній іде не тільки про те, що

Всі покою щире прагнуть,
А не в єден гуж тягнуть:
Той на право, той на ліво,

що

През незгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали,

але справа в тому, що Мазепа — його авторство тут безсумнівне, документально доведене — дає картину тогочасної політичної, або національно-політичної ситуації України:

Жалься, Боже, України,
Що не в купі мает сини!
Єден живеть ис погани,
Кличеть: «Сюда, атамани!
Ідім матки ратовати,
Не даймо єй погибати!»
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Кгди аж по Дніпр Туркам дали;
Все то фортель, щоб слабіла
И аж в конець сил неміла!»
Третій Москві юж голдует
І єй вірне услугует.
Той на матку нарікаєть
І недолю проклинаєть:
«Ліпше було не родити
Нежли в таких бідах жити!»

Що це за поділ на три частини, три орієнтації? Орієнтація турецько-татарська, перша, далі польська і третя московська. Чи дійсно Мазепа мав на увазі, якісь кола на Гетьманщині політичні, з яких одні тягли до Криму й Туреччини, другі до Польщі, треті до Москви. Так думали раніше ми і я сам так думав раніше і так думають зараз всі наші істо-

рики й історики літератури, які давно вже займалися цею думою, або піснею. Але мені здається, що відповідь нам на це дає дата цього твору. Вона відома. Цей твір написаний коло, а може навіть точно 1698 р. Я не буду утруднювати пояснення детальними міркуваннями, як я дійшов до цього висновку (бо на це треба довшого часу, може я це зроблю в окремій статті), але Мазепа подає тут картину не трьох політичних орієнтацій на Україні, хоч те не виключається також, а цілком реальну історичну картину тогочасного поділу України поміж три держави:

Єден живе із погани,
Кличе: Сюди, отамани!
Ідім Матку рятувати,
Не даймо їй погибати!

Ці слова майже дослівно взяті з універсалів Петрика, гетьмана ханської України, який саме в 1698 р. був поновлений у своєму званні гетьмана ханської України з ласки Кримського хана. Далі «Другий ляхом за грош служиты По Україні той тужить» і т.д.; нема ніякого сумніву, на мою думку, що Мазепа має тут на увазі Палія, який як лідер Правобережної Козаччини служив, мусів служити Польщі і діставав разом з Козаччиною Правобережною грошову нагороду від Польщі. І нарешті «Третій Москві юж голдует, єй вірно услугует», очевидно він міг мати на увазі насамперед, коли не самого себе персонально, то становище Гетьманщини і гетьманського уряду тогочасного, який мусів бути голдовником, васалом в Москві і значить вірно їй служити. Але ж Мазепа подає тут тільки картину того, що було, а продовжує тим:

Я сам бідний не здолаю,
Хіба тільки заволаю:
Гей, панове енерали,
Чому ж єсте так оспалі?
І ви, паньство полковники,
Без жадної політики,
Возьміте ся всі за руки,
Не допустіть гіркой муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!

Отже він вказує вихід з тогочасного тяжкого стану України розшарпаної між трьома державами і той вихід він бачить саме в боротьбі проти їх усіх для того, щоб боронити вольностей її

«Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм право!»

Це була програма, яка в дальших своїх консеквенціях могла повторити програму Богдана Хмельницького.

На початку XVIII століття дві основні політичні проблеми стояли перед Мазепою і тогочасним українським урядом. Перша проблема — це проблема соборности України, або проблема, разом з тим, відносин України з Туреччиною й Кримом, Польщею й насамперед з Москвою. І друга проблема — це проблема старшинської опозиції гетьманській владі, або по суті проблема гетьманського абсолютизму. Кожна з тих проблем мала самостійне значення, але в поточній політиці українській щільний зв'язок між ними був безперечний.

Славнозвісна дума Івана Мазепи, яка була написана коло 1698 р., саме закликала до об'єднання всіх українських земель, підкреслюючи тогочасний стан їх роз'єднання, і вважала, як гетьман щиро про те казав, що він «сам бідний не здолає», а тільки спільними силами, тільки єдністю українською можна розв'язати тую соборницьку проблему.

В якому стані проблема української соборности була в 1700 р.? Війна з Туреччиною й Кримом закінчилася в 1699-1700 рр., договорами Карловицьким і Константинопольським, і в наслідок цих договорів збагатилися Московщина і Польща; Україна від цих договорів не дістала нічого, хоч найбільший тягар війни з Туреччиною й Кримом припав на Україну. Таким чином, перший пункт, програми гетьмана Мазепи, прилучення полудневої України до Гетьманщини, не був здійснений. Тим часом Україна була зруйнована тяжкою війною, й тому не дивно, що на початку 1700 року Мазепа, як писав російський фельдмаршал і адмірал Федір Ґоловін, «нудит нас на шведа», отже скеровує увагу Москви в бік Швеції.

Яка була мета цього? Я гадаю, що мета акції Мазепи скерувати увагу Московщини проти Швеції полягала в тому, щоб відтягти увагу московську й польську на північ далі від України, і, звичайно, охоронити українські землі від воєнної руїни, якої вони зазнали під час турецької війни. В тому ж самому році почалася північна війна. Але розвиток подій був цілком несподіваний. Вісімнадцятилітній шведський король Карл XII раптом виростає у велику військову силу. Він поодинці розгромлює своїх ворогів, з початку Данію, споконвічного ворога Швеції, далі Московщину під Нарвою й Польщу, властиво польського короля Авґуста II, який разом з тим був і феодалом саксонським.

У 1702 р. шведське військо окупує Литву. Того ж року окупує цілу майже Польщу з Варшавою й Краковом, трохи пізніше, 1705 р., Шлеськ, а в 1706 р. Саксонію. Польща також була виведена з коаліції антишведської в наслідок Альтранштаттського миру, укладеного між Карлом XII і Авґустом II. Цей несподіваний розвиток подій північної війни наблизив воєнні дії знову до української території й, що найголовніше, до української політики. Заповідалося на похід Карла XII на Москву, а разом з тим, виникла можливість шведської інкурсії на Україну, яка й сталася 1708-1709 рр. Тягар війни знову падає на

Україну. І то не лише з півночі, бо українське військо брало участь в воєнних діях Петра I проти Шведів, але також і з заходу. В 1704 р. гетьман Мазепа вирушає з козацьким військом на Правобережжя, далі в Галичину. Українська влада окуповує цю державну польську територію, і, таким чином, неначебто з'являється можливість здійснення другого пункту Думи гетьмана Мазепи, а саме об'єднання Правобережжя з Лівобережжям.

В процесі цього об'єднання в 1704 р. гетьман Мазепа усуває полковника білоцерківського Семена Палія, який заважав його плянам цього об'єднання й разом з тим, до певної міри, був його політичним конкурентом в справі об'єднання Правобережжя з Лівобережжям, але тоді саме виникає основна небезпека для української держави. Річ в тому, що в 1704 році Польща поділилася на два табори; на табір московський і табір шведський.

Король Август II тримав союз з Петром I. Натомість патріотичні польські кола вважали за невластиву політику орієнтації на Московщину і висунули на чоло познанського воєводу Станислава Лещинського, який і був обраний польським королем, в союзі з Швецією. Таким чином становище Польщі стало дуже зручним, мимо, очевидно, тої руйнації, яку той розподіл заподіяв Польщі й польському народові, бо в разі перемоги Московщини, Польща діставала свою участь у цій перемозі, в разі перемоги Швеції, Польща таки була забезпечена союзом Станислава Лещинського з Карлом XII. І в одному й другому випадках становище української держави було загрожене. Якщо б переміг Петро I і Август II, то поділ України на Правобережжя й Лівобережжя залишався б припечатаним. І цілком зрозуміло, що соборницькі пляни гетьмана Мазепи не могли б бути здійсненими. В разі перемоги Карла XII і Станислава Лещинського над Петром I ціла Україна переходила б знов під владу Польщі. Це була трагічна ситуація для української козацької держави й тому в 1704 р., властиво ще навіть в 1703 р. виникає питання про те, що ж робити провідним колам України, щоб уникнути отої Сціллі і Харибди, а український державний корабель міг би пропливти між ними.

Але ця справа виглядала в практичній українській політиці зовсім не так просто. Річ у тому, що, як я вже сказав раніше, гетьманові Мазепі довелося протягом цілого свого гетьманування змагатися з старшинською опозицією. Це була опозиція старшинської аристократії абсолютній гетьманській владі. Явище, яке ми спостерігаємо в ту добу, майже у всіх країнах тогочасної Европи, і клясичним прикладом якого являється Франція.

Правда, на початку XVIII стол. становище гетьманської влади і персонально гетьмана Мазепи супроти старшинської опозиції виглядало досить зручним, бо стара опозиція з часів повстання Петрика була знищена, або замирилася з гетьманом. Гетьман Мазепа спромігся створити нові кадри української старшини з нових людей, які відзначилися

своїми заслугами військовими, або державними, своїх численних родичів і свояків, і, властиво, в перших роках XVIII ст. гетьман Мазепа не мав такої поважної особисто небезпечної для нього старшинської опозиції. Але, внутрішня боротьба самої старшинської аристократії не вщухала. Основний конфлікт між старшинською аристократією і гетьманською владою не міг бути розв'язаний, а в умовах північної війни пожвавилася політична активність вже нової старшинської опозиції.

В 1938 р. в виданні Українського Наукового Інституту в Варшаві в збірнику «Мазепа» покійний академік Михайло Возняк опублікував незвичайно цікаві автентичні документи, що належать до 1709 року, які торкаються тих суперечок, що виникли між українською генеральною старшиною і спадкоємцем Мазепи, його небожем Андрієм Войнаровським у Бендерах — за спадщину Мазепи. Старшина, під час того процесу, який точився перед шведською урядовою комісією, призначеною королем Карлом XII, закидала покійному гетьманові, що він «в супереч давнім законам», — я цитую той документ, — «панував на Україні самовладно», при чому подавала доволі довгий реєстр, на її думку, надужить гетьмана Мазепи. Коли ж Войнаровський зауважив, що він дивується, «як — цитую його слова, — освободителя Батьківщини проголошують її гнобителем», то старшина заявила, «що і москалі, й гетьман наложили ярмо на неї; а на запитання Войнаровського, чому ж вона не донесла про це своєчасно королеві Карлові XII, відповіла, що тоді не було те ще на часі, бо, — знову цитую той документ «інакше треба би почати подвійну війну; одну з москалем, а другу з гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про це доносить».

Я спинюся тільки на одному моменті активности цієї старшинської опозиції. А саме на виступі Кочубея й Іскри проти гетьмана Івана Мазепи.

Я вже говорив про те, що Василь Кочубей, з початку генеральний писар, а далі генеральний суддя, був довгі роки особистим приятелем Мазепи. Але разом із тим, він був також і його політичним конкурентом. Ця конкуренція заходила так далеко, що гетьман часом був змушений навіть ув'язнювати свого генерального писаря. Як це було під час справи Петрика. Потім вони, неначеб-то, помирилися.

Гетьманський небіж Іван Обидовський, полковник ніжинський одружився з донькою Кочубея; трохи пізніше, після смерти гетьманської Анни, Мазепа закохався в Мотрі Кочубей, донці Василя Кочубея. Кочубей був і надалі генеральним суддею, заступав гетьмана під час його відсутности, і в 1705 р. чернігівський Колегіюм, присвячуючи своє друге видання «За цало одписанія Божественного» Кочубеєві, робив це з зазначенням, що Кочубей є «перевенствуюча особа по гетьманові», хоч формально такою особою був генеральний обозний, Іван Ломиковський. Але, очевидно, персональний вплив Кочубея був такий великий і його особисті зв'язки з Мазепою були такі міцні, що це бу-

ло всім відомо й ясно. Він був «первенствующою особою» по гетьманові.

І от в кінці 1707 р. ця первенствуюча особа, давній приятель, спільник, політичний однодумець гетьмана Мазепи, звертається з доносом на нього до московського уряду. Це досить відома справа, відома в історії, відома в літературі, відома в публіцистиці, але вона ще й досі, на мою думку, не цілком з'ясована. Ні сучасники, ні нащадки, ні ми тим паче, не можемо виправдати цього вчинку Кочубея. Але було б великою помилкою думати, що Василь Кочубей не був українським патріотом, що він не хотів самостійности української держави, що він був якимсь московським аґентом, чи навіть москвофілом з переконання. Так думати було б великою помилкою. Не тільки особиста помста Мазепі за справу з Мотрею Кочубей керувала тут Василем Кочубеєм.

На початку 1928 р. в московському архіві Міністерства Закордонних Справ, я переглядав автентичні слідчі й судові справи Кочубея, — дві, властиво, справи; одна слідча справа, яка точилася у Смоленську, в похідній канцелярії Петра I, друга — це судова справа, яка відбувалася в Вітебську, бо похідна канцелярія Петра I, у зв'язку з подіями Північної війни, пересувалася з місця на місце. Два великі фоліянти містять, ориґінали доносів Кочубея, всіх паперів, які Кочубей з собою привіз, щоб довести правдивість свого доносу, свідчення, дані Кочубеєм, Іскрою та їх однодумцями перед і під час тортур. Мушу сказати, що коли я дивився на темні плями на тих паперах, мені здавалося, що то плями крови, які там залишилися, після допиту кочубеївців на тих тортурах (записи робилися тут же, в камері тортур). Чимало документів тих справ було опубліковано вже, але я знайшов чимало нових документів, що їх попередні історики, а зокрема Бантиш-Каменський і Костомаров, які найбільше займалися тими справами, залишили поза межами своєї уваги і досліду.

Що виглядає з тих документів? Виходить, що Кочубей, Іскра й їх однодумці мали свою політичну концепцію, яка, як їм здавалося, була протилежною політичній концепції гетьмана Мазепи. В умовах Північної війни, в умовах зростання тягару над українською людністю, загрози втрати української автономії в наслідок централістичних заходів Петра I, виникало питання про те, де шукати виходу з цієї ситуації? Куди звертати свою увагу для того, щоб рятувати українську державу? Частина української старшини звертається в бік Польщі, шукаючи порозуміння з певними колами польської й литовської магнатерії для того, щоб бодай зберігти для України статус Великого Князівства Руського, визначеного свого часу в Гадяцькій унії 1658 року.

Друга частина старшини, яка була більше зв'язана з південними полками Гетьманщини, яка спиралася на Запоріжжя, шукала порятунку в союзі з Кримом і евентуально з Туреччиною. Вони вважали, що орієнтація на Польщу це небезпечна, навіть згубна орієнтація, непопулярна в широких масах української людности, отже треба шукати

допомоги з боку Криму і Туреччини. Ми маємо документальні дані, які стверджують, що свояк і близький приятель, однодумець Кочубея, Іван Іскра, полковник полтавський, саме орієнтувався на Крим, провадив переговори з кримським ханом в 1703 р. і таким чином відновлював традицію, яка була визначена Петриком в договорі з Кримом в 1692 р.

Отже, коли гетьман Мазепа в певних умовах, з певних міркувань, про які зараз скажу, прихилився був до польської орієнтації генеральної старшини української, або точніше, підтримав деякі заходи генеральної старшини, що трималася польської орієнтації, природня річ, що Кочубей, Іскра й інші представники старшини, пов'язані з Полтавським полком і взагалі з полудневими полками Гетьманщини, також почасти з Слобідськими полками, мусіли виступити проти цієї орієнтації і, вважаючи гетьмана Мазепу за прихильника, щирого прихильника польської орієнтації, вони визнали його за spiritus movens цієї орієнтації. Я вважаю, що це й було політичним підґрунтям доносу Кочубея, окрім всяких особистих моментів і ресентиментів, які розділяли Кочубея й Мазепу. Бо, треба сказати, що, як завжди в житті буває, так і тут, у політичному житті, не обійшлося без жіночого впливу.

Сам Василь Кочубей, особистий приятель гетьмана Мазепи міг би якось з ним порозумітися, але, крім Кочубея, була ще Кочубеїха, Любов Федорівна Кочубей, донька полтавського полковника, Жученка. Жінка, про яку всі сучасники кажуть, як про владну, честолюбну жінку, яка ніяк не могла помиритися, чому це гетьманом є Іван, а не її Василь. У своєму листі до Кочубея, Мазепа вже після доносу, першого доносу Кочубея, бо їх було два, писав:

> «Не можеш прав до речи і когда свободен бити от печали, а барзил своего здоровля певен, поки з серця своего бунтовничого духу не виблюнеш, который, так розумію, не так з уломности натуральной, яко з подусти женской, в собі імієш, і если ж з Боского презрінія тебі і всему дому твоему зготувалася якая пагуба, то не на кого іншого нарікати, плакати, тільки на свою й женскую проклятую пиху, гордість і високоуміе імієш, — і додає гетьман, — «як то посполіті мовлять: ґдзє оґень жондзі, там ґлова блондзі».

Мені довелося бачити в одній приватній збірці в Києві, невідомий нашим історикам мистецтва, бо він ще досі не опублікований, портрет Василя Кочубея. Старовинний портрет, десь з початку XVIII століття, і на цьому портреті підпис: Гетьман Кочубей, хоч відомо, що Кочубей гетьманом не був. Очевидно, певні кола, близькі до Кочубея та його родини, мали такі аспірації, вважали, що Кочубей має бути гетьманом і вже навіть заздалегідь приготували такий портрет.

Коли Кочубей й Іскра поїхали до Петра на ті допити, Мазепа, за словами Орлика, був дуже занепокоєний. Орлик вже пізніше, 12-13 ро-

ків по тому згадував: «Видіхєм його Мазепу, великою боязню одержимого». Правда Петро заспокоював Мазепу. Колись він сказав, що він не повірив би й янголові, якби той доніс про надужиття гетьмана. Петро думав, що Кочубей та Іскра були інспіровані Данилом Апостолом, як цареві було відомо, старим ворогом Мазепи і, до речі, сватом Кочубея.

Гетьман вважав за потрібне вжити певних заходів. Він відібрав від старшини ключі від державної скарбниці, бо мусів розщедритися. Це, правда, дорого його коштувало, бо, як він казав сам Орликові «Москва гроші любить». Було дано за справу Кочубея цареві 2 тисячі дукатів, Меншикову І тисячу дукатів і 6 великих срібних бутлів, канцлєру Ґоловкінові тисячу дукатів, фельдмаршалу Шереметєву 500 дукатів і декілька срібних начинь, бо старий фельдмаршал любив не тільки жінок, але й срібні речі, підканцелєру Шафирову дано було 500 дукатів, князю Долґорукому, Григорієві Федоровичу, послові в Варшаві, було дано 600 дукатів, а секретареві похідної канцелярії Петру Стефанову було дано 100 дукатів.

Але яке ставлення було Мазепи до Кочубея та його родини? Як тільки гетьман довідався про те, що Кочубей виїхав до Московщини, властиво, до Смоленська, він посилає через Апостола, передати Кочубеєві, щоб він не їхав до Москви, а окольними шляхами втікав до Криму, бо Мазепа знав, чим скінчиться ця справа. Він хотів врятувати свого старого приятеля Кочубея. Коли Петро І зажадав видачі Апостола, якого він вважав головним інспіратором в справі Кочубеєвій, Мазепа рішуче відмовив, і всяким способом боронив Апостола від підозри з боку російського уряду. І нарешті, сконфіскувавши ex officio маєтки Кочубея, Мазепа дав 4 тисячі дукатів (на той час це були величезні гроші) на прожиток Кочубеїсі. Але, врешті Мазепа мусів закінчити справу з Кочубеєм так, як вона закінчилася, себто стратою Кочубея з наказу Петра І, бо так диктувала державна рація стану, і все ж він зробив же, що від нього залежло, щоб врятувати свого старого друга і, можливо однодумця. Це вказує на те, я гадаю, що Мазепа добре розумів, що Кочубей не був ворогом України, не був зрадником української держави, або бодай не хотів бути таким зрадником і тільки мимоволі ним став.

Виступ Кочубея справив велике враження на Україні. Мазепа писав цареві, що в Кочубея чимало «сродников, которих де много єсть знатних людей и прийом гетьмана и во всех полках во всех единомисленников Кочубея за словами Мазепи, розсіваються многі плевели». Але справа була не тільки в знатних людях. Приміром в містечку Оленівці на Чернігівщині челядника сина генерального обозного Ломиковського, що вимагав підводи, старшина тамошная била, і з містечка «отнявши лошадь вигнала з такими виговорами: полно де вашого гетьманського панства, приїдет на вашу всіх погибель Кочубей». Були чутки також, що Іскра, спільник Кочубея повернеться гетьманом. Те все

було в 1708 році в літку і за таких обставин: страта Кочубея, на яку погодився Мазепа, була єдиним виходом із ситуації, яку створив не сам Мазепа, можливо навіть і не сам Кочубей, а та боротьба, яка точилася між старшинською опозицією і гетьманською владою і яка загострилася в такий драстичний, в такий антидержавний спосіб.

Які ж були пляни самого гетьмана Мазепи? Була польська орієнтація, відновлення Гадяцької унії і відновлення Великого Князівства Руського, була орієнтація кримська, турецька на основі договору Петрика з Кримом 1692 р. Якже ставився сам гетьман Мазепа до цих питань, де він знаходив вихід з тої ситуації? Для нього було ясно і з погляду здійснення його завдань — тих, про які він в Думі своїй писав, завдань соборности України і об'єднання всіх українських політичних сил для виборення й забезпечення цієї соборности. Для нього було ясно, що рано, чи пізно з Москвою доведеться розірвати. І коли під час Північної війни, особливо починаючи з 1703-1704 рр. прийшов момент, коли цей розрив був уже цілком неминучим і в наслідок московської політики супроти України і в наслідок певного ходу міжнародньо-політичних подій того часу, гетьман мусів зайняти своє становище до цих питань.

До кримської концепції гетьман не міг поставитися прихильно, не з засадничих може причин, бо він сам був колись Дорошенківець, але з причин вже тих, що кримську концепцію, боронили його вороги політичні й особисті, а також тому, що з кримською концепцією було пов'язане в той чи інший спосіб ненависне для гетьмана ім'я Петрика, який тоді був гетьманом ханської, цебто полудневої України, отже був конкурентом гетьмана Мазепи. Не міг погодитися Мазепа на кримську концепцію вже й тому, що вона, я сказав би, мала в тих роках, з початком XVIII ст. дещо провінційний характер; вона була осторонь тих великих світових подій того часу, що відбувалися на терені Північної війни. Вона не узгляднювала того, що доля України вирішується не на півдні, а на півночі і на заході. Ця концепція була для нього принаймні не серйозна, і він її відкинув.

Польська концепція, гадяцька концепція для Мазепи була цікавіша. Вона давала можливість здійснити бодай основну мету Мазепи, з'єднати Правобережжя з Лівобережжям, хай навіть в складі Речі Посполитої, але під умовою, що Україна стане Великим Князівством Руським, отже рівноправною країною з Короною і Великим Князівством Литовським. На випадок перемоги Швеції й Польщі Станислава Лещинського це був той мінімум, на який зрештою українська політика могла піти, щоб звільнитися з-під московської влади.

Але Мазепа мав також свої застереження й проти цієї польсько-гадяцької концепції, чому? Тому, що ця концепція в разі своєї реалізації давала можливість зросту старшинської аристократії, яка здобула б собі такі самі права, які мала магнатерія в Великому Князівстві Литовському у Короні Польській. І для абсолютної гетьманської влади

ця концепція не віщувала нічого доброго, навіть тоді, коли б Військо Запорожське, Українсько-козацька Гетьманська Держава залишалася в спілці з Москвою під зверхністю московського царя. І ще одне. Мазепа дуже добре розумів непопулярність польської концепції серед широких українських мас. До речі, ми маємо свідчення сучасника, французького дипломата Балюза, який побував в гетьмана Мазепи в Батурині в кінці 1704 р. і який розмовляв з гетьманом на різні політичні теми того часу. Він зауважив, що «кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну конюнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря, Мазепи. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя». До речі, Балю до Батурина заїхав вертаючись з Москви. «Одначе про корону польську пан Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Мазепа цілком ясно розумів ситуацію Речи Посполитої».

Ми маємо ще один документ того часу, 1708 року, лист, який Мазепа нібито написав до люблинського воєводи Адама Тарла. Цей лист безперечно ніколи не був надісланий, але він зберігся в московських архівах, за власноручним підписом Мазепи. В цьому листі Мазепа писав (як звичайно в Москві робилося, до українських оригіналів додавали московські переклади), «первие на землі звізди будуть, небо же сохою орано, ежелиби Україна мела би когда возвратитися Короне Польской и народ козацкий, от веков к польскому имеющий ненависть, с Речию Посполитою соеденен имел бить; Як сьвят сьвятем, нє бендзє козак полякові братем, ожехшися на воді побратимства ляцького». Так писав Мазепа Тарлові. Хоч цей лист ніколи не був надісланий і не міг бути надісланим, він ясно показує, що гетьман Мазепа цілком добре розумів непопулярність польської орієнтації на Україні, де ще свіжі були спогади Хмельниччини.

Отже і польська концепція для гетьмана Мазепи була невідповідною. Пляни гетьмана Мазепи, як я вже коротко говорив, цілком безсумнівні. Маємо свідчення ворогів Мазепи, друзів Мазепи, сторонніх осіб, які не залишають жодного сумніву щодо справжніх плянів гетьмана Мазепи.

Петро І сам у промові до свого війська під Полтавою сказав: Що «король Карл і самозванец Ліщинський клятвой обязались между собой отторгнуть от Росии народи Малоросийские и учинить княжество особое под властию Мазепи, в которих ему бить великим князем и иметь у себе у владению козаков донских, запорожских и все роди козацкие, которие на сей стороне Волги». Московський офіційний історіограф XVIII ст., який користувався матеріялами урядових архівів — Ґоліков, на підставі офіційних московських джерел, писав, що Мазепа «возжелал некоторим образом с царем Петром сравнятся, то есть

сделаться ни от кого независимим владельцем». Офіційний російський щоденник воєнних дій 1709 р., на підставі захоплених москалями під Полтавою листів Мазепи до Карла XII, писав, що там, в тих листах, писалося: Що «малороссийские козацькие народи от Росии били особое книжение, а не под Росийскою Державою». Зрадник полковник Прилуцький Іван Ґалаґан, що перебіг від Мазепи до москалів оповідав пізніше вже в 1745 р. історику Риґельману, що Мазепа придався «королю с тем, чтоб отбить нам от Росии и бить под Мазепеним правлением от всех монархов вольним». Полонені українські в Батурині, за словами Риґельмана, казали, що Мазепа «договор о том заключив, чтоб помагать королю шведскому и конфедерации польской», отже Ліщинському, Малоросию же би отрешит би от российского іга и бить ему самовластно князем. Те саме стверджує Орлик в своїх численних писаннях того й пізнішого часу і нарешті ми маємо нині безпосередню автентичну вказівку про наміри гетьмана.

У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед старшиною 1708 р. і яка була оголошена в Бендерах офіційно після смерти Мазепи, було написано, що «задля визволення Батьківщини, Запорожського Війська і всього українського народу від страшного московського ярма неволі, вложеного на наші шиї, щоб привернути, поправити й поширити поламані і до останнього упадку доведені закони та свободи, він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій обов'язок і з своєю синівською любовю до своєї Отчизни, Матки нашої і з повинности свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро Отчизни в обороні законів і свобід повстати усіма способами і засобами боронитися та з'єднаними збройними силами священного королівського маєстату Швеції і Запорожського Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя і останньої краплі крови воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська Отчизна і Запорожське Військо від деспотичного московського ярма, і наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Я міг би навести ще дуже багато інших свідчень, але всі вони говорять одне. Гетьман Мазепа не належав ні до кримської, ні до польської орієнтації, він мав українську орієнтацію. Може дехто спитає, чи були ще якісь інші орієнтації тоді на Україні? Невже ж не було орієнтації московської! Виявляється з уважного дослідження всіх документальних даних, що в керівних колах української старшини, у всіх поважних політичних колах України не було жодного сліду московської орієнтації. Це вказує на те, що та ідея, яка була покладена в Переяславську угоду, до кінця XVII ст. цілковито втратила всякий кредит. Але розвиток історичних подій, на яких я вже не буду спинятись зараз докладніше, призвів до того, що Карл XII вступив на територію України. Мазепа мусів виступити одверто проти Москви. Сталася трагедія батуринська, сталася ще більша трагедія полтавська.

Український уряд, на чолі з гетьманом Мазепою, пішов на еміґрацію, де того ж року, в ночі з 21 на 22 вересня 1709 р. Мазепа помер, і пляни гетьмана Мазепи були знівечені. Але дальша історія України явно показала, що, властиво, ця величезна поразка української держави й української державницької ідеї, яка сталася 1708-1709 рр. разом з тим, стала й початком дальшого розвитку українства, української національно-визвольної ідеї. Один з найвидатніших українських мистців того часу, гравер Данило Ґаляховський в 1708 році створив визначний мистецький твір-ґравюру, присвячену гетьманові Мазепі, єдиний примірник якої якимсь чудом зацілів на Київщині й згодом потрапив після подій 1708-1709 рр. до Музею Красінських у Варшаві де й загинув у 1944 р. на пожарищі польської столиці. Там, портрет той гравюра (вона на щастя опублікована), зображує світ, який валиться, але гордо і мужньо стоїть лицар гетьман Іван Мазепа.

Любомир Винар
Kent State University
Kent, Ohio

ЗБІРКА СТАТТЕЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО «НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ» (1918): ІСТОРІЯ ВИДАННЯ

ВПРОВАДЖЕННЯ

У 1991 році відзначуємо 125-ліття з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (29.IX 1866 — 25.XI 1934), найвизначнішого українського історика, провідного діяча українського національно-культурного і державного відродження 20-го століття, голову Української Центральної Ради і першого президента Української Народної Республіки в 1918 р. Як політично-державний провідник, Грушевський проголосив Четвертий Універсал Української Центральної Ради, датований 22 січня 1918 року, який є найвидатнішим конституційним актом української державности в модерному періоді української історії.

Не зважаючи на вийнятково складні внутрішні й зовнішні політичні обставини, непідготованість українського народу до побудови власної держави, Грушевський зумів довести до проголошення повної незалежности і самостійности української держави — Української Народної Республіки, а проголошений ним Четвертий Універсал поставив тверду основу для дальшого державного розвитку української нації.

Як оцінювали українські видатні діячі державницьку діяльність Грушевського? Відповідь на це питання, у великій мірі, знайдемо в редакційній статті, надрукованій у «Віснику Спілки Визволення України» з нагоди відзначення першої річниці діяльности Української Центральної Ради. Там подано таку характеристику Михайла Сергійовича:

> Провід У.Ц.Ради був у щасливих руках третього найвизначнішого діяча нової відродженої України, по Шевченкові і Драгоманову, проф. Михайла Грушевського. Його дотеперішній досвід у громадянській праці, познайомлення з соборною Україною, знамените знання історії України й загальної, енерґічність, ідейність і безприкладна працьовитість робили його провід незаступимим і певним успіху. Сі великі й рідкі прикмети голови У.Ц.Ради заважили дуже при пляновім етаповім розвитку українського національного руху від записки, представленої свого часу міністрам бувшої Росії в Петро-

граді через перший, третій і четвертий Універсали — до повної державної незалежности України.[1]

Збірник статтей М. Грушевського *На порозі Нової України* вводить дослідника і читача в ляборaторію державного будівництва голови УЦРади, в світ його ідей, знайомлять читача з його, як писав Грушевський, поглядами і виводами, гадками і мріями, які він записував в 1918 році по гарячих слідах вагомих подій відродження і будівництва української держави. Він був свідомий деяких своїх помилок і в передмові виразно писав:

> І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликало до праці. І за се, я вірю воно вибачить мені й те, в чім я помилявся.[2]

Віримо, що перевидання цієї рідкісної збірки статтей причиниться до повнішого вивчення життя і діяльности Михайла Грушевського в Україні й у інших країнах, а також значно поширить джерельну базу грушевськознавства.

ІСТОРІЯ ВИДАННЯ

На початку квітня 1918 року в друкарні Акційного Товариства «Петро Барський у Києві» видруковано збірку статтей Голови Української Центральної Ради *На порозі Нової України* (НПНУ).[3] Це видання винятково важливе для дослідження світогляду і діяльности Михайла Сергійовича, як будівничого української державности в 1917/18 роках. Рівночасно *На порозі Нової України* містить деякі центральні історіософічні й історіографічні концепції Михайла Грушевського, що стали інтеґральною частиною української національно-революційної ідеології періоду Української Національної Ради і народження Української Народної Республіки. Грушевський уважав свій твір за «свого роду політичний заповіт»[4] з 1918 року, і тому аналіза даного видання необхідна для вивчення життя і творчости Михайла Грушевського, якого тоді називали «батьком української державности».

---

[1] «В перші роковини Української Центральної Ради», *Вістник політики, літератури й життя,* Відень, 31 марта 1918, ч. 13 (196), стор. 1.

Вістник був офіційним виданням Союзу Визволення України. Його редаґували в 1914-1918 рр. Волод. Дорошенко, М. Возняк і А. Жук.

[2] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України.* Гадки і мрії. Київ, 1918, стор. 3.

[3] Мих. Грушевський, *На порозі Нової України,* Київ, 1918, 120 стор. Деколи цей твір цитуємо в скороченій формі, як НПНУ.

[4] М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 5.

За свідченням проф. Петра Одарченка, в 1918/20-их роках збірка *На порозі Нової України* була серед української молоді «найпопулярнішою книжкою» і мала великий вплив на формування української свідомости і національного світогляду.[5] Знаємо, що до сьогодні цей трактат Грушевського турбує партійних радянських істориків, які дальше фальсифікують творчу спадщину найвидатнішого українського історика. Для прикладу згадаємо історика В. Г. Сарбея, який у своїй статті «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського» пише:

> Отже, якщо безпосередньо звернутися до книжки *На порозі нової України,* можна одразу ж переконатися в її виразній націоналістичній спрямованості, яка й послужила ідеологічним обґрунтуванням виступу Центральної ради проти Радянської влади. У Грушевського, справді, йдеться тут про нову, тільки зовсім не Радянську Україну. Це концентрований вираз націоналістичних поглядів автора, який пишномовно назвав його своїм «політичним заповітом».[6]

Як наглядно бачимо з вищенаведеної цитати, збірник *На порозі Нової України* М. Грушевського з 1918 року, дальше інтерпретують партійні й непартійні дослідники і він є дальше актуальним твором в контексті українського національного і державного відродження в 1990-их роках.

Завданням нашої статті є подати коротку історію збірника *На порозі Нової* України М. Грушевського, що служить одним із найважливіших джерел до вивчення його діяльности і творчости в 1918 році.

Кожна книжка має свою історію і збірник *На порозі Нової України* не є винятком. Історію відтворюємо на основі деяких архівних матеріялів і публікацій Михайла Грушевського, як також беремо під увагу інші матеріяли, які допомагають повніше насвітлити різні аспекти даного видання. Спершу важливо хоча коротко обговорити основні бібліографічні дані.

Збірка статтей М. Грушевського *На порозі Нової України,* подібно, як також інші його видання 1918 року, вийшла його власним накладом у квітні 1918 року. На титульній сторінці видання знаходимо такі бібліографічні дані:

Мих. Грушевський
НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ
Гадки і мрії
1918

---

[5] Петро Одарченко, «Михайло Грушевський і українська молодь», *Український Історик*, ч. 1-2, 1991.

[6] В. Г. Сарбей, «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського, *Український Історичний Журнал,* ч. 10, 1989, стор. 115.

На останній неномерованій сторінці (за нашим обчисленням, стор. 123) знаходимо додаткові інформації про місце друку і друкарню, а саме:

КИЇВ
Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві»

Мих. Грушевський

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

ГАДКИ І МРІЇ

1918.

Титульна сторінка з першого видання.

Книжка начислює 120 сторінок друку, що є номеровані, і три без зазначення, сторінок. На першій неномерованій сторінці (стор. 121) знаходимо список 18 українських книгарень Києва, Полтави, Одеси й інших міст. Наступна незадрукована сторінка, а на останній (стор. 123) поданий зміст книжки і вже згадані інформації про друкарню. Не маємо відповідних інформацій про наклад збірки *На порозі Нової України,* хоча можна припускати, що він був високий з огляду на популярність автора. Розповсюдженням книжки займалася друкарня Т-ва «Петро Барський у Києві» (Хрещатик, 40), в якій Грушевський власним накладом друкував інші свої видання.[7]

У Київській бібліографії праць М. Грушевського Д. Балики (появилася в третьому томі Ювілейного Збірника присвяченого М. Грушевському в 1929 р.) знаходимо такий бібліографічний опис видання:

На порозі нової України. Гадки і мрії (Вид. автора). Київ. 120 стор.[8]

Першу неповну бібліографічну згадку про книжку Грушевського подано в «Огляді української книжкової продукції в 1918 році» в журналі «Книгарь»[9] (Літопис українського письменства, Київ, ч. 20, 1919 р., стор. 1320). Це скорочена бібліографічна нотатка, без подання числа сторінок і видавництва. Для порівняння з попереднім бібліографічним записом з 1929 року подаємо його в цій скороченій формі в якій букву «н» в прикметнику «Нової» видруковано малою буквою:

Грушевський, М. проф. На порозі нової України

Виринає засадниче питання про оригінальний наголовок збірки М. Грушевського, а точніше про прикметник «нової», себто чи «н» Грушевський писав великою чи малою літерою?

Для визначення точно наголовку твору Грушевського, я порівняв титульну сторінку книжки Грушевського з 1918 року з рукописною сто-

[7] У цій самій друкарні Грушевський в 1918 році видав збірку начерків, оповідань і заміток «Sub Divo» (Київ 1918, 111 стор.). Важливо згадати, що ця друкарня, як зазначено на останній сторінці згаданого видання, займалася розповсюдженням інших публікацій Грушевського.

[8] «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр.» Упорядкували Д. Балика, Д. Карпінська і другі *Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергієвича Грушевського,* т. III, Київ 1929, стор. 32. Цю бібліографію передруковано в праці Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevs'kyi 1866-1934.* Bibliographic Sources. New York-Munich, Ukrainian Historical Association, 1985, pp. 3-51.

[9] У редакційній замітці «Огляд української книжкової продукції в 1918 році» пишеться, що редакція журналу «Книгарь» «сподівалася, що 1918 рік якось урегулює регістрацію видань, але гірко помилились». На цей раз офіціяльних відомостей немає ніяких. Довелось користуватися матеріялом, зібраним виключно в редакції журналу «Книгарь». Також редакція згадує, що не завжди одержувала видання, а тому «і реєстр «Книгаря» не міг бути бездоганним щодо повноти». *Книгарь,* ч. 20, квітень 1919 стор. 1310. Короткий огляд українських видавництв в 1918 році, поданий в статті Евгена Грицака «З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922)», *Літературно-Науковий Вісник,* т. 90, кн. 5, стор. 55-65.

рінкою, писаною рукою історика, що її одержано з Відділу Рукописів Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук у Києві, в якому зберігається частина архівного фонду Грушевського. У Відділі Рукописів ЦНБА подано такий опис Грушевського:

На порозі нової України (передмова до збірки), 1918, лютий-квітень
3 арк. Автограф. Без підп. Ф.I, од. зб. 11193.

Автограф. Перша сторінка з передмови М. Грушевського. Знаходиться у фондах відділу манускриптів ЦНБ.

На першій сторінці рукопису Грушевський подав назву «*На порозі Нової України*», на видрукованій титульній сторінці видання подана назва великими буквами «НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ», а в тексті видання Грушевський писав «На порозі нової України». На нашу думку, назву видання можна писати *На порозі Нової України,* так як знаходимо її в надрукованій передмові, в якій подано «На порозі Нової України».

Заразом треба зазначити, що терміни «Стара Україна» і «Нова Україна» в історичній літературі можна писати великими літерами, якщо під ними розуміємо специфічні історичні періоди або епохи. Саме тому в 1917 році М. Грушевський видав працю, в якій «Стара Україна» пишеться з великої букви. На увазі маємо збірку його історичних досліджень *З політичного життя Старої України* (Київ, 1917). У цій пра-

ці Грушевський під «Старою Україною» розуміє середньовічний і козацько-гетьманський періоди історичного розвитку України.

Друге важливе питання відноситься до точного визначення часу, в якім історик підготовив це видання до друку. У видрукованій передмові подано місяці «Лютий-март 1918»,[10] а в рукописі рукою Грушевський перекреслив слова «В квітні».[11] На основі перевірення поданих дат в рукописі і видрукованій книжці, приходимо до висновку, що він підготував до друку збірку статтей *На порозі Нової України* протягом лютого, березня і початку квітня. Отже приймаємо дату з рукопису Грушевського — «лютий-квітень 1918», а не «лютий-березень 1918», як подано у видрукованій передмові до видання.

Перший рукопис *На порозі Нової України* знищено під час зруйнування дому Грушевського в Києві запальними набоями большевицької артилерії 25 січня 1918 року. Про цю трагічну подію знаходимо доволі точну інформацію в статті історика «На переломі». Грушевський пише:

> 25 січня, під час бомбардування Києва, большевики запальними знарядами розстріляли дім, де я жив — наш фамілійний дім, побудований десять років тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріяли, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуди... Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...
>
> Згоріла між іншим і недописана книжка «На порозі нової України», котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашім життю, в нашім мишленню.[12]

Тут треба зазначити, що в тому самому часі Михайло Грушевський перейшов велику родинну трагедію: наслідком пожежі будинку померла його улюблена мати Главіра Грушевська[13] — це був великий удар,

---

[10] М. Грушевський, *На порозі Нової Україну,* стор. 4.

[11] Центральна Наукова Бібліотека, Відділ Рукописів, Ф. 1, ч. 11193, стор. 3. Дальше цитується, як ЦНБ ВР, Ф. 1, ч. 11193. В передмові Грушевського до НПНУ є замітки, вставки і перечеркнення рукою Грушевського.

[12] М. Грушевський, *На порозі Нової України,* стор. 5. Докладний опис знищення дому Грушевських знаходимо в спогаді очевидця пожежі Євгенії Кричевської, «Пожежа будинку Михайла Грушевського,» *Нові дні,* ч. 105, 1958, стор. 13-20.

[13] М. Грушевський, *На порозі Нової України,* стор. 5. Докладніше про смерть матері Грушевського в нашій праці — Любомир Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчости,*

але родинна траґедія і втрата майна не заломали Президента республіки. Але немає сумніву, що ці події і тодішня психологічна настанова Грушевського мали домінуючий вплив на виготовлення другого рукопису *На порозі Нової України* і взагалі на тодішні політично-державні концепції Грушевського, який виразно писав:

> І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою большевиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах, і перед нею стають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.[14]

Заки перейдемо до короткої аналізи змісту і головних політично-державних концепцій Голови Української Центральної Ради, висловлених в збірці *На порозі Нової України* у 1918 році, треба поставити питання про зміст першого манускрипту цієї праці, який Грушевський писав в 1917 році. Інформація про цей знищений манускрипт скупа. У передмові до видрукованого видання Грушевський пише:

> Я задумував сю книжку в ясних хвилинах-інтервалах, які траплялись під час тодішнього визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в якім уявлялися мені наші перспективи перед самим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалася тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість може і вразить декого, декому не сподобається Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю засліплювати гірку правду в солодкий облаток, captando auram popularem — щоб не зразити собі людей.[15]

Нью Йорк-Мюнхен, 1974, стор. 33-34. Главіра Грушевська померла 30 січня 1918 року. Її похорони відбулися потайно.

Як відомо, Муравйов видав свій наказ ч. 9 з 4 лютого 1918 р., в якому наказував «немилосердно винищувати...всіх ворогів революції», а в наказі ч. 11 з 11 лютого писав, що совєтську владу «ми несемо з далекої півночі на вістрях наших баґнетів» — *Велика українська революція,* цит. пр., стор. 53. Важливі спостереження подані у спогадах учасників подій Г. Лапчинського, Костянтина Бельговського і інших. Бельговський пише, що з дому Грушевського «к утру 26 января сохранился лиш темноватий, закопченый остров, на котором у парадного входа белела табличка: "1908-9. Проєктовано і будовано інженером В. Л. Максимовим. Декорація фасаду В. Г. Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського"». Цитуємо за Олегом Романчуком «Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою», *Дзвін* (Львів), ч. 8, 1990, стор. 90.

[14] М. Грушевський, *На порозі Нової України,* стор. 7.

[15] М. Грушевський, *цит. пр.,* стор. 3.

Тепер виринає питання про правдоподібну дату започаткування праці М. Грушевського над першим манускриптом *На порозі Нової України* в 1917 році. Не знаходимо безпосередніх інформацій відносно цієї справи, а в недавно опублікованих «Споминах» Грушевського[16] не згадується манускрипту. Одначе, на основі записок історика можемо визначити приблизний час, в якому він започаткував свою працю над цією збіркою статтей. На нашу думку, на початку квітня, після відбуття вдалої маніфестації українців у Києві 19 березня ст. ст. (1-ого квітня нового ст.) і перед скликанням першого українського національного зїзду-конґресу в столиці України в днях 6 квітня ст. ст. до 8 квітня ст. ст. 1917 р. (19 до 21 н.ст.), Грушевський уже мав плян видання збірки статтей, присвячених державному будівництву і найновішому періоду українського національного відродження. Він пише у «Споминах», що в тому часі працював в «гарячковім захопленні» і у великому піднесенні. Він писав багато статтей до «Нової Ради», а також ладив «ширше політичне кредо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. Ради — Якої ми хочемо автономії і федерації»... «Хто такі українці і чого вони хочуть»... «Звідки пішло українство і до чого воно іде».[17] Логічним продовженням цих праць, на нашу думку, була його концепція написання своєрідного «політичного заповіту» — *На порозі Нової України*. Цю працю продовжував він в наступних місяцях. Саме у квітні Грушевський писав у вийнятковому піднесенні про завдання «і обов'язки українського громадянства перед моментом», в якому воно переходило «по довгій летарґії» до «стадії консолідації».[18] Це наше припущення основане на спогадах і думках Грушевського в квітні 1917 р., коли він накреслював завдання і обов'язки українства, яке репрезентувало Нову Україну і її стримління до відновлення самостійности і державного життя. Перший рукопис, як згадує Грушевський, він писав в «лагідних тонах» коли ще він вірив у співпрацю укра-

[16] Михайло Грушевський, «Спомини». Підготовка тексту й примітки Сергія Білоконя, *Київ*, ч. 8 (серпень), 1989. Це друга частина спогадів М. Грушевського, присвячена Українській Центральній Раді, яка друкувалася в кількох числах київського журналу *Київ*. Треба згадати, що в цих спогадах Грушевського знаходимо пропущені слова. Першу частину «Смоминів», які охоплюють його ранній період життя, започатковано друкувати в ж. «Київ» у місяці вересні 1988 р. (ч. 9). Дальше цитується, як «Спомини».

[17] М. Грушевський «Спомини», цит пр., *Київ* ч. 8, 1989, стор. 145.

[18] Там же. У споминах Грушевського знаходимо цінні вістки про його творчу працю в тому часі. Він писав:

«Так, працювалося сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох роках заслання, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва-образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські узгір'я і долину Дніпра. Я будився рано і працював до полудня... Від полудня, звичайно забирали час всякі засідання», (там же, стор. 145).

їнських демократичних кругів з російськими демократами і в державний федеративний устрій України. Другий, новий рукопис *На порозі Нової України,* виданий в 1918 році, віддзеркалював уже новим етап політично-державного розвитку української нації, яка проголосила устами Голови Центральної Ради свою повну самостійність і державність.

Українське Історичне Товариство вирішило перевидати працю Михайла Грушевського *На порозі Нової України* з 1918 р., що віддзеркалює його політичні й історичні погляди в тому часі, а заразом являється своєрідним політичним заповітом батька української державности.

Петро Одарченко
Українське Історичне Товариство
Такома, МД.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ

В роки Великої національної революції українського народу вирішальне значення для пробудження національної свідомости серед української молоді мали три книги: *Кобзар* Тараса Шевченка, *Ілюстрована історія України* Михайла Грушевського та *Історія українського письменства* Сергія Єфремова.

Була ще одна дуже цінна книжка Михайла Грушевського, яка мала великий вплив на молодь. Це книга під назвою *Про старі часи на Україні — Коротка історія України.* Написав Михайло Грушевський, професор української історії в університеті у Львові. Ця книга має 175 сторінок. Вийшла вона у Петербурзі 1907 року у видавництві «Благотворительного Общества изданія общеполезных и дешевых книг». Була також відома молоді видана в Петербурзі російською мовою 1904 р. (2-ге видання — 1906 і третє видання — 1911 р.) книга Михайла Грушевського під назвою *Очерк истории украинского народа.* Але найпопулярніша була *Ілюстрована історія України.* Цю книгу найлегше було дістати.

В перші роки Революції виникли численні організації української молоді: «Юнацькі спілки» та «Гуртки українознавства». На засіданнях цих молодечих організацій члени їх учні старших клясів гімназії — читали доповіді на історичні теми. Доповідачі користувалися історичними працями Михайла Грушевського.

Одна з таких численних молодечих організацій існувала в місті Гадячому на Полтавщині. Називалася ця організація «Гурток українознавства Гадяцької Української Шкільної Молоді». Цей гурток існував нелеґально ще в дореволюційні часи. Опікунами цього гуртка були Олена Пчілка і Євген Чижов. В роки 1917-1920 Гурток українознавств став масовою організацією. Його членами були учні Гадяцької Земської хлоп'ячої гімназії, жіночої гімназії, реальної гімназії Вищого Початкового Училища та Педагогічних Курсів. Один із цих членів Гуртка Антін Козаченко пізніше був учнем Михайла Грушевського в 20 рр.

Члени Гуртка з великою пошаною ставилися до Михайла Грушевського і пильно студіювали його *Ілюстровану Історію України.* Та найбільшою пошаною користувався Михайло Грушевський як державний діяч. Ім'я Грушевського учні вирізували на партах шкільних. Його

збірка статтей *На порозі Нової України* була найпопулярнішою книжкою.

Ще з більшим пієтетом до Грушевського ставилися молоді люди, коли вони в 20-х рр. стали студентами вищих шкіл.

В Ніжинському Інституті Народної Освіти найулюбленішим журналом був журнал *Україна.* Студенти і аспіранти з великим інтересом читали статті Михайла Грушевського. Такою ж великою популярністю користувалися *Наукові Збірники,* збірники *За сто літ,* що виходили за редакцією Михайла Грушевського. А для літературознавців особливо цінною була монументальна *Історія української літератури* Михайла Грушевського (1923-1927).

Автор цих рядків, будучи аспірантом Ніжинської Науково-дослідної Катедри Історії культури і мови в кінці 1928 року послав М. Грушевському свою статтю «Перша редакція "Місячної леґенди" Лесі Українки» з проханням надрукувати її в *Науковому Збірнику* за ред. М. Грушевського. М. Грушевський відповів на мого листа. Він рекомендував передати мою статтю редакторові *Записок Історично-філологічного Відділу ВУАН* С. Єфремову для надрукування в *Записках.* Акад. С. О. Єфремов прийняв мою статтю, і вона була надрукована в останньому числі *Записок.* Але це число було конфісковане, увесь тираж був знищений... Слідом за редактором академічних «Записок» був заарештований і автор статті про твір Лесі Українки.

Дорогий для мене лист Михайла Грушевського разом із іншими листами (С. Єфремова, А. Лебедя, Б. Якубського та ін.) попав у руки аґентів ГПУ і безслідно зник.

Уже на еміґрації доводилося чути, що М. Грушевський зробив велику політичну помилку, повернувшися на Україну, що йому не треба було повертатися. Але, коли ми візьмемо до уваги ту надзвичайно цінну діяльність нашого великого вченого, яку він провадив на Україні в 20-их рр., то доведеться виправдати повернення Грушевського на Україну. Михайло Грушевський виховав численну групу вчених-істориків. Наукові видання за редакцією Михайла Грушевського — це така надзвичайно цінна спадщина, яка ніколи не загине. Великий вплив Грушевського на поширення і зміцнення національної свідомости молоді, а також широких верств суспільства не підлягає ніяким сумнівам.

І в наші дні великого національного відродження ми з найбільшою пошаною схиляємо чоло перед нашим великим ученим і державним діячем Михайлом Грушевським.

Його безсмертна наукова спадщина знову стала доступною для широких мас українського народу і вона знову діє і знову сприяє пробудженню національної свідомости зрусифікованих синів українського народу.

В. Заруба
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО

ВСТУП

Листування Михайла Сергійовича Грушевського з відомим українським громадським діячем Петром Януарієвичем Стебницьким (1862-1923 рр.) за період з 1906 по 1922 роки знаходиться в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР імени В. І. Вернадського у Києві і становить 62 одиниці зберігання (фонд III, № 52028-52089)

Це великий епістолярний комплекс, який безперечно має ввійти до повного видання епістолярної спадщини вченого. Тепер же з цього значного масиву вибираємо лише чотири листи, котрі стосуються тих часів, коли Михайло Сергійович перебував у вигнанні — спочатку в Симбірському (№ 1), потім в Казані (№ 2), затим в Москві (№ 3), і зрештою, з 1919 року, в Австрії — в Бадені під Віднем (№ 4).

Подаємо саме ті листи, котрі найбільш характерні для того, чи іншого періоду вигнанського життя історика і які показують найбільш яскраво, які проблеми хвилювали його, чим жив він в ті дні.

Всі листи писані рукою М. С. Грушевського, звичайно, були вкладені до конвертів, які окрім № 4, не збереглися.

1.

Симбірськ — Петроград 11. VIII.1915.

Я дістав Ваш лист з 6.VIII, дорогий Петро Януарієвич. Дуже дякую за Вашу пропозицію. Я справді зайнявся на вигнанню, — позбавлений можливости наукової роботи — складанням популярної історії, в двох концентричних ціклах, коротшім — коло 20 арк. в двох книжечках і ширшім, котрий не знаю, чи коли небудь доведу до кінця — хіба — не дай Боже — моє заточеніє могло б тривати дуже довго. Думаю друкувати їх власним накладом (просив Симона Васильовича[1] в Москві мені се в котрійсь друкарні устроїть, але досі ще нічого конкретного). Може бути що се виходитиме як видавництво імени мого покійного батька, — ще не рішив, але хотів би сам зайнятися сим виданням, се вносить деякий інтерес в моє життє.

[1] Симон Васильович це Симон Петлюра (редакційна примітка).

Дозвіл переїхати з Симбірська в Казань я дістав ще в кінці квітня, мабуть Ви се знаєте, але що Казань мене не устроює, а в Симбірську я тим часом найняв був дачу на всей строк, як звичайно, тож і зістався тут до кінця літа. Льстив себе думкою, що при теперішнім курсі згадає ж хтось про мене. Писав два тижні тому навіть Ол. Ігн.[2] (27.VII), питав про се, та досі не дістав відповіді. Як не діждуся освободження з-під нагляду і свободи жительства — треба буде з кінцем місяця перебиратися до Казані. Марія Сильв. з дочкою нашою збирається до Києва на осінь. Вам дуже дякує за память.

Ваш щирий М. Грушевський.

П.С. Якби я й переїхав до Казані, то полишу на почті адрес для пересилання кореспонденції.

Як би мали час написати мені кілька слів про видання Доброд. тов. і взагалі про петербурзькі українці за час війни (лише дуже смутить, що видавничий рух припинився) і усі обставини укр. друку в СПб-зі (чи дає себе відчувати воєнний стан, воєнна цензура укр. друку, чи є якась зміна) — був би Вам дуже вдячний.[3]

2.

Казань — Петроград 25.X.1915.

Дорогий Петро Януарієвич!

Спасибі за книжку Розенфельда, яку я одержав. Коли удасться добути свій примірник, то верну й дуже скоро, як ні — то трохи довше, але не дуже довго. 15 сього місяця я післав Вам лист, де просив постаратися вибороти мені місце для статті з приводу сеї книги в «Віснику Європи». Не знаю, чи дістали сей лист? Я писав про се Мак. Ант. ще I.X., але не дістав від нього відповіді, і мабуть не дістану. Тим часом, вважав би таку статтю на часі, тому просив би Вас — якщо М. Ант.[4] займає в сім питанню позицію не прихильну, або безпечну, попробувати найти дорогу таку через Ковалевського, або Потікова (?), може Ви з Ол. Гн. щось знайдете можливим щось зробити в сій справі коли, розуміється, не маєте нічого против сього. Я повторяюся тому, що може Ви лист не дістали, бо не маю від Вас звістки, яка б доказувала те, що Ви його одержали, а я за кілька днів візьмуся до відзива.

Здоровлю щиро Ваш М. Грушевський

До Наук. Збір. дам про книгу Розенфельда само собою.[5]

[2] Олександер Лотоцький (редакційна замітка).
[3] ЦНБ-ВР, ф. III, № 52048.
[4] М. Славинський (редакційна замітка).
[5] ЦНБ-ВР, ф. III, № 52053.

3.

Москва — Петроград (Уривок) 28.XII.1916 р.

І Вас здоровлю, дорогий Петре Януарієвичу, з святами і Новим Роком і бажаю в сім Новім Році надії над всіма попередніми. Спасибі за добре слово і побажання. Дай Боже, хотілося б ще послужити — коли б сила і обставини.

Тим часом не похвалюся, хворію! Дуже тяжко прожили ми падолист, маючи в таких трудних обставинах хору шкарлятиною дочку, а потім під час ліквідації сеї хвороби сильно простудився, полежав, а потім вернулася моя стара хвороба — «воспаление слизистых оболочек», очевидно на нервовім грунті, яка завсіди впливає мені на нерви, настрій, енергію, дратливість і т.ін. Марію Сильвестрівну і Кулюню 16.XII. виправив я на спочинок до Київа (привіт їх пересилаю) і буду впливати, щоб побули там довше.

Дуже рад був би побачити Вас у себе, як тепер от Мих. Мих. — та їзда тепер така бридка, що совісно кого-небудь заохочувати до поїздки. Мих. Мих-чу я міг взяти білет тільки на почтовий поїзд без плацкарти, місця спальні розкуповують за кілька місяців! Та й то, Марія Сильв. поїхала звідси скорим замість 8 1/2 год. вечора о 4-ій вночи, а приїхала до Київа теж вночі!

З «Проміннєм» требе бути вирозумілим. Скажу се щиро, бо я це сам більше глядач ніж керманич у нім. Не маючи певности, чи поможемо йому жити більше ніж два нумери; трудно було вимагати дуже солідної організації. До того ж людей тут мало взагалі, і тих війна з поборами дуже дезорганізувала. З поза Москви літературна поміч дуже слаба! Та ще кияне не мають гадки про місячник...[6]

... М. Грушевський

4.

З Бадена — до Києва 1 листопада 1922 р.

Baden bei Wien,
Schlosstrasse — 4

Високоповажаний Петро Януарієвич!

Я дуже рад був одержати кілька слів від Вас. Прошу написати, чи не терпете Ви нужди в найнеобхіднішим? На жаль проби пересилки річей індивідуального призначення не вдаються, от же приходиться обмежитись слівно.

Не знаю, як удасться нам переправити обув, є й теплі куртки. Приходиться боротися з трудношами всякого роду, навіть з того боку, звідки і не сподівався б.

[6] ЦНБ-ВР, ф. III, № 52061.

Дійсно, там добре, де нас нема, як Ви кажете. Не можете собі уявити, як обідніло матеріяльно і духовне літературне, наукове і взагалі культурне життє тутешнє, яку тяжку і глибоку крізу переживають інтелігентні робітники, котрих робота не знаходить попиту в невеликій верстві наукових кругів. Книга взагалі стала предметом роскоші. Наукові журнали або припинились, або звелись до мінімальних розмірів. Навіть такі колись багаті бібліотеки як віденського університету не може виписувати англійських, американських журнальних видань. Навіть спеціялісти не бачать сеї літератури. Аркуш друку без паперу в 1000 прим. коштує більше як 2 тисячі австр. корон — коло 30 доларів. Таких коштів на виданнє ніхто не має. А те що й виходить в величезній більшості носить печать політики — або політиканства, ще й тепер.

Вітаємо Вас щиро. Будемо раді почути від Вас щось.[7]

Ваш М. Грушевський.

[7] ЦНБ-ВР, ф. III, № 52065.

НЕДРУКОВАНИЙ ЛИСТ В. ЛИПИНСЬКОГО ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО В СПРАВІ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ НТШ В 1913 Р.

ВСТУП

Лист Вячеслава Липинського (1882-1931) до М. Грушевського з 14/27 липня 1913 року важливий в двох аспектах: 1) він насвітлює тодішне наставлення Липинського до Грушевського; 2) лист історика вияснює його становище до загальних зборів НТШ, що відбулися у Львові 19 червня 1913 року і які вплинули на рішення Грушевського зрезиґнувати з головства в НТШ.

Лист історика написаний в селі Затурцях на Волині де він народився, а в 1910-их роках завідував і господарював родинним маєтком. У тому часі Вячеслав Липинський був видатним дослідником історії і публіцистом. Він друкував свої наукові праці в *Записках НТШ,* які появлялися за редакцією Грушевського — отже можна ствердити, що в тому часі вони близько науково співпрацювали.[1] Грушевський, у свою чергу, друкував свої праці в збірнику історичних праць і матеріялів *Z dziejów Ukrainy,* що появився в 1912 році за редакцією В. Липинського.[2]

На основі дослідження тодішніх історичних праць Липинського можна ствердити, що він поділяв головні історіографічні й історіософічні концепції Грушевського, а зокрема його наголошення народу, як центральної і рушійної сили українського історичного процесу. Липинського можна зачислити в тому часі до історичної школи Грушевського. Також Липинський був головним промотором повернення спольонізованої української шляхти до свого народу: він ішов слідами Во-

---

[1] Тут згадаємо такі праці Липинського: «Генерал артилерії в. кн. Руського — з архіва Немиричів», *Записки НТШ,* кн. І, 1909; «Аріянський соймик в Кислиці на Волині», *Записки НТШ,* кн. IV, 1910.

Треба також пригадати, що Грушевський рекомендував Липинського в члени Українського Наукового Товариства у Києві.

[2] У збірнику появилися дві праці Грушевського: «Шляхта українська на переломі XVI і XVII ст.», (польський переклад уривка праці історика з *ІУР,* т. VI, розд. 3; «Союз шведсько-український в 1708 р.», передрук з *ЗНТШ,* т. 92, 1909 поданий в латинській транскрипції.

лодимира Антоновича, Тадея Рильського, П. Свєнціцького й інших діячів, які сприяли національному освідомленню спольонізованої шляхти. На нашу думку, М. Грушевський сприяв і допомагав Липинському в цій важливій місійній праці серед спольщеної шляхти. Важливо, щоб у відносно короткому часі, появилася джерельна студія про взаємини Липинського з Грушевським до вибуху Першої світової війни.

Лист Липинського ясно з'ясовує його становище до загальних зборові НТШ у Львові у 1913 році, під час яких прийшло до зудару між Грушевським і його опозицією, що її очолював Ст. Томашівський. Як відомо, наслідком цих зборів, М. Грушевський зрезиґнував з головства в НТШ. Ці справи я зясував в моїй праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка* й інших дослідженнях[3] і тому немає потреби ще раз їх повторювати.

З листа Липинського довідуємося, що він, на пропозицію Томашівського, передав йому «свою повновласть». Він пише:

> «Знаючи ж проф. Томашівського віддавна, я не мав причин йому не довіряти і думати, що він вжиє мого голосу на ціли моїм замірам противні. І мені було незвичайно прикро, коли я довідався з газет, що сьогорічні загальні збори, зі звичайних зборів... перемінилися в якусь катастрофальну боротьбу внутри Товариства...»

Липинський засудив цю боротьбу і заявив, що він не згоджується «*рішучо з формами, в яких ся боротьба, і спеціяльно боротьба проти Вас ведеться*» (підкреслення моє, Л.В.).

З листа історика виходить, що Томашівський зужив його уповноваження в своїх порахунках з Гуршевським. Як відомо, напередодні загальних зборів НТШ появився проти Грушевського анонімний памфлет підписаний «Комітетом громадського добра».[4] Д. Дорошенко, Липинський та інші сучасники уважали, що автором анонімної брошури є Томашівський, який не мав відваги підписати своїм прізвищем цей пасквіль. Анонімний автор, або автори брошури писали:

> «Коротко кажучи — ті наукові заслуги, про які органи і залежні від проф. Г. або найчастіше він сам голосять світови, треба в дійсности звести до тісних меж, які стоять у разячій суперечности з міліоновим вкладом на сі ціли, *та не рівноважать,* тої моральної і матеріяльної шкоди, яку приніс т-ву проф. Г. в часі головства в нім».[5]

---

[3] Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка 1892-1930,* Мюнхен 1970, стор. 43-69, «Михайло Грушевський і загальні збори НТШ в 1913 р.», *Український Історик,* т. 21, 1984, ст. 64-81.

[4] *Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка.* Львів, червень 1913. Назагал уважали, що автором брошури є Томашівський, проте я не виключаю збірного авторства памфлету.

[5] *Там же,* стор. 9.

Існує велика правдоподібність, що Вячеслав Липинський одержав цей памфлет і тому так різко зареагував на внутрішні конфлікти НТШ і боротьбу проти Грушевського.

Лист Липинського є важним причинком для зрозуміння інтриґ проти Грушевського в НТШ, які причинилися до його резиґнації з головства цеї заслуженої наукової установи, яка завдяки його праці стала некоронованою українською академією наук до 1914 року.

Лист В. Липинського до М. Грушевського зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві (Ф 1235 — Оп. 1). За переслання копії листа В. Л. для «Українського Історика» дякуємо п. І. Гиричу, науковому співробітнику Археографічної комісії АН.

Л. Винар

ЛИСТ В. ЛИПИНСЬКОГО ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

Високоповажаний Пане Професоре!

Листа Вашого одержав. Дуже я Вам вдячний, Пане Професоре, що Ви порушили в ньому справу мого голосу на загальних зборах, бо се дає мені змогу вияснити сей неприємний для мене інцидент і уникнути прикрого непорозуміння.

Річ у тім, що, не живучи у Львові, я не мав змоги приймати близшої участи у внутрішнім життю Наукового Товариства і се життя було і є для мене в деталях невідомим. Тому, даючи цього року на пропозицію д-ра Томашівського свою повновласть йому, я кермувався в сім випадку виключно особистим довірям, тоб-то прінціпом, котрого я придержувався і давніше, даючи свій голос иншим особам в минулих літах. Знаючи-ж проф. Томашівського віддавна, я не мав причин йому не довіряти і думати, що він вжиє мого голосу на ціли моїм замірам противні. І мені було незвичайно прикро коли я довідався з газет, що сьогорічні загальні збори, зі звичайних зборів, котрі-б (як і давніше) мали з користю для товариства зайнятись біжучими справами, перемінились в якусь катастрофальну боротьбу внутри Товариства.

Брати *заочну* участь в сій боротьбі я-б не міг для двох причин: раз тому, що замало знаю аргументацію обох сторін, а вдруге, що-признаючи в кожнім Товаристві, а значить і в нашім, потребу постепенних реформ — *не згоджуюсь рішучо з формами,* в яких ся боротьба-і спеціяльно боротьба проти Вас — ведеться. Про се все при першій нагоді скажу д-ру Томашівському, а на будуче, научений сим дуже неприємним досьвідом, не даватиму нікому мого голосу, і, по скільки братиму участь в загальних зборах, то тільки і виключно *особисто.*

Про Древинського постараюсь викінчити сю студію в осени, як тільки впораюсь з осінніми засівами. Останніми часами я зовсім закинув

свою літературну працю. На се склались дуже навідрадні обставини мого теперішнього особистого життя, а спеціяльно що до студії про Древинського, то, не дістаючи від Вас відповіді, мені здавалось, що вона вже Вам непотрібна. Тішуся щиро, що помилявся. Завтра їду на пару день до Києва і на довший час на свій хутір в Уманщині, — але адреса моя — як би вона часом була Вам потрібна —лишається ця сама, мені звідси висилають, зрештою за які півтора місяця знов сюди на якийсь час приїду. Кланяюсь низенько Вам і Вашій Дружині, остаючи все з найвищою для Вас пошаною.

Вячеслав Липинський

Затурці 14/27 VII 1913
п. ст. Киселин на Волині.

Олександер Ситник
Українське Історичне Товариство
Ужгород, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК ІВАН КАМАНІН

Одною з яскравих постатей серед цілої плеяди визначних істориків Київської історичної школи Володимира Боніфатійовича Антоновича була особа Івана Михайловича Каманіна — історика, архівіста, палеографа, якому 23 вересня 1990 р. виповнюється 140 років від дня народження, а в грудні цього ж року минає 70 років з часу смерті вченого.

Наукова діяльність І. М. Каманіна припала на кінець XIX — початок XX ст. — період чи не найвищого розвитку української історичної науки. Епоха, що зростала на терені українських вищих навчальних закладів, в першу чергу в Київському та Львівському університетах, десятки істориків европейського рівня, володіючих не лише загалом глибоким запасом знань з гуманітарних і природничих наук, а й здатних проводити дослідження в найрізноманітніших галузях історичної науки, підходити до наукових проблем комплексно і грунтовно. Саме такою і була творча особистість І. М. Каманіна, автора численних праць з історії українського козацтва, архівознавства, палеографії, дипломатики, філігранології, історії слов'янознавства, церковної історії та археології, історії м. Києва, історії літератури, історії евреїв і циган, історіографії. Вони в більшості своїй були написані на основі широкого архівного і актового матеріялу.

Народився Іван Каманін 11 вересня 1850 р. (за старим стилем) в сім'ї офіцера (батько був поручником артилерії) в містечку Димері (тепер селище м. т. Димер Києво-Святошинського району Київської області). Мати майбутнього історика — Олександра Олександрівна походила з родини Щуровських. З часом родина переїхала до Києва, де Іван вступив до 2-ї Київської гімназії.

Незважаючи на те, що батько І. М. Каманіна був росіянин, в родині, можливо, під впливом матері, переважав український дух. Така ж сприятлива обстановка зустріла майбутнього історика і в 2-й Київській гімназії. Цей навчальний заклад в ті часи відзначався відмінним учительським складом, на чолі з директором І. І. Слєпушкіним та інспектором п. Симчевським. Останній будучи великим прихильником вивчення минулого України, прагнув пробудити інтерес до нього і в учнях гімназії. Що ж стосується І. І. Слєпушкіна, то багато років по тому І. М. Каманін, з приводу його брошури про Богдана Хмельниць-

кого, зауважив, що вона з'явилась під час найбільшого поступу в зацікавленні рідною старовиною, коли навіть учителі гімназії читали учням у класі літописи Самовидця, Величка, Граб'янки й подавали їм хоч невеликі знання з історії української літератури.[1] Отож невипадковим був намір І. М. Каманіна отримати фах історика. Скінчивши в 1868 році гімназію, він вступає на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира.

Це був час відродження історико-філологічного факультету, після кризи, коли навіть ставилося питання про його закриття. Саме в цей час кафедри університету заступили: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, І. В. Лучицький, П. А. Терновський, вчені, які сприяли не тільки славі університету св. Володимира, а й приклали багато зусиль, щоб піднести українську історичну науку до европейських вимог. Відроджувався в цей період і Київський Центральний архів, що існував при університеті з 1852 р. В архіві знаходилось близько шести тисяч актових книг і до півмільйона окремих документів XVI-XVIII ст. Це була майже не займана цілина, що давала історикам великий простір для наукової праці.

Одним з перших такою можливістю скористався В. Б. Антонович. Спочатку, як член Комісії для розгляду давніх актів, з ініціятиви якої і був заснований сам архів, а згодом, як співробітник Київського Центрального архіву. На основі вміщених матеріялів В. Б. Антонович в 1863 р. видав свій перший науковий твір — дослід про козацтво 1500-1648 рр. Згодом, у 1870 р. він захистив магістерську дисертацію «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» і отримав кафедру російської історії в університеті св. Володимира. Постійно користуючись в своїй роботі актовими книгами Володимир Боніфатійович прагнув залучити до роботи з архівними матеріялами і своїх студентів, серед яких був і І. М. Каманін.

Молодому історику поталанило з учителями. Ще в стінах гімназії його навчали кращі київські педагоги-історики: К. М. Воскресенський, М. П. Драгоманов, Н. С. Тумасов, І. О. Самчевський, протоієрей П. Г. Лебединцев. Потрапивши в університет І. М. Каманін став працювати під керівництвом провідних його викладачів: В. С. Іконнікова, В. Б. Антоновича, Ф. А. Терновського і М. П. Драгоманова. Спочатку він планував спеціялізуватися по всесвітній історії. За порадою М. П. Драгоманова і при його допомозі І. М. Каманін переклав з французької мови працю одного з кращих сходознавців свого часу Ф. Ленормана «История древнего Востока».[2] За редакцією того ж М. П. Драгоманова

---

[1] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 83, спр. 50, арк. І: В. І. Щербина, «Іван Михайлович Каманін», *Записки соціяльно-економічного відділу УАН,* т. 2-3, стор. 47.

[2] *Императорское Московское Археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования* (1864-1914 гг.). — М., 1915, т. 2, стор. 147.

працю було надруковано в «Университетских Известиях». Ця книга за тих часів була підручником з курсу східної історії, що його викладав М. П. Драгоманов в університеті.[3]

З 1870 р., під керівництвом В. Б. Антоновича, Іван Каманін починає працювати в Центральному архіві. Разом з іншими студентами він брав участь у систематизації документів, самостійно займався їх вивченням. Особливу увагу І. М. Каманін приділяв літописам удільно-вічового періоду, та матеріялам по історії України періоду XVI-XVIII ст., які в майбутньому лягли в основу його праць з історії українського козацтва і палеографії.[4]

Здавалося, що у молодого науковця все складається найкращим чином: виховання та навчання в українському національному дусі, тісні стосунки з В. Б. Антоновичем, наукова робота під його керівництвом. Але наприкінці університетського курсу І. М. Каманіна спіткало нещастя: захворювання тифом і як його наслідок — глухота. Це була велика душевна драма для молодої людини, до того ж товариської, веселої вдачі. «Не було щастя, та нещастя допомогло» — так говорить народна мудрість. Так склалося і в житті Івана Михайловича. Доля привела його в Київський Центральний архів, де він знайшов справжнє життєве покликання. Завдяки матеріялам цього архіву І. М. Каманін написав цілий ряд робіт, які і в наш час не втратили своєї наукової цінності. Але це було значно пізніше. Перенісши хворобу, наприкінці курсу навчання в університеті — в 1872 р., Іван Каманін став перед вибором професії. Звичайна для філолога чи історика педагогічна діяльність стала для нього неможливою внаслідок глухоти. Тому І. М. Каманін, ще до закінчення університету, з метою заробітку, почав працювати акцизним доглядачем на одній із київських тютюнових фабрик.

Закінчивши у 1872 р. Київський університет І. М. Каманін, однак, тривалий час перебував на посаді акцизного доглядача. І тільки в 1883 р. він цілком віддається роботі в Київському Центральному архіві давніх актів. Глухота, що дедалі більшала, не тільки не заважала йому працювати в архіві, а навіть була, в деякій мірі, сприятливим фактором — відвертала вченого від всіляких сторонніх занять, давала можливість зосередити всю увагу на вивченні стародавніх рукописів, що допомогло І. М. Каманіну стати одним з найкращих знавців актового матеріялу, зокрема, щодо змісту, мови, форми викладу.

І. М. Каманіна справедливо можна вважати істориком самого Київського Центрального архіву. У 1878 р., ще до офіційного вступу на посаду помічника архіваріюса і бібліотекаря університету, І. М. Каманін написав роботу «Київський Центральний Архів», в якій дав огляд виникнення і діяльности цього закладу протягом 1852-1878 років. Че-

[3] В. І. Щербина, цит. пр., стор. 49.
[4] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 83, спр. 50, арк. 2.

рез два роки автор зробив нову спробу такого огляду, на протязі 1852-1880 років.[5]

На початку 80-х р.р. XIX століття розпочинається активна творча діяльність І. М. Каманіна. В 1880 р. він пише статтю «К вопросу об имени Галшки Гулевичовны основательницы Братской школы и монастыря», а наступного року іншу статтю під назвою «Киевские контрактовые ярмарки». У 1882 р. історик розпочинає дослідження проблеми міського самоврядування статтею, яка залишилась назакінченою — «Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву». Пізніше І. М. Каманін до цієї проблеми повертався неодноразово, зосередивши свою увагу на історії самоврядування м. Києва, яке існувало на підставі магдебургзького права, скасованого 23 грудня 1835 р. В статті «Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву» («Киевская старина», 1888 р.) автор поставив питання — чому те право було скасоване. Далі він докладно виявив зловживання київського маґістрату, що привели право до скасування, а також зробив спробу з'ясувати історичні причини тих зловживань. Він їх бачив у тому, що німецьке право було чуже для Києва і не було поєднане з потребами місцевого життя. Право це мало становий характер, і економічна нерівність робила одну частину людей залежною від другої — сильнішої. Адміністрація і суд були змішані і це вело до зловживань. Вибори війтів й інших урядовців мали багато хиб і не давали ґарантії для обрання тих осіб, що хотіли громадяни міста. Поступово вибори були мало не зовсім скасовані, й війтів призначували. Петрівська реформа, що поділила «поспільство» на «почетнейшее общество» і «подлых людей», разом із зміцненням влади війтів, та їх призначенням, замість обрання, а також разом із контролем адміністрації вели до придушення суспільної думки і врешті, на думку І. М. Каманіна, привели до остаточного скасування в Києві магдебурзького права.[6] До історії міського самоврядування історик звертався і в статті «Новые данные для истории Киевского городского самоуправления в XVII веке», вміщеній в збірнику статтей по історії права, присв'яченому М. Ф. Владимирському-Буданову (Київ, 1904 р.). В ній автор звернув увагу на ті риси, що відрізняли Київ від інших міст України. У 1892 р. побачили світ «Материалы по истории киевской городской общины», де було вміщено ряд гетьманських універсалів, що-до Києва, та різних пільг, йому надаваних, чи то під охорону браних.

Протягом 80-х років І. М. Каманін дає цілу низку рецензій, що відзначалися досить широкою проблематикою, але переважно були присвячені працям з архівознавства та археології. Вони, як правило, друкувались в «Киевской старине».

[5] Див. ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 83, спр. 1, 2.

[6] И. М. Каманин, *Последние годы Самоуправления Киева по магдебургскому праву*, Киев, 1888, стор. 70-91.

Архівознавство було головною сторінкою наукової діяльності І. М. Каманіна. Результатом його багаторічної роботи з фондами архіву стали «Описи актовых книг Киевского Центрального архива». Описи ці зроблено надзвичайно пильно, в них докладно подано зміст кожного акту, наведено імена осіб, назви місцевостей, там згадуваних.[7] Питання складання описів і їх форми завжди цікавили Івана Михайловича. Він присвятив їм окрему доповідь у товаристві Нестора-літописця, не раз повертаючись до нього, підносячи це питання на археологічних з'їздах, і нарешті висловив свої погляди в листовній доповіді, що її подав до Української Академії Наук наприкінці 1920 р.[8]

Постійно працюючи з актовим матеріялом, І. М. Каманін неодноразово мав справу з випадками фальсифікації давніх документів. Актові книги, що знаходились в Київському Центральному архіві містили значну кількість підроблених документів. Це було зумовлено тим, що після приєднання Західного краю в 1772 і 1796 рр., російська влада почала вимагати від дрібної шляхти підтвердження її дворянських прав. Її представники, з метою довести свої права на дворянство і маєтки, стала вдаватися до підробки документів. Виконували їх люди досвідчені, і тому виявляти підробки було нелегко. Питанню про експертизу давніх документів І. М. Каманін присвятив доповідь під назвою «Об экспертизе древних подложных документов», з якою він виступив на XI археологічному з'їзді, що відбувся у Києві в 1899 р.[9] Наступного року ця робота була видана в Москві окремим виданням. В ній було наголошено на тому, що експертиза повинна бути кваліфікована, для цього її слід доручати тільки досвідченим архівістам і проводити на місцях, бо пересилка документів носить риск їх втрати, або нової фальсифікації. А центральним архівам, на думку історика, слід займатися експертизою документів тільки в особливо складних випадках.[10] Окреме місце в роботі приділене характеристиці діяльности комісії по експертизі документів 1892 р., а також правил експертизи, вироблених нею.[11]

Досить часто Івану Каманіну доводилося на практиці застосовувати свої принципи експертизи, доводячи фальсифікацію чи помилковість документів, які представлялися йому для обстеження. Зокрема, на підставі того, що він визнав за справжню, а не підроблену грамоту XVI ст., яка стверджувала за «шевським цехом» Києва право власности на

---

[7] *Опись актовой книги Киевского Центрального архива,* Киев, 1886-1887. Також №№ 2042-2043; Також, Киев, 1890-1893, №№ 2046-2049; То же, Киев, 1897, №№ 3501-3511.

[8] Див. *Записки соціяльно-економічного відділу УАН,* т. 2-3, стор. 64-68.

[9] *Труды XI Археологического сьезда в Киеве, 1899,* т. 2, М., 1902, стор. 38-42.

[10] И. М. Каманин, Об зкспертизе древних подложных документов, М., 1900, стор. 3, 4, 6.

[11] Там же, стор. 5.

садибу на Подолі, суд підтвердив це право. власності за товариством шевців-ремісників.[12]

В «Чтениях Исторического Общества Нестора-летописца» за 1907 р. було вміщено статю І. М. Каманіна «Из истории подложных документов», в якій він продовжив розгляд проблеми встановлення фальсифікованости чи правдивости документів. У першому випадку, з грамотою галицького князя Льва, вчений, всупереч традиційній думці про підробленість всіх подібних грамот, відстоює достовірність цього документу. Пояснення своєї позиції він дає таке: грамоти, належавши дуже давнім родам, протягом століть терпіли від пожеж, розорень і т.п., при їх відновленні цілком можливим було деяке скорочення, або доповнення. Саме така доля спіткала грамоту князя Льва, до якої, після відновлення, було вписано приписку датовану 1366 роком. І. М. Каманін ставить питання — чи можна цю грамоту вважати фальшивою? І дає заперечну відповідь: «Такі відновлені по пам'яті, або копіях документи мають історичне значення: якщо вони не протирічать юридичним нормам життя того часу, до якого вони відносяться, то вони можуть бути визнані за дійсні, як доказ факту, що здійснився». В такому розумінні автор визнав дійсними грамоти князів Любарта Гедиміновича, Романа Галицького та ін.[13] Другий приклад, приведений у цій статті, пов'язаний із універсалом Б. Хмельницького, який був оголошений земським підсудком Ф. Булюбашем фальшивим. І. М. Каманін довів безпідставність цього твердження, оскільки Ф. Булюбаш мав справу з копією, а не оригіналом документу. В цілому, спробу підсудка оголосити універсал «фальшивим» автор охарактеризував, як зазіхання приватних осіб на монастирські землі, право на які Київського Пустинно-Нікольського монастиря і проголошував названий універсал Б. Хмельницького.[14]

Проблема експертизи документів тісно пов'язана з палеографією, яка дає можливість досить точного визначення часу написання рукописного пам'ятника, а також вирішення питання його достовірности. Цій допоміжній історичній науці І. М. Каманін присв'ятив працю, за яку він отримав Уварівську премію Російської Академії Наук — «Палеографический изборник: Материалы по истории южно-русского письма в XV-XVIII вв.».

Ця перша науково-теоретична праця по українській палеографії складається з двох частин: теоретичної, під назвою «Главныє моменты в истории южнорусского письма в XV-XVIII вв.» і прикладної — понад 80 найхарактерніших типів українського письма з рукописних кодексів, актових книг і окремих документів. Головна думка цієї роботи

[12] В. І. Щербина, Назв. стаття, стор. 51.

[13] И. М. Каманин, «Из истории подложных документов», *Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца,* 1907. Кн. 20. Вып. I, стор. 1-3, 7.

[14] *Там же,* стор. 5-6.

полягає в тому, що зміни в характері письма, які мали місце на Україні в XV-XVIII ст. становлять відбиток тих культурних впливів, які відбувалися в країні. На цій підставі І. М. Каманін встановив чотири періоди в історії українського скоропису. Перший — з середини XV до першої половини XVI ст. — Іван Каманін характеризував як спрощений «уставний скоропис». Тобто назвав його терміном, що був запропонований в свій час І. І. Срезневським. Історик також відзначив схожість уставного скоропису з напівуставним письмом, його архаїчність і відсутність зовнішніх впливів. Другий — з середини XVI до початку XVII ст. — вчений рекомендував називати готичним, внаслідок польсько-німецького впливу, паралельно він відзначив вплив українських шкіл при реформованих тоді церковних братствах. Третій період — час впливу українських шкіл — на Правобережжі Дніпра до кінця третьої чверті XVII ст. і на Лівобережжі до середини XVIII ст., коли на Правобережжі остаточно встановлюється лише польський вплив, а на Лівобережжі — російський. І нарешті четвертий період в розвитку історії українського письма, згідно твердження І. М. Каманіна, на лівому березі Дніпра починається з середини, а на правому з кінця XVIII ст., коли Україна була піддана засиллю русифікації і на Лівобережжі Дніпра зникають останні риси впливу українських шкіл.[15] Кожен з періодів був ілюстрований автором численними фототипічними знімками, що дають уявлення про зразки письма тих часів.[16]

Порівнюючи характерний для російського скорописного письма тип уставного скоропису із українським зв'язним скорописом, який відрізнявся від російського скошеністю і поєднанням літер, І. М. Каманін зазначав, що російське скорописне письмо, значною мірою, відрізнялось від українського в кінці XV на початку XVI ст. більшим архаїзмом при написанні літер. Більшу прогресивність українського письма історик пояснював тим, що російське письмо рано підкорилось чужому впливу (очевидно східному), під яким і виробились дві головні його особливості: нерівність і гачкуватість. На відміну від нього українське письмо, на думку Івана Каманіна, було вільне від стороннього впливу, дотримуючись в правилах написання вітчизняних традицій і довго утримуючи при цьому в собі характер уставного скоропису. Заслуги в розвитку українського письма І. М. Каманін повністю відносив на долю православного духовенства і монастирів, які і займалися освітньою діяльністю.[17]

Затрачаючи багато часу і зусиль на дослідження, Іван Каманін розробляв методику аналізу письма по характеру лінування паперу і розташуванню на ній тексту, співвідношенню проміжків між літерами,

---

[15] И. М. Каманин, *Палеографический изборник: Материалы по истории южно-русского письма в XV-XVIII вв.*, Киев, 1899. Вып I, стор. 7.

[16] *Там же,* стор. 15-26.

[17] *Там же,* стор. 8-9.

словами і рядками. Методом вимірювання літер І. М. Каманін з допомогою винайдених ним інструментів показав можливість визначення особливостей українського і російського письма XVI-XVII ст. В останні роки свого життя вчений готував до видання другий випуск «Палеографического изборника» та друге, виправлене видання першого випуску. Однак ці його наміри так і залишились нездійсненими.

Заслуговує уваги практична робота історика по вивченню палеографічних пам'ятників, що здійснювалась у пляні підготовчої роботи до XI археологічного з'їзду в 1898-1899 рр. Як директор Київського Центрального архіву І. М. Каманін був командирований підготовчим комітетом цього з'їзду на Волинь та Поділля для ознайомлення з монастирськими, церковними, приватними бібліотеками та архівами; огляду, розміщених в них, палеографічних пам'ятників: давніх рукописів, літописів і стародруків. В ході цієї наукової екскурсії Іван Каманін відвідав і оглянув архіви і бібліотеки Житомира, Заславля, Кам'янеця Подільського, Острога, Кременця, Володимира-Волинського, Ковеля, Луцька, Дубно, Почаївського монастиря, Чуднова, Полонного і Славути. І тільки із славутським архівом, що належав князю Сангушкові він ознайомитися не зміг. Це сталося не випадково, а із-за упередженого ставлення власника архіву до українських та російських істориків. Згідно з волею князя Сангушка, для роботи в його архіві допускалися тільки поляки. Проте І. М. Каманіну вдалося знайти цінні матеріали в інших місцях: Острозі і Почаївському монастирі.[18]

Найцікавіші рукописи і стародруки, що були знайдені І. Каманіним під час експедиції, були виставлені на археологічній виставці, яка діяла в ході XI археологічного з'їзду у Києві, в серпні 1899 р. Одним з відділів цієї виставки — книг, рукописів і ґравюр — завідував І. М. Каманін.[19] Пізніше він пригадував, що незважаючи на деяку обмеженість виставки (вона охоплювала Київську і Волинську губернії XV-XVIII ст.), демонстрація на ній цікавих зразків уставного і напівуставного письма стала помітним явищем у становленні української палеографії. Першою палеографічною виставкою, з дійсно науковим добором рукописів, І. М. Каманін вважав виставку, що була влаштована з ініціятиви професора Соболевського при археологічному інституті в С. Петербурзі, в січні 1900 р.[20]

На XI археологічному з'їзді І. Каманін виступив з цілим рядом робіт з галузі палеографії: «Развитие южно-русского письма в XV-XVIII вв.», «Волынские и подольские архивы», «Выставка рукописей и старопечатных книг». Всі вони були згодом видані в «Трудах» Москов-

[18] *Исторический вестник,* СПб., 1899. Т. LXXV, стор. 361-362.

[19] *Там же,* стор. 1093.

[20] И. М. Каманин, *Славяно-русская Палеографическая выставка в С. Петербурге,* Январь 1900 г. Киев, 1900, стор. 1-2.

ського Археологічного Товариства за 1902 р.[21] 1908 року, в «Трудах» XIII Археологічного з'їзду вийшла ще одна праця вченого по даній тематиці — «Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южно-русского устава и полуустава в XVI-XVII вв.».[22] Ця робота була присвячена одній з важливих проблем палеографії, якій Іван Каманін надавав великого значення — обмірюванню літер. Він запропонував особливу «метричну» методику дослідження письма, яка, однак, не зустріла підтримки серед тодішніх палеографів та архівістів.[23]

Наведені праці І. М. Каманіна дають підставу вважати його одним із родоначальників української палеографії.

Палеографію І. М. Каманін розглядав у комплексі з іншими допоміжними історичними дисциплінами. Серед яких не остання роль відводилась вивченню водяних знаків на папері, важливому при визначенні часу і місця написання недатованого рукопису, у вирішенні питання про вірогідність документа. Над збиранням цього матеріалу, під керівництвом І. М. Каманіна, майже двадцять років працювала співробітниця архіву О. І. Вітвицька. Виданню матеріялів по дослідженню водяних знаків на папері перешкодила смерть Івана Михайловича. Закінчила і випустила їх у світ Українська Академія Наук, з передмовою відомого знавця палеографії С. І. Маслова. Видання було здійснене згідно прохання І. М. Каманіна, поданого до Української Академії Наук в 1919 р. Опубліковане у 1923 р., воно представляє унікальне видання філіграней з паперу українських документів у вигляді альбома.[24]

Розквіт наукової діяльності І. М. Каманіна співпав з кінцем XIX століття, коли в області історії стали помітними нові тенденції — поряд з її політичними аспектами все більшої уваги надавалось соціяльним та економічним її сторонам. Чуйний до всіх нових наукових віянь, Іван Михайлович не став осторонь гарячих дискусій, що розгорілись навколо цієї проблеми. В колі своїх колег Іван Каманін висловлював критичні зауваження на адресу відомого російського історика В. О. Ключевського, в зв'язку з тим, що останній віддавав перевагу політичним питанням в історії перед економічними. В. О. Ключевському І. М. Каманін протиставляв іншого російського історика — О. С. Лаппо-Данилевського, відомого своєю схильністю до соціології.

Безперечно саме робота Івана Михайловича в Київському Центральному архіві, матеріяли якого, переважно, стосувались юридичних та соціяльно-побутових відносин, пояснювала ту особливу увагу, з якою

[21] *Труды XI Археологического Сьезда*, М., 1902, т. 2, стор. 73, 154, 166-168.

[22] *Труды XIII Археологического Сьезда*, М., 1908, т.2, стор. 207-209.

[23] В. В. Панашенко, «Український історик-архівіст І. М. Каманін», *Укр. іст. журн.*, 1971, 5, стор. 101.

[24] Див. Каманін І., Вітвицька О., «Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566-1651)», *Збірник істор.-філол. відділу ВУАН, Київ, 1923, № 111.*

вчений ставився до цих питань. На його думку, статистика у зв'язку з економікою і повинні піднести історію як справжню науку.[25]

Робота з архівними матеріялами не обмежувалась для І. М. Каманіна одним лиш студіюванням документів, та їх публікацією. Знайомство із змістом цих матеріялів спрямовувало історика до серйозного дослідження цілого ряду питань по історії України.

Одною з найбільш хвилюючих проблем для І. М. Каманіна було дослідження історії українського козацтва, її окремих епізодів, а також характеристика найвидатніших козацьких гетьманів.

Багато років займаючись систематизацією матеріялів періоду Хмельниччини, І. М. Каманін не міг обійти в своїх дослідженнях такого важливого питання, яким є в історії України козацтво. Це питання піднімалось рядом істориків, починаючи з 60-х рр. XIX ст. Вони, а насамперед М. І. Костомаров та В. Б. Антонович висунули багато різноманітних, іноді суперечливих гіпотез. Проте багато сторін цієї проблеми залишились нез'ясованими, а серед них найголовніші: час виникнення козацтва, питання — чи було українське козацтво тубільним населенням у вигляді сплаву місцевих землеробів з кочовиками і напівкочовиками, чи воно було прийшлим у вигляді промислових артілей.

Щодо походження українського козацтва, то тут позиція І. М. Каманіна цілком співпадала з общинною теорією В. Б. Антоновича, яку той виклав у 1863 р. у передмові до першого тому третьої частини «Архива Юго-Западной России». Суть її полягала в тому, що козаки були залишками давньослов'янських общин, які збереглися і відзначалися войовничим характером, спричиненим місцевими обставинами. На думку В. Б. Антоновича, козаки — нова назва общинників, яка виникла з тої ж військової обстановки.[26] З часом, В. Б. Антонович значно змінив свою позицію в цьому питанні. В 1882 р. він вже говорить: «З кінця XV ст. на Київщині зароджується новий військовий і землеробський стан, що формувався на основі рівноправности між його членами, і який заклав в свій побут старі принципи вічового устрою; цей стан складається з людей вільних, але в більшості безпритульних, шукаючих заняття і осілості».[27]

Навіть після такої зміни поглядів свого учителя, І. М. Каманін залишився вірним общинній теорії виникнення козацтва. В 1894 р. він видає роботу «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого», в якій, значною мірою, відчувається вплив ранніх тез В. Б. Антоновича про походження українського козацтва. На думку І. М. Каманіна, українське козацтво виникло на ґрунті місцевих автономних общин на

[25] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 83, спр. 50, арк. 3.
[26] *Архив Юго-Западной России,* ч. 3, т. I, «Предисловие», стор. 2-30.
[27] В. Б. Антонович, *Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.* (Монографии по истории Западной й Юго-Западной России), т. I, стор. 251,252.

території південної частини Київщини. Поширившись згодом в напрямі до пониззя Дніпра: від Черкас вниз до Запорожжя. Ці автономні общини існували на Півдні сучасної України в період панування татар, які, в цілому, не зачепили їх основ політичного і соціяльного устрою. В такому стані общини проіснували до литовського завоювання. Прихід литовців дав общинам можливість спрямувати свої сили проти татар. Саме боротьба з останніми, продовжує свою думку І. М. Каманін, за можливість розміщувати в степовій зоні власні «відходи» надала цим напівземлеробським і напівпромисловим общинам, в період литовського панування, суто військовий характер. Цей процес супроводжувався посиленням керівників цих організацій, що називалися то атаманами, то навіть князями. Коли ж на Волині, Поділлі, а згодом і на Київщині встановилася влада Польщі, то військові корпорації поступово перейшли під управління урядових комісарів, в особі старост черкаського, канівського та ін.

При повній відсутності документальних матеріялів історику важко було встановити, як на ранньому етапі історії козацтва поєднувалися виборний порядок і централістичний принцип призначення козацьких ватажків. Ґрунтуючись на матеріялах більш пізніших часів, переважно XVI ст., приходимо до висновку, що найбільш енергійні старости, зокрема Євстафій Дашкевич, робили спроби використовувати ці військові організації, як зародок майбутнього козацтва. Таким чином, Іван Каманін відносив зародження українського козацтва до періоду кінця XIV — середини XV ст., у вигляді прикордонної сторожі України. Що стосується головного організаційного і духовного центру українського козацтва — Запорізької Січі, то час її виникнення вчений відносив теж до вказаного періоду. З цього приводу в його роботі є такі слова: «Ще в XV ст. на Дніпрі, десь на Тавані, або біля неї, у всякому випадку нижче порогів знаходилось місце перебування загону черкасів, або козаків, при тому у досить значній кількості». І. М. Каманін вважав, що запорізька «залога» могла бути заснована лише з ініціятиви місцевого населення, а не польсько-литовського, чи московського, чи Дмитра Вишневецького (Байди українських дум).[28]

І. М. Каманін зробив досить цікаву спробу — на основі документальних даних архівів прослідкувати еволюцію в економічному побуті козацтва. Приурочуючи період раннього козацтва до общинної форми землеволодіння дослідник, у значно пізніший час XVI-XVII ст., спостерігає, на основі спірних справ, як общинна форма поступово відступає під натиском приватного землеволодіння, яке уособлювали переважно великі землевласники з середовища самого козацтва: Лобода, Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, Ю. Виговський та ін. В даному випадку констатуючи диференціяцію козаків на: «кращих» — ве-

[28] И. М. Каманин, *К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого,* Киев, 1894, стор. 5, 11, 14, 15, 71.

ликих землевласників, та «чорних» — малоземельних і безземельних, дослідник звертає увагу і на існуючу між ними боротьбу, яка, на його думку, велася в двох напрямках: безпосередньо за землю і за владу в общині. Як один з прикладів цієї боротьби. І. М. Каманін приводить думу про Ганжу Андибера.[29]

Загалом точка зору І. М. Каманіна на українське козацтво була ним сформульована в роботі «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого» так: «Казачество — исконное землевладельческое и земледельческое туземное южно-русское население сознающее свою особность и преданное своей вере»; воно «признав сначала добровольно власть татар, а потом, перейдя под владычество Литвы и слив последнюю с собою, при вторжении в его жизнь чуждых шляхетско-католических начал стало стремиться к обособлению, к выработке собственных форм; но вследствии отсутствия сильной центральной власти в нем вследствии постоянных смут и брожения неустановившихся элементов внутри, оно вынуждено было разрываться лишь в многосторонней, обезсиливающей его борьбе, которая и составляет отличительную черту казацкой истории».[30] Така позиція Івана Михайловича співпала з багатьма положеннями М. П. Дашкевича («Болховская земля и ее значение в русской истории»), та М. С. Грушевського («Очерк истории Киевской земли»), особливо з тими, які стосуються общинної теорії походження козацтва. На це звернув увагу, в своїй критиці на працю І. Каманіна «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого», М. Любавський. Маючи на увазі положення М. П. Дашкевича і М. С. Грушевського щодо походження козацтва він писав: «Ці положення він (І. Каманін — О. С.) приймає, як більш-менш міцно встановлені істини, і відступає від них тільки в тому відношенні, що розширює деякі з них, надає їм більший об'єм і значення».[31]

В своїй критиці на роботу І. М. Каманіна М. Любавський насамперед проводить паралель версії Івана Каманіна про походження козацтва з ранніми поглядами на цю проблему В. Б. Антоновича. Далі, здійснюючи детальний аналіз праці І. М. Каманіна, критик поставив під сумнів твердження М. П. Дашкевича, М. С. Грушевського, а з ними і І. М. Каманіна про ті общини, що виникали після татарського нашестя, були ворожими старому князівському устрою і на раньому етапі свого існування — дружніми татарам, як про початкові козацькі утворення. Заперечив М. Любавський і думку істориків про те, що болхівські князі були виборними отаманами.[32]

Версію І. М. Каманіна про заснування Запорізької Січі М. Любавсь-

---

[29] *Там же,* стор. 50, 51.

[30] *Там же,* стор. 1.

[31] М. Любавский, «Начальная история малорусского казачества», *Журн. м-ва нар. просв.,* СПб., 1895, стор. 218-219.

[32] *Там же,* стор. 224-225.

ким було віднесено до числа так званих «штучних комбінацій», тільки на тій підставі, що на думку критика розрізнені общини не могли виділити з свого середовища один сторожовий загін для відстоювання інтересів всього козацтва. В той же час М. Любавський згідний з віднесенням часу заснування Січі до більш раннього, ніж це традиційно було прийнято робити.[33]

Підсумовуючи свій огляд роботи І. М. Каманіна М. Любавський відзначив, що хоча автор і привів нові дані по історії козацтва, проте ця історія в його зображенні не стала яснішою. Більше того, на думку критика, в порівнянні лише з 10 сторінками статті М. Ф. Володимирського-Буданова «Население Юго-Западной Руси от второй половины XV в. до Люблинской унии» І. М. Каманін в розробці цього питання зробив декілька рішучих кроків назад.[34]

При всіх наявних зауваженнях до книги І. М. Каманіна «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого», цю роботу слід вважати значним досягненням в області дослідження історії українського козацтва, хоча б з огляду на те, що в ній фактично вперше в українській історіографії, задовго до появи в світ 7-го тому «Історії України-Руси» М. С. Грушевського було піднято економічні проблеми в історії козацтва. Додає вагомості праці І. М. Каманіна і залучення ним цінних документальних матеріялів.

Своєрідним продовженням роботи «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого» стала інша праця І. М. Каманіна — «Очерк гетманства Петра Сагайдачного». В ній він продовжує відстоювати свою думку про виникнення українського козацтва незабаром після монголо-татарського нашестя, коли козацькі общини підтримували з татарами мирні стосунки, загострення яких, в свою чергу, викликала колонізація українцями південних земель. І як наслідок цього — татарські набіги у відповідь на походи козаків на Крим і навіть на Константинополь.[35]

Вбачаючи в особі П. Конашевича-Сагайдачного народного героя, що прагнув визволити свій народ від ворожого ярма, а також попередника Богдана Хмельницького, І. М. Каманін був схильний надто його ідеалізувати. Тут автор проявив деякий відступ від своєї давньої традиції — завжди слідувати фактам. Це мав на увазі і польський історик Тадеуш Корзон, коли з приводу цієї роботи Івана Каманіна зауважив, що за Сагайдачного відомо надто мало. а ті факти, які відомі, не дають підстав для ширших висновків і узагальнень, що їх робить автор.[36]

---

[33] *Там же,* стор. 241.

[34] *Там же,* стор. 243-244.

[35] И. М. Каманин, *Очерк гетманства Петра Сагайдачного,* Киев, 1901, стор. 1, 21.

[36] М. Василенко, «Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна», *Записки соціяльно-економічного відділу УАН,* т. 2-3, стор. 57.

Якщо в оцінці особи Петра Сагайдачного, серед істориків-сучасників І. М. Каманіна, була більш-менш стала думка, то питання напряму і характеру його діяльності викликало багато суперечок. Переважало твердження, що Сагайдачний діяв в повній згоді з польським урядом. І. М. Каманін був схильний вважати відношення свого героя до поляків спритними і мудрими політичними кроками. Подібну оцінку знаходимо і в уже згадуваному 7-му томі «Історії України-Руси» М. С. Грушевського.

Особливий інтерес І. М. Каманін проявляв до особи Богдана Хмельницького. Ще в 1888 р. вийшли друком дві роботи історика, присвячені цьому діячу української історії: «Богдан Хмельницкий гетман. Краткий очерк его деятельности» та «Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях». Надалі, протягом всієї своєї наукової діяльності Іван Каманін постійно повертався до цієї особи, збудував навколо неї низку гіпотез, проте не завжди мають під собою реальний ґрунт. Так без певних підстав автор виводить рід Хмельницького з київських міщан, заперечуючи його шляхетське походження.

З особливим натхненням звернувся Іван Михайлович до цієї теми в останні роки свого життя. Він збирає матеріяли про Хмельниччину в різних архівах країни, згодом вони публікуються в четвертому томі третьої частини «Архива Юго-Западной России». На основі цих даних вчений пише розвідку про участь українського народу у війні Богдана Хмельницького з Польщею. Певною мірою ідеалізуючи Б. Хмельницького І. М. Каманін перебільшив і значення Зборівського договору, не звернувши увагу на поступливість Хмельницького при його підписанні. Народні повстання першої половини XVII ст., а також війну 1648-54 рр. з Польщею Іван Каманін оцінював як боротьбу української нації проти загарбницької політики Польщі.[37]

Хронологічно продовжуючи дослідження даної теми, історик, у 1911 р., публікує збірник документів за період останніх років гетьманства Богдана Хмельницького: 1656 і 1657. Матеріяли були підібрані ним в Головному Московському архіві міністерства чужоземних справ.[38]

В працях І. М. Каманіна початку XX ст. по історії козацтва помітна деяка трансформація його поглядів на історичний процес. Як і раніше, віддаючи належне економічним факторам в історії, вчений, проте, все більшу увагу звертає на фактори духовного життя, які уособлювалися в політиці, релігії, психології та культурі. Саме завдяки ідеям віри, на його думку, людство рухається по шляху проґресу.[39]

Тематику козацького землеволодіння, розпочату в роботі «К вопро-

---

[37] И. М. Каманин, *Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн,* Киев, 1914, стор. 2.

[38] *Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг.*, Киев, 1911, 120 стор.

[39] И. М. Каманин, *Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн,* стор. 1-2.

су о казачестве до Богдана Хмельницкого», Іван Каманін продовжив розвідкою «К вопросу о казацком землевладении». Зображуючи початковий етап закріпачення українського селянства, автор в цій роботі проводить думку, що питання землеволодіння було не лише причиною українсько-польської боротьби, а й вело до розколу в середовищі козацтва на: «непослушних», які прагнули відбувати державні повинності незалежно від панів, і «послушних», що відбували повинності в загонах («почетах») тих же панів, складаючи в них особливі сотні — козацькі.[40]

В розробці козацької проблематики наступною стала праця Івана Михайловича присвячена битві під Берестечком у 1651 р. На думку автора вона була тільки епізодом багатовікової боротьби між українською і російською націями з одного боку та польською з другого. Боротьби між цими племенами, а згодом і їх державами, яку на Україні заміняло сильне козацьке військо. Іван Каманін особливо наголосив на тому, що український народ в цій боротьбі відстоював свою національну незалежність і осібність від ополячення, свою православну віру — від католицизму і свою особисту волю від панського поневолення.[41]

В своїх наукових дослідженнях І. М. Каманін орієнтувався на таких визначних вчених, як М. О. Максимович і В. Б. Антонович. Цьому певною мірою сприяла можливість дослідника користуватися епістолярною спадщиною М. О. Максимовича, яка містила аналіз і оцінку ряду праць Пантелеймона Куліша та Володимира Антоновича.[42] Проте не з усіма положеннями критики М. О. Максимовича Іван Михайлович був згідний, зокрема із запереченням твердження про походження козацтва від давньослов'янських общин.

Неодноразово підносячи заслуги гетьманів: Богдана Хмельницького і Петра Сагайдачного, І. М. Каманін звернув увагу і на такого визначного діяча козацької доби, як Іван Мазепа. В своїй рецензії на книгу Ф. М. Уманця «Гетьман Мазепа», Іван Михайлович в цілому погоджується з позитивною характеристикою Мазепи, відзначаючи його патріотизм. Але він зазначив, що для повного з'ясування особистості І. Мазепи та періоду його гетьманства необхідна публікація нових матеріялів по цій тематиці.[43]

Привертала увагу Івана Каманіна і така малопопулярна тема серед істориків того часу, як історія циганського та єврейського народів. Ос-

---

[40] И. М. Каманин, *К вопросу о казацком землевладении,* Киев, 1909, стор. 1-2.

[41] И. М. Каманин, *Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г.,* Киев, 1910, стор. 5.

[42] *Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу,* Киев, 1905, стор. 4; И. М. Каманин, Труды В. Б. Антоновича по истории казачества. Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора-летописца заслуженого ординарного професора Владимира Бонифатьевича Антоновича, Киев, 1909, стор. 32.

[43] И. М. Каманин, Рецензія на *Гетман Мазепа* Ф. М. Уманца *Киевская старина,* 1898, т. LX, стор. 112-115.

танньому він присвятив кілька своїх робіт, серед яких — «Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765-1791 гг.)» — було рекомендовано, у 1892 р., для присудження премії графа Уварова. Позитивна оцінка була дана цьому дослідженню і в рецензії академіка К. С. Веселовського.[44]

Попри свою самостійну наукову працю, Іван Михайлович не поривав зв'язків із В. Б. Антоновичем та його школою. І. М. Каманін навіть входив в число найбільших приятелів Володимира Боніфатійовича, які тривалий час досліджували проблему чиншовиків на Правобережній Україні, з яких варто назвати хоча б імена: Т. Р. Рильського, К. П. Михальчука, О. І. Левицького, О. О. Андрієвського та ін. Окрім того група істориків працювала над складанням історико-географічного та біографічного словників України. Раз на тиждень вони збирались в кабінеті В. Б. Антоновича, де були під рукою топографічні карти та необхідні покажчики; тут кожний подавав свої готові картки, які відразу фіксувались відповідно до певної місцевості. Було запропоновано, що по закінченні підготовчої роботи кожен співробітник об'їде та дослідить один повіт або округу, щоб надалі зредагувати й опрацювати відповідний матеріял, додавши загальний огляд свого району, як окрему монографію. Протягом багатьох років роботи склад словникового гуртка змінювався. Проте В. Б. Антонович та І. М. Каманін продовжували її до смерті Володимира Боніфатійовича. На деякий час ця праця завмерла. І тільки в 1910 р. К. М. Мельник-Антонович, за участю того ж І. М. Каманіна, надрукувала на правах рукопису бібліографічний реєстр матеріялів до складання історично-географічного словника української землі в її етнографічних межах.[45]

Важливе місце в своїй науковій діяльності, особливо в останні роки життя, І. М. Каманін відводив археології. Цей напрям був тісно пов'язаний з релігійністю вченого. Він неодноразово брався за дослідження церков. Після відкриття у Києві Звіринецьких печер, Іван Каманін приймає активну участь у їх дослідженні. Результатом чого стала поява праці «Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость)».[46] Її було присвячено митрополитові київському і галицькому Флавіянові.

Навіть в ході вивчення печер дався в знаки фах архівіста-палеографа. І. М. Каманін з особливою увагою ставився до давніх написів на стінах печер, намагаючись палеографічним дослідженням встановити час їх появи. Читаючи напівстерті написи на кипарисовій панагії, знайденій у печерах, він також прагнув розв'язати суперечливе питання

[44] *Отчет о тридцать третьем присуждении наград графа Уварова,* СПб., 1892, стор. 316-324.

[45] К. М. Мельник-Антонович, «До видання I тому творів В. Б. Антоновича», В. Б. Антонович. *Твори,* т. I, Київ, 1932, стор. VIII-XI.

[46] И. М. Каманин, Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость), Киев, 1914, 166 стор.

про ім'я першого київського митрополита. Духовна сутність історика настільки споріднилась із Звіринецькими печерами, що він навіть заповів, щоб його там було поховано після смерті. Це його бажання було виконано.[47]

На схилі віку Іван Михайлович продовжував діяльність по організації архівної справи й залученню до архіву здібних та енергійних працівників. Займався він і підготовкою наукових кадрів. З 1918 р. І. М. Каманін викладав у Археологічному інституті архівознавство й українську палеографію. Він обстоював думку про необхідність створення в Києві спеціяльного Архівного інституту.[48]

У 1919 р. при III відділі Української Академії наук було створено комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Комісія під керівництвом І. М. Каманіна підготувала до видання матеріяли про козацьку народну війну 1638 р., зібрала матеріяли з історії Коліївщини (1768 р.). Під наглядом Івана Михайловича було переписано до друку Мамоничівське видання Литовського статуту 1588 р.

Творчий шлях вченого обірвала смерть, що настала 11 січня 1921 р. Це була велика втрата для всієї української історичної науки, посилена тим, що Іван Каманін упокоївсь хоч і на схилі років, проте сповнений сил і бажання проводити і далі активну наукову роботу. Зокрема в комісії для вивчення західно-руського права, де І. М. Каманін ставив питання про створення першої української актографії.

Іван Михайлович Каманін залишив після себе багату наукову спадщину: понад сто окремих творів, десятки статтей та рецензій, що друкувалися, переважно, в «Киевской старине» та в Записках Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у м. Львові (в Записках під псевдонімом А. Щуровський). Результатом діяльності вченого над виданням «Архива Юго-Западной России» стали: том четвертий, третьої частини — «Акты относящиеся к зпохе Богдана Хмельницкого»; том другий, п'ятої частини — «Акты по статистике евреев в XVIII в.».

Особистий фонд І. М. Каманіна (ф. 237, оп. І) знаходиться в Центральному Державному Історичному Архіві м. Києва. Цей фонд, обіймаючи хронологічні рамки з 1585 по 1930 рр., містить 75 справ, здебільшого: описи, списки фондів і актових книг, грамоти і укази царів, листування та універсали українських гетьманів, які були виявлені і опрацьовані І. М. Каманіним. Переважна більшість документів наявних у вказаному фонді відноситься до періоду Хмельниччини (1648-1657 рр.), а також до часів гетьманства наступників Б. Хмельницького: Брюховецького, Скоропадського, І. Мазепи.

Особисті рукописні матеріяли Івана Каманіна знаходяться в рукописному відділі Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук Украї-

---

47 В. І. Щербина, *Названа статтю,* стор. 50.

48 *Там же,* стор. 53.

ни, у фонді під № 83, який нараховує 67 одиниць зберігання, що являють собою, як правило, чернетки статтей та рецензій історика.

Цей величезний науковий пласт, побудований на основі архівного, актового матеріялу періоду середньовіччя України, залишається до наших днів фактично нерозробленим. І можливо саме зараз, коли історики України та української діяспори об'єднуються для спільної праці, їх зусилля будуть звернені і на таку важливу проблему, якою є необхідність поглибленого дослідження наукової спадщини Івана Каманіна.

В. І. Сергійчук
Київський державний університет
ім. Т. Г. Шевченка, Київ.

ТЕМА КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

(Закінчення)

І в цьому плані запорожці здійснили дуже багато на початку XVII століття. З 1606 року, коли ними було спалено Варну, вони все частіше навідуються до турецьких укріплень на Чорноморському узбережжі, зокрема, і на Дунаї, піднімаючись до Ізмаїла.

За твердженням Ілька Борщака,[35] тоді «в справі супроти турків до козаків приїжджали посли з Еспанії, Неаполя, Франції, Мальтійського ардену. В цей час у Європі створилася так звана «Ліґа християнської міліції», яка складалася з представників всіх націй і мала завдання вигнати турків з Європи. Гетьман Сагайдачний і все військо записалося до цієї ліги. На її чолі стояв французький князь де Невер, нащадок останнього грецького імператора Палеольога; козаки обіцяли йому підняти проти турків «всіх християн» одної з ними віри».

У французькому містечку Карпантрас поблизу Авіньйону знайдено цінні рукописи про контакти старшого Війська Запорозького з цією лігою, що виникла саме тут. З того часу залишилися записки італійця П'єра дель Валле про життя і походи запорожців, написані на основі розповідей якогось таємничого козака Степана, котрий здибався італійському мандрівнику в Персії,[36] має під собою джерельну базу. У спеціяльній розвідці Олександра Барана, вміщеній в «Українському Історику»,[37] розповідається, що шах Аббас Великий (1588-1629) — перший з персидських володарів зацікавився запорожцями.

Нунцій Ф. Діоталеві ще 16 березня 1618 р. написав з Варшави до Риму, що посол персидського шаха підмовляє польського короля нападати на турків. Крім того просив 10.000 козаків, яких обіцяв помістити в добрих позиціях та будувати для них замки, щоб тільки вони не лишали ворога в спокої.

---

[35] Ілько Борщак. «Європа й Україна в Минулому», *Календар товариства «Просвіта» на 1925 р.*, Львів, 1924, стор. 11.

[36] *Український календар* (Варшава), 1970, стор. 152.

[37] О. Баран, «Шах Аббас Великий і запорожці», *Український Історик,* 1977, ч. 1-2, стор. 50-54.

Через тиждень нунцій підтвердив ці чутки офіційними даними. Зокрема в його депеші повідомляється про прагнення перського шаха «тримати козаками постійно напоготові все Чорне море».

Польські власті однак, не бажаючи розпалювати конфлікт з могутньою Туреччиною, офіційної козацької допомоги Персії не надали. В той же час є свідчення, що «північні чужинці» таки були в армії Аббаса Великого. Як зазначає О. Баран, це були приватні загони, які на поклик, очевидно Шагін-гірея, пішли в найми до персів. Про це свідчать іранські хроніки та розписи в палаті сорока колон в Ісфагані.

До речі, детальніше висвітлюються ці події в спеціяльній праці О. Барана «Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валлє» (Вінніпег, 1985).

Та більшу увагу українське козацтво проявляє в цей час до подій Тридцятилітньої війни, що розпалюється в Європі. «Український Історик» вміщує на цю тему такі матеріяли, з яких для радянських читачів відкриваються зовсім невідомі сторінки його історії.

Так, у серпні 1619 року Імператор Фердинанд II, як свідчить О. Баран, в іншому своєму дослідженні,[38] відправив своїх послів Адольфа Алтгана і Петра Фукса до польського короля, аби вмовити останнього взяти участь у воєнних діях проти Семигородського князівства й навербувати найманців.

Виснажена тривалою війною проти Росії Річ Посполита була на той час зовсім не готова, щоб втягуватися в нову війну. Тому з цих міркувань імператорські посли одержали відмову. Що ж стосується допомоги в організації найму королівських підданих на військову службу Фердинанду II, то Сигізмунд III охоче взявся посприяти: йому й самому боліла голова, як зайняти близько 30 тисяч українських козаків, котрі залишилися поза реєстром.

Спершу відбулися переговори з лісовчиками, у яких брав участь і граф Юрій Гомонай. Але коли війська противника Фердинанда II, очолювані Габором Бетленом підійшли в жовтні з чеськими загонами Турна та Гогенлоге під Відень, то Гомонай чітко усвідомив, що 4.000 «лісовчиків», котрих мав у своєму розпорядженні, — дуже обмаль. Тому він негайно кинувся вербувати козаків Сагайдачного і досить швидко мав їх під своєю рукою близько 6.000.

Коли до військового коменданта окупованої території України Юрія Ракоція дійшло повідомлення про наближення українських козаків, він одразу ж попередив Бетлена про цю грізну силу. Той не повірив, що Гомонай зміг так швидко перекинути в Угорщину значний козацький корпус, і відписав, що це панікерські чутки, на які не слід зважати.

Ця самовпевненість приспала пильність і Юрія Ракоція, і він своє-

[38] О. Баран, «Козаки на Закарпатті в 1619 році», *Український Історик,* 1970, ч. 1-3 (25-27), стор. 76-81.

часно не перекрив карпатські перевали. А коли дізнався про рух Гомоная через Карпати і хотів загородити перевали, то було вже пізно: 30 жовтня десятитисячний козацький корпус вже заявив про себе на Закарпатті.

Перша битва Ракоція з авангардом козацьких полковників Кличковського та Русиновського відбулася 22 листопада 1619 року біля села Стрибко в околицях Гуменного. Вміло скориставшись обстановкою, запорожці розтягнули військо противника, а потім ударили з усіх боків. Втративши близько двох тисяч чоловік, військо Ракоція розбіглося.

30 листопада козацький корпус уже був під Кошицями. Запорожці готові були штурмувати укріплення його, як і Пряшева та інших міст. Однак виявилося, що в Гомоная немає коштів аби платити найманому війську. Не виявилося більше грошей і в посла Алтгана, котрий супроводжував козаків. Усе це викликало невдоволення серед козаків, на початку грудня вони підняли бунт і старшина змушена була скинути з посади старшого полковника Рогацького, на його місце було обрано Адама Липського. Він приймає рішення залишити Гомоная і 16 грудня 1619 року козаки повертаються на батьківщину.

Ця козацька експедиція на Закарпаття, в якій, за словами коронного маршалка Польщі Любомирського, майже не було «польської крові», тривала всього три місяці, про неї по суті не згадується сьогодні. Проте вона мала надзвичайно важливе значення для оборони Відня. Коли 27 листопада 1619 року Бетлен уже готувався йти на остаточний штурм міста, що мало недостатні сили, то одержав звістку про розгром війська Ракоція. Переляканий таким повідомленням він не наважився залишатися під стінами імператорської столиці з огляду на те, що козаки могли відрізати його від Семигороду. А тому залишив Відень і відступив.

Крім чисто військового успіху, козацький похід мав вплив і на піднесення антифеодальної боротьби серед українського населення цього регіону. За свідченням угорських дослідників, «українські кріпаки на Закарпатті також хотіли помститися над своїми панами й тому масово пристали до козацьких загонів».

Ще одна цікава розвідка О. Барана про участь козаків у 30-літній війні.[39]

Коли Франція оголосила 21 травня 1635 року війну Іспанії, зазначає він, і вже на початку червня французькі війська ввійшли в Бельгію на допомогу кардиналові Інфанту, а 26 обложили Лювен, австрійський генерал Галлас, перебуваючи далеко від цих міст і не маючи ближчого війська в Бельгії, вислав туди своїх козаків і хорватів, щоб вони непокоїли та виснажували французьке військо, і по можливості перервали їхні комунікаційні засоби. Козаки з хорватами успішно виконали цю

[39] О. Баран, «Козаки на імператорській службі в роках 1635-1636», *Український Історик,* 1979, ч. 1-3, стор. 5-22.

місію. Вони порушили всі лінії постачання так, що у французькому таборі настав голод. Після цього французи, виснажені, вже не могли маневрувати проти іспансько-німецьких з'єднань. Усе це сприяло спільному наступові кардинала Інфанта та генерала Піхоломіні, завдяки чому французи змушені були залишити Бельгію. А згодом козацькі частини примусили французького генерала Ла Валлета відступити від Рейну. Передбачаючи затяжний характер війни, австрійський імператор тоді ж вирішив залучити ще певну кількість українських козаків, у тому числі й запорожців. Спочатку планувалося набрати 8 тисяч охотників, однак у середині липня 1635 року Фердинанда II повідомили, що вербування сконцентровані в Любліні і в «руському» Львові, де приймають козаків з України. При цьому кожному з них видавався аванс, аби могли дістатися до пункту збору в Сілезії. Там, у Бітумі, на них чекали приготовлені квартири і вишкільний табір. З початку червня до середини липня поодинокими сотнями до Сілезії прибуло майже 2000 вояків, серед яких було багато запорожців та інших випробуваних у боях звитяжців.

Основний же збірний табір перебував у Брізі, куди перші 1500 козаків прибули наприкінці серпня. Готував їх тут до майбутніх боїв «головний комісар муштри» Іван Кілман. 23 вересня відбулося підписання угоди між австрійським урядом та козацьким корпусом. Від імені імператора свої підписи поставили посол у Варшаві Матвій Арнольдіні та полковник Вінес, а від козаків Павло Носковський.

Ось деякі пункти угоди, опубліковані Олександром Бараном з Віденських архівів:

1) Полковник Носковський вибраний головнокомандуючим війська, апробований королем Польщі та імператором.

2) За його трудний уряд комісари пропонують відповідно високу платню.

3) Для інших старшин комісари пропонують ось такі місячні жолди (плату — В.С.).

Полковник	200 талерів
капітан	100 талерів
поручник	50 талерів
хорунжий	30 талерів
квартеймейстер	50 талерів
кожний козак	6 талерів.

4) Виплата відбуватиметься кожні три місяці, а перша має бути в Брізі на початку вишколу.

5) Усі мусять бути задоволені своєю платою. Її збільшення може відбутися лише генералiссимусом, тобто престолонаслідником Фердинандом за згодою імператора.

6) Військо може вживати свої старі права та звичаї, які вони вживали на терені польської держави.

7) Полоняних можуть тримати за окуп, за винятком генералів та вищих офіцерів, яких мусять видати імператорським властям.

8) Якщо хтось перебіжить до інших відділів (німців, мадьяр або хорватів), має бути повернений до свого війська.

9) Комісари обіцяють для козаків преценденцію в армії і по можливості добрі квартири в переході.

10) Головний командир підлягає тільки генераліссимусові та його заступникові.

11) Комісари мають подбати про цісарські грамоти для всіх полковників і капітанів.

12) Один місяць повідомлення потрібно перед відпущенням або резигнацією. Комісари мають відпровадити військо до кордону й постаратися про одномісячний жолд.

13) Якщо буде небезпека в Польщі, військо може бути відкликане.

14) Квартири і провіянт мають бути забезпечені на час служби.

15) За геройство і перемогу дістануть одномісячний окремий жолд, а поранені, крім того, ще й окрему допомогу.

16) У випадку смерті головного командира армія вибирає нового, який має бути апробований королем і цісарем.

17) Цей пункт перекреслений і О. Баран не коментує його.

18) Всі вояки з Польщі підлягають тільки одному головному командирові, зрештою та точка залежить від волі генераліссимуса.

19) Всі драгуни, ті, шо служать у прибічній гвардії головного полковника, чи в польній жандармерії, підлягають генераліссимусові Фердинандові.

20) Комісари запевнюють головного полковника, офіцерів, і військо, що всі ці пункти без змін будуть додержані й застосовані.

21) З другого боку все буде робити, або провадити це військо для послуг імператора і віддаватиме йому послуги в дисципліні й порядку, щоб згадані безправ'я і шкоди не діялись у провінціях імперії. Вояки в усіх справах (на основі Конституції Польщі) мають поводитися як шляхетні й порядні люди.

Цей договір був прийнятий у принципі всім козацьким військом, і вже з 25 вересня з наявними козаками розпочалося навчання. Їх, до речі, поділили на 27 хоругв, в яких на перше жовтня вже перебувало 4007 козаків; протягом наступних трьох тижнів до них прибуно ще понад 2 тисячі.

19 листопада козаки перейшли Чехію. Проте 1000 їх відстали. Це були чотири хоругви лише запорожців, під командуванням сотника Ярошевського.

До речі, під час цього тривалого переходу не обійшлося і без порушень дисципліни з боку козаків, деякі з них вдавалися до бешкету.

Хоч у документах того часу зазначаєтьея, що в 1635 році «козацького мандрування» було менш, ніж звичайно, оскільки провіянт і квартири для війська всюду були приготовлені заздалегідь і найманці з України одержали наперед тримісячну платню.

З Нюрнбергу козаки пішли прямо до Рейну. У французькій армії спричинилася тривога, коли дійшли звістки про це. Тому кардинал Рішельє, канцлер Франції, вирішив через своїх дипломатів вплинути на польський уряд, аби віддалити козацьке військо з берегів Рейну. Але хоч слізного листа Рішельє зачитали в польському сеймі, він не міг відкликати козацького війська, оскільки воно не регулярна польська армія, а завербовані найманці, котрі лише з огляду на воєнну небезпеку для Речі Посполитої могли бути повернені до рідних країв.

Тим часомНосковський під Тревером перейшов зі своїм військом Мозель і ввійшов на територію Люксембургу. Тут козаки, незважаючи на холодну погоду, кожного дня непокоїли противника, змусили його відступити до міста Мец. Звідси один козацький відділ ударив на шведів, змусив їх до втечі з-під Копфлана і здобув три їхні прапори, всі коні та запаси.

Козаки відзначилися також і під Понт а Муссон, що лежить на березі Мозеля. Тут козацький відділ дійшов аж до воріт міста і спровокував залогу на переслідування. Погнавшись за козаками, захисники міста не подумали, що на них може бути підготовлена пастка. А саме на засідку і був розрахований цей маневр. Коли погоня вже була далеко від міста, вступили в бій і інші козацькі відділи, оточили переслідувачів і багатьох побили, решту забрали в полон і тримали їх на викуп.

За визнанням польських істориків, козаки Носковського були найактивнішим з'єднанням на північно-французькому фронті, по суті вони контролювали хід зимових воєнних дій. Проте наприкінці січня 1636 року їх відкликали до Люксембургу, а старшину — до Брюсселя. В цей час з врахуванням обстановки тут вирішили організувати легку й рухливу армію, яка змогла б здійснювати блискавичні рейди в північну Францію. Головною силою цього більш як 20-тисячного війська були хорвати Ізоланія та козаки Носковського. В другій половині лютого вони перейшли біля Вердена річку Маас і ввійшли в провінцію Шампань, де розгромили три французькі відділи і здобули багато здобичі.

Після цього старі козацькі найманці в імператорській армії ще з 1632-33 років брали участь в облозі Льєжа, а інші продовжували здійснювати рейди по французькій території. З Малого Брабанту та його околиць, наприклад, вони взяли 60 тисяч франків окупу з тим, щоб відступитися в Люксембург.

Тут неподалік прикордонного міста Івоа в останній день травня розгорівся запеклий бій між французами і козаками. Натиск перших був таким сильним, що козаки спершу змушені були відступити, однак під

кінець дня вони відбили атаку, хоч і при цьому втратили значну частину свого обозу.

14 червня 1636 року «Газетт де Франсе» сповіщала, що 12 цього місяця п.д. Шалюссе приїхав з армії де Суассона до Парижа. Він привіз королеві булаву козацького генерала «Тараського». Вона зроблена з тонкого срібла, важить сім-вісім фунтів. Козацький генерал згубив її під час баталії під Іова два тижні тому. Доведені до одчаю втратою свого обозу козаки в числі 4000 кинулися на село Монорекон, яке спалили, і на два інші фр. села, де захопили в полон жінок і дітей.[40]

У середині червня під час відступу імператорської армії козаки й хорвати біля Ландау взяли на себе місію затримати наступаючих французів, що їм і вдалося. Але після того, на початку липня, вояки Носковського почали бунтуватися, оскільки їм за останні півроку не заплатили ані гроша. Зібралася козацька рада, яка вирішила: «перервати контракт з імператором і їхати додому».

Затримав їх між Рейном й Франкфуртом польський посол у Відні князь Оссолінський, до якого звернувся за допомогою Фердинанд-престолонаслідник. Оссолінський написав листа до Носковського і «братів»-козаків, аби вони не робили сорому традиціям своїх предків та польській державі й повернулися до польського війська. В той же час він пояснив Фердинанду, що козаки — це не польські вояки, вони не репрезентують польської воєнної традиції в даному разі».

І лише після цього козаки погодилися на нові переговори. Новий контракт з більшістю козаків було підписано 21 липня 1636 року, коли їм видали певну частину платні. Тоді 3000 козаків під командуванням Носковського, ставши знову цесарськими найманцями, попросили не вертати їх до Люксембургу, а влити до армії фельдмаршала Геца. 1400 козакам, в основному пораненим і хворим, дозволили повернутися додому через Нюрнберг, Верхній Поральд та Чехію.

Козаки ж, котрі залишилися з Носковським, воювали потім у Гессені, де зайняли Варсбург і Падерборн, вони відіграли вирішальну роль у взятті Сеста, Дортмунда, Верла і Гамма, і тому фельдмаршал Гец видав спеціяльну грамоту для своїх хоробрих найманців зі сходу.

А 2000 старих козаків-найманців тим часом творили разом з хорватами Ізоланія ударну силу кавалерії генерала Верта. 14 серпня приміром, вони взяли фортецю Корбі, що знаходиться неподалік Амьєна на шляху на Париж, Руа, Модідіє, і дійшли до Компанієнь. На цьому участь українських козаків у бойових діях скінчилася. Ті, що були у Верта, відмовилися повертатися на батьківщину, ставши постійними найманцями в австрійській армії. А козаки Носковського залишили службу в австрійського імператора, пославши до нього своїх представників з проханням виплатити належні їм гроші. Той, прийнявши дуже

[40] Ілько Борщак, «Французький часопис про українські справи в рр. 1631-1637», *Діло* (Львів), 1935, 18, 19 квітня.

прихильно козацьких послів, похвалив їх за хоробрість і пообіцяв розрахуватися, очевидно, ще до залишення ними території імперії. Зважаючи на це, всі козаки зійшлися в Сілезії й зупинилися біля міста Графенберг. Гроші довго ніхто їм не привозив. А у відповідь на новий бунт було вислане сильне військо під проводом графа Мансфельда, яке повністю розбило козаків, убивши кількасот і викинуло їх за межі імперії.

Водночас треба зазначити про те, що французи, зіткнувшись з козаками на полі бою, відчувши на собі їхню військову підготовку, вирішили запросити запорожців на свою службу. Наш співвітчизник, вже згадуваний відомий дослідник західноєвропейських архівів Ілько Борщак розшукав документ про вербування в 1636 році 4000 українських козаків у Францію.[41] Цей факт, до речі, підтверджує і відомий польський історик Збігнєв Вуйцик.

Події визвольної війни українського народу 1648-1654 років, як відомо, знайшли широкий відгук у Європі. Повідомлення з України одразу з'являлися на сторінках часописів різних країн. Щодо публікацій новин з війни козаків проти шляхетської Речі Посполитої у Франції, то Ільком Борщаком навіть зроблено спеціяльне дослідження. «Хмельниччина й тодішня французька преса».[42]

Розвідка Теодора Мацьківа «Англійський текст» «Зборівського договору з 1649»[43] подає нам інформацію про те, що не лишалася осторонь цієї проблеми й британська преса, вона детально, як зазначає автор, нотувала хід подій в Україні та кидала цікаве світло на події того часу, і без сумніву заслуговує на увагу». Але особливу зацікавленість українських істориків має викликати англійський текст Зборівського договору. Справа в тому, що в цьому вигляді він відрізняється в трьох випадках від тієї неповної копії з російських архівів, яку свого часу опублікував М. Грушевський.[44] Так, у другій статті договору, опублікованого в Лондоні, подається, що Хмельницький має на колінах просити прощення у короля, про що немає згадки у тексті Грушевського. На думку Т. Мацьківа, могло бути, що польський уряд не хотів дражнити козаків і формально не ввів цього пониження гетьмана як окрему статтю (подібно як це було з домовленням відносно миру в Україні, який татари могли брати вертаючись з-під Збаража). Однак, щоб принизити Хмельницького за кордоном, польський уряд зазначив про це в другій статті тексту, що був призначений для чужоземних урядів.

Крім того, в 7-й та 10-й статтях у тексті Грушевського зазначається:

---

[41] Ілько Борщак, «Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном», *Українська трибуна* (Варшава), 1922, 6 січня.

[42] *Українська трибуна* (Варшава), 1921, 16, 17 грудня.

[43] *Український Історик,* 1970, ч. 1-3 (25-27), стор. 110-121.

[44] М. Грушевський, *Історія України-Руси.* — К., т. VIII, стор. 217.

на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, єзуїтам та євреям не дозволялося вільно проживати, утримувати школи. Цього немає в англійському тексті. Очевидно, і тут був політичний момент.

Привернути увагу істориків України має стаття «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року» Олександра Оглоблина.[45] Тут автор насамперед досить грунтовно досліджує такі важливі акти в історії України, якими були Зборівський договір 1649 р. і «Березневі статті 1654 р.». На його думку, «в основі зборівської угоди (в широкому розумінні її) покладена ідея двовладдя (гетьман і київський митрополит — В.С.). В основі Переяславської — ідея єдиної влади». Оглоблин, зокрема, підкреслює, що акт Переяславської Ради — «це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади Війська Запорозького на Україні й всенародности та доживотності прав гетьмана Війська Запорозького, як єдиного володаря України».

Необхідно зазначити, і це помітили зарубіжні українознавці, «освітлення Переяславської угоди у Оглоблина, (якому він присвятив і спеціяльну працю[46] відрізняється від насвітлення Яковлева й Грушевського. Для останнього саме в Переяславських пертрактаціях виявилася політична незрілість і станова обмеженість Хмельницького й козацької старшини (особливо ясно висловився Грушевський у своїй брошурі *Переяславська умова України з Москвою 1654 р.* (Київ, 1917). На таку думку не міг стати проф. Оглоблин: він показав у кількох своїх розвідках як визрівала державницько-політична свідомість на Україні, що її носієм, очевидно, передусім мав бути гетьман. Вагання української сторони в Переяславі Олександер Петрович підкреслює, надає він великого значення розмовам між Бутурліном і козацькою стороною безпосередньо після Переяславської присяги. З українського боку тут, на думку Олександра Петровича виявилася турбота за конкретний політичний зміст угоди, за забезпечення державного статуту України. З огляду на невиразність джерел, проф. Оглоблин не міг тут категорично висловитися про зрілість політичної концепції української сторони, і цю обережність дослідника треба особливо цінити. Час, можливо покаже, що і як слід корегувати у поставі двох визначних українських істориків, одначе, вже й сьогодні слід би цілковито поховати думку, що Хмельницький підходив до пертракації у Переяславі, як до справи проминущої й виявив тут велику політичну сліпоту, погляд, до якого можна схилятися, читаючи Грушевського.[47]

Знищення гетьманського архіву під час захоплення Батурина кням-

[45] *Український Історик,* 1965, ч. 1-2 (5-6), стор. 5-13; ч. 3-4 (7-8), стор. 11-16.

[46] О. Оглоблин, *Українсько-московська угода 1654,* Нью-Йорк — Торонто, 1954.

[47] Ю. Бойко, «Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духово-політичного розвитку козацької України», *Український Історик,* 1975, ч. 1-2, стор. 13-28.

зем Меншиковим восени 1708 року змушує українських істориків користуватися, як правило, документами з російських або польських архівів. Звичайно, мусимо погодитися при цьому з багатьма зарубіжними дослідниками, що з огляду на це наша історіографія дивилася на події Хмельниччини очима переважно її сучасників — російських і польських. Розвиваючи цю тезу в статті «Богдан Хмельницький і Туреччина», відомий історик Василь Дубровський, зокрема, зазначає: «Тенденційність масово зібраних чужоземних джерел неминуче призводила до невідомих перекручень істориками справжнього стану відносин і подій цього найважливішого моменту нашої минувщини. Найяскравішим доказом цього був той факт, що М. Костомаров вже після того, як його талановита й вірнопідданичесько написана тритомна монографія «Богдан Хмельницький» набула великої популярності і впливу на читачів, — несподівано і з великим здивуванням знайшов документи, які несумнівно свідчили, що Богдан Хмельницький був васалом турецького султана, а не московського царя...».[48]

Звичайно, заперечувати акт Переяславської Ради — і це усвідомлюють дослідники в усьому світі — недоцільно. Хоча й справді, треба погодитися з автором у тому плані, що слід глибше дослідити українсько-турецькі відносини періоду визвольної війни 1648-1654 років, зокрема використавши праці чеського дослідника Яна Рипки, котрий опубпікував їх напередодні другої світової війни. Однак сьогодні нам важко погодитися з твердженням В. Дубровського, що український гетьман був «між 1648-1652 роками васалом кримського хана, а потім до кінця свого життя — васалом турецького султана».

З статей, присвячених «Українським Істориком» подіям після 1654 року, звертає увагу дослідження відомого українського вченого І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький і Москва»[49] написану, очевидно, ще 1911 року. В ній дається аналіз російсько-польських переговорів у Вільно 1656 року, негативну реакцію на їхні результати на Україні. Зокрема, велике невдоволення у Війську Запорозькому викликало повідомлення козацьких послів, що їх не допустили на переговори.

Відчутним додатком до відомих уже нам дипломатичних контактів українського гетьмана в останній період його життя є розвідка Теодора Мацьківа «Цісарське посольство до Б. Хмельницького» в 1657 р. у світлі австрійських документів.[50] Дуже цікавими для нас у цій розвідці є публікації документів з Віденських архівів, які проливають світло на процес українсько-шведського зближення наприкінці 1655 року. Так, австрійський дипломат Франц Лізоля писав до Відня 18 грудня 1655 року:

> ... Усі королівські (шведські — В.С.) міністри, яких я досі відвідав, по-

---

[48] *Український Історик,* 1975, ч. 3-4 (47-48), стор. 22-27.

[49] *Там же,* 1969, ч. 1-3 (21-23), стор. 140.

[50] *Там же,* 1973, ч. 3-4 (39-40), стор. 127-132; ч. 1-3 (41-43).

стійно й однодушно стверджують, що козаки погодилися з ними і коли б король забажав потвердження, то вони під присягою заперечують союз з Москвою. Щоправда, вияснено мені, що козаки вислали представників до короля, які в Братиславі переговорювали деякий час з канцлером Оксенстерною і віцеканцлером Радзейовським, а що вони вирішили, мені точно не відомо, хіба зі самих звітів шведських міністрів, як мені видається, доволі добре поінформовані про справу. Вони мені сказали, що умови союзу з Хмельницьким є ось такі: 1. Король Швеції визнав Хмельницького вождем Запоріжжя з повною й абсолютною владою в тих землях, обіцяв, що на найближчих зборах поляків подбає про те, щоб затверджено вищезгадуваного Хмельницького у всіх шляхетських правах на рівні з крайовою шляхтою; 2. Вищезгаданий Хмельницький може мати під стягами 40 тисяч козаків, удержуваних зі звичайних податків королівства, одначе під умовою, що буде постійно тримати вісімнадцять тисяч козаків для короля, коли б він їх зажадав..; 3. покине союз з Москвою та зложить йому присягу вірності і буде боротися проти кожного, хто б виступив проти короля; 4. Усі землі, що є під його юрисдикцією до Дніпра віддасть королеві Швеції, землі, що находяться за Дніпром до Чорного моря будуть під юрисдикцією Хмельницького. Врешті просив вищезгаданого Хмельницького, щоб йому було вільно відбувати звичайні походи на Чорне море. Ця точка не є ще остаточно вирішена, бо все-таки (як подають), виринула з нього самого надія на ці походи, що мала б вкоротці відбутися, але на них потрібна згода короля. Нехай буде як-небудь, коли б тільки притягнути до себе козаків, щоб відчужити москвинів...[51]

Не зовсім віриться в те, що український гетьман міг пристати на такі пропозиції.

Більш обєктивні пізніші повідомлення Лізолі аж до вересня 1656 року.

Зацікавлять дослідників у розвідці Мацьківа і звіти цісарського посла до Богдана Хмельницького, католицького архиєпископа Петра Парчевича, які в повному обсязі вперше вводяться в науковий обіг. Друкується також текст трьох вірчих грамот, вручених йому: одну для переговорів з самим українським гетьманом, другу — з Хмельницьким і козацькою старшиною, третю — для новообраного гетьмана зі старшиною, оскільки вже з літа 1656 року ходили поголоски, що Хмельницький помер.

До речі, такі слухи надходили не тільки до Австрії, повнилася ними по суті вся Європа. Так, починаючи з січня 1657 року про це писала шість разів французька преса.[52]

Значний інтерес наших дослідників має викликати публікація Теодора Мацьківа «Україна у звітах англійського посла з Москви (1705-1710)».[53] Справа в тому, що англійський дипломат Чарлз Вітворт (1675-

[51] *Там же,* 1973, ч. 3-4 (39-40), стор. 130.

[52] Ілько Борщак, «Хмельниччина й тодішня французька преса», *Українська трибуна* (Варшава), 1921, 16 грудня.

[53] *Там же,* 1972, ч. 1-2 (33-34), стор. 43-56; ч. 4 (35-36), стор. 72-84.

1725), що був послом у Москві, не лише повідомляв про власне російські новини, але й детально описував своєму урядові про події на Україні. Саме на цьому й зупиняється Т. Мацьків, враховуючи те, що українським історикам будуть у нагоді документи з англійських архівів для повнішого висвітлення складних подій початку XVIII ст.

Треба сказати, що останнім часом журнал досить предметно повертається до цього періоду нашої історії, про що свідчить навіть спеціяльно заведена рубрика «Мазепіяна».[54] 1987 року, наприклад, під нею публікується новий документ. Олекса Горбач пише про універсал Івана Мазепи, від 10. XII. 1700 р. колишньому конюшому Івану Дяківському, а Любомир Винар подає до цього невеличку історіографічну замітку. Тут же — розвідка Мирослава Небелюка «Мазепа в оцінці Вольтера». Про популярність Мазепи на Заході, зазначає автор, свідчить уже той факт, що «в «Британській енциклопедії» окремих самостійних гасел удостоїлися... тільки два українці: Богдан Хмельницький та Іван Мазепа...»

Але й до цього постать Мазепи регулярно висвітлюється на шпальтах «Українського Історика». Так, 1967 року Михайло Єреміїв у невеликій рецензії на книгу спогадів Криштофа Гасмана, виданій у Цюріху 1725 р. вказує на нові факти з біографії українського гетьмана.[55]

Як відомо, перед українською історичною наукою нині стоїть завдання ширше показувати минуле нашого народу через постаті, людей, які творили його. А відтак слід більше уваги приділяти генеалогічному корінню всіх видатних діячів певної доби, бо в їхніх діях і справді промовляє голос предків, вони є витвором того середовища, з якого вийшли. Тож у зв'язку з цим особливу увагу маємо звернути на публікації «Українського Історика», в яких висвітлюються родовідні історії. Зокрема, досить цікавою є розвідка В. Сенютовича-Бережного «Рід і родина Виговських»,[56] В. Омельченка «Рід Полетик»[57] тощо.

Так, чимало зроблено більш, як за чверть століття колективом та авторами «Українського Історика», зокрема щодо висвітлення історії козацтва. І ця тема, як і інші — підготовка нового академічного курсу історії України, української культури, української політичної й економічної думки, історії української еміграції і фундаментальної ретроспективної бібліографії історії України — буде й надалі займати помітне місце на сторінках цього журналу. Завдання наших вчених — творчо використовувати дослідження українських зарубіжних істориків, що збагатить історичну науку в Україні.

---

[54] *Там же,* 1987, ч. 1-4 (93-96), стор. 67-82.

[55] М. Єреміїв, «Нове про гетьмана Мазепу», *Український Історик,* 1967, ч. 1-2, стор. 64-66.

[56] *Український Історик,* 1970, ч. 1-3 (25-27), стор. 149-167.

[57] *Там же,* 1967, ч. 1-2 (13-14), стор. 59-63.

Наукові установи

Вячеслав Брюховецький
Українська Наукова Асоціяція
Київ, Україна.

ВІДРОДЖЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

На жаль, доля України складалася так, що тимчасом, як інші народи вдосконалювали своє життя, винаходили нове, шукали модерні шляхи поступу, ми мусіли раз-у-раз щось відновлювати, відбудовувати і перебудовувати. А це вряди-годи призводить навіть до консервації, і то в екзотичних або й епатуючих формах, того, що повинно б залишатися в історії й ставати предметом осмислення, на основі чого треба робити відповідні висновки і трохи вчитися у вимогливо-непоступливої Кліо. Сьогодні Україна перебуває в ситуації, коли справді в черговий раз треба багато що відроджувати: храми, мову, пам'ять, культурні пам'ятки, і насамперед — духовний світ людини. Тому не дивно, що один за одним виникають заманливі проєкти, і аби нам тільки не забракло волі та сили, то в майбутньому Київ знову прикрашатимуть і Золотоверхий собор Михайлівського монастиря, і Успенська церква Києво-Печерської Лаври, і навіть леґендарна Пирогоща. А проте я далеко не певний, що в XXI столітті вулицями столиці незалежної європейської держави походжатимуть браві вусаті хлопці, підмітаючи асфальт шовковими шароварами і побрязкуючи скопійованими з музейних зразків шаблями. Тяжко уявити мені й майбуття українського народу поза економічно зінтеґрованим світовим співтовариством — у мітичній «духовній республіці». Про такі напівкурйозні факти із сучасного українського відродження може не варто було б і згадувати, коли б дехто не надавав їм чи не найвирішальнішого, мало не стратеґічного значення у виробленні нової культурної політики посттоталітарного періоду.

Повнокровне забезпечення культурних, наукових та освітніх потреб нашого народу сьогодні можливе тільки на ґрунті широкорозгалуженого міжнародного співробітництва, включення України в загальносвітовий процес творення духовних і матеріяльних цінностей. Тому одне з найважливіших нині завдань — створення на Україні вищого навчального закладу, міжнародного за складом студентів і професури. Він не повинен дублювати будь-якої іншої освітньої установи, а мати своє, зумовлене сучасними вимогами, завдання. Такий модерний університет мусить стати динамічним осередком підготовки висококваліфікованих кадрів для потреб розвитку суверенної України, центром нала-

годження, поглиблення і зміцнення міжнародних культурних і наукових зв'язків, насамперед — народів слов'янського реґіону. Важливо поєднати історичні традиції вищої школи на Україні із сучасними методами ведення навчального процесу та сприяння розвиткові науки.

Як відомо, з 1632 до 1817 року в Києві містився один з найавторитетніших центрів європейської системи вищої освіти — Києво-Могилянська Академія (до кінця XVII ст. — Колеґія). Серед її вихованців були сотні визначних політичних, наукових, культурних і церковних діячів України і всієї Східної Європи. Досить зазначити, що в Академії дістали освіту гетьмани Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Самойлович, Юрій Хмельницький. Лекції студентам, які приїздили вчитися до Києва з багатьох країн, читали найвидатніші тогочасні професори. Випускники діставали фундаментальну підготовку в галузі гуманітарних, природничих та богословських наук, а також оволодівали декількома європейськими мовами. У другій половині XVIII століття українська інтеліґенція ставила питання про перетворення Києво-Могилянської Академії на університет, але уряд самодержавної Російської імперії дивився на такі проєкти несхвально і на початку XIX століття взагалі закрив цю європейського значення вищу школу. З тої пори приміщення Академії використовувалися різними закладами та установами, часто далекими за своїми цілями від ідеалів гуманізму і просвітництва.

Якщо уважно придивитися до традицій Києво-Могилянської Академії, то легко зауважити, що відзначувані багатьма дослідниками її характеристики цілком придатні для сучасного переосмислення і впровадження в практику. Це був громадський заклад, бо все освічене українське громадянство брало в його житті активну участь. У ньому панувала терпимість до чужинців, тобто була зовсім відсутня ксенофобія. І працювали, і вчилися в Академії українці з усіх наших історичних земель, тобто принцип соборності дотримувався і тоді, коли ще питання про єдність України виглядало проблематичним. При пануванні загальнолюдських ідеалів, демократичному потенціялі цієї вищої школи все-таки виразно окреслювався також її елітарний характер. Нарешті, усім своїм складом і духом вона тяжіла до вирішення практичних, актуальних для суспільності завдань. І навіть проблема релігійної толерантності, хоч і не завжди геть успішно, але таки розв'язувалася. Все це, не можемо не погодитися, виглядає по-сучасному привабливо.

Українська Наукова Асоціяція у своїй заяві від 11 вересня 1990 р. висловилася за відновлення на базі колишньої Академії вищого навчального закладу загальноєвропейського значення зі збереженням історичної назви — Києво-Могилянська Академія. Він мав би бути незалежним, побудованим на принципі самоврядування університетом, розташованим в культурно-історичному середовищі колишньої Академії.

Комісія, сформована спільною постановою Президії АН УРСР та ви-

конкому Київської міської Ради народних депутатів № 278 від 26 березня 1990 р. «Про створення історико-культурного музею-заповідника Києво-Могилянська Академія» також дійшла висновку про доцільність використання всього комплексу споруд Академії за його первісним призначенням — приміщення для навчального закладу. Музейна ж частина комплексу, що належить Державному історико-архітектурному заповіднику «Стародавній Київ», функціонуватиме для відтворення історико-культурного фону, підтримуватиме атмосферу глибокої традиції цього новітнього університету.

Ідея відродження Києво-Могилянської Академії дістала широку підтримку різних кіл української інтеліґенції, студентства та й просто небайдужих до майбутнього нашої зводжуваної сьогодні незалежної держави людей. А проте досить чітко намітилися принаймні три концепції її майбутнього статусу.

За першою з них Академія мала б стати місцем суто українознавчих студій, своєрідним центром національної культури, включно з підготовкою студентів у цих напрямках. Намір заслуговує схвалення і, очевидно, такий центр непогано було б мати. Однак чи не логічніше його звести на базі вже наявних на Україні академічних інститутів — історії, літератури, мистецтвознавства, фольклору, мовознавства і т.ін.?

За другою концепцією тут слід створити артистично-мистецький заклад, де б панував дух вільної творчості і змагання різних шкіл. За суттю це не викликає, знову-таки, жодних істотних заперечень. А от з погляду практичної доцільності, то виникає сумнів, чи Україна справді нині відчуває *найбільший* брак саме такого П'ємонту...

За третьою концепцією це мав би бути сучасний університет. Але який? І отже тут постає низка важливих питань.

Кого має готувати Києво-Могилянська Академія?

Виходячи із сучасної ситуації в розвитку України, можна констатувати, що вже сьогодні (а особливо пекучо це виявиться в найближчі роки) існує потреба у високо- і всебічно підготовлених людях, котрі б могли повноцінно представляти Україну як державу на міжнародній арені, глибоко аналізувати процеси розвитку світового співтовариства і відповідно інформувати уряд та парламент республіки, різні фірми, корпорації, асоціяції і т.ін. Існує також потреба у висококваліфікованих радниках для структур влади різного рівня тощо. Все це приблизно окреслює поле діяльності важливої в західному суспільстві катеґорії суспільних діячів, яких називають *public relation persons.* Крім того, необхідно знайомити світ з нашою державою і через надання іноземним студентам високої освіти на терені республіки. Слід зважати на те, що в майбутньому, діставши впливові посади у своїх країнах, вони залишаться прихильниками України, що, як свідчить світовий досвід, є важливим чинником ефективності міжнародних стосунків.

Як мають готуватися студенти?

Гадаю, що на перших порах підготовку студентів слід вести в трьох напрямках — гуманітарні науки, суспільні науки та природничі науки. Причому акцент робити як на загальних для всього світу проблемах, так і на специфічно українських, але таких, що мають загальносвітове значення (як, приміром, наша траґічна чорнобильська сторінка). Навчання має провадитися українською й англійською мовами. Вступати до Києво-Могилянської Академії можуть особи, котрі успішно закінчили не менше двох курсів будь-якого університету або інституту (для іноземних студентів слід розробити спеціяльно обумовлені вимоги). Вільне володіння англійською мовою при вступі обов'язкове. За роки навчання студент мусить оволодіти ще однією іноземною мовою. Викладання слід побудувати за зразком американських університетів, без жорсткої регламентації курсів і вузькості спеціялізації, що панують в радянських університетах.

Хто фінансуватиме діяльність Києво-Могилянської Академії?

Якщо питання про відродження Академії буде вирішене на урядовому рівні, утворюється Рада Фундаторів, до якої можуть увійти уряд України, підприємства, установи, товариства, творчі спілки, реліґійні організації і т.ін. (як з України, так і з-за кордону). Очевидно, поряд із бюджетними асигнуваннями слід розробити положення про принципи різноманітного спонсорування. Навчання в Академії буде платним (оплату та стипендії можуть надавати сторони, зацікавленні в підготовці відповідних фахівців).

Як домогтися міжнародного авторитету?

Будь-який університет світу досягає визнання якістю професури, що насамперед й визначає рівень підготовки студентів. Це питання дуже складне, але і його можна вирішити, не лише відповідно вимогливо укомплектувавши професорсько-викладацький склад, а й використовуючи так званий *sabbatical leave* — тобто річну відпустку професорів західних університетів, під час якої більшість із них викладає один-два курси в університетах інших країн, не першочергово переймаючись у цьому випадку умовами оплати. Крім того, в Києво-Могилянській Академії, за зразком західних університетів, має провадитися інтенсивна теоретична і дослідна робота, що створить умови для завоювання нею визнання в науковому світі, а з іншого боку — наблизить справжню науку до студента, подолавши цим одну з найістотніших хиб існуючої тепер на Україні вищої освіти.

1. Готується проєкт постанови Верховної Ради України про націона-

лізацію всіх приміщень колишньої Києво-Могилянської Академії. Після цього буде прийняте урядове рішення про відновлення Києво-Могилянської Академії як незалежного університету.

2. Зразу після цього необхідно розробити і *почати здійснювати* реальний план відселення військового училища і лікарні з території Києво-Могилянської Академії.

3. За виконання двох попередніх умов можливо починати формування Ради Фундаторів.

4. Утворюється робоча група з відповідних фахівців та господарників, які мали б підготувати всебічну, з фінансовими обрахунками, програму відновлення Києво-Могилянської Академії, зкоординувати роботу про реставрації і ремонту приміщень, забезпеченню господарським, науковим та технічним оснащенням майбутнього університету, детально розробити програми навчання, зайнятися підготовкою пропозицій щодо професорсько-викладацького складу, формуванням фонду бібліотеки і т.ін.

До цього я хочу додати, що українці в світі, або в діяспорі, володіють потужною інтелектуальною силою. Вони мають розгалужений зв'язок з різними університетами, іншими науковими установами, державними чинниками багатьох країн. Тут допомога нам може бути неоціненною. Досить навести бодай один приклад. Зусиллями в першу чергу доктора Богдана Оришкевича, а також професора Івана Фізера Українська Наукова Асоціяція в принципі вже узгіднила спільний проєкт з Колумбійським університетом, за яким восьмеро молодих майбутніх професорів Києво-Могилянської Академії прибудуть у 1992 році до Америки на два семестри для вивчення побудови програм і системи навчання цього славетного центру освіти. Гадаю, що це лише перша ластівка тої важливої допомоги, якої ми сподіваємося від наших єдинокровних братів і сестер, котрі за злою українською долею опинилися поза рідною землею, але зберегли неопалиму любов до неї.

Як казали древні, владу беруть силою, а утримують культурою. Силою свого нескореного духу Україна нині бере владу в свої руки. І вже сьогодні необхідно разом дбати про те, щоб вона цю владу утримала і в майбутньому. Отже наше завдання полягає не в тому, щоб просто відбудувати, просто перебудувати, а в тому, щоб *збудувати* на нашій славній і тяжкій традиції модерний європейський університет, який міг би стати одним з ґарантів майбутнього процвітання незалежної соборної Української держави.

Спогади

А. Верзилів

МОЇ СПОГАДИ ПРО ЧЕРНІГІВСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

Від редакції: *Нижче друкуємо інформації Аркадія Васильовича Верзилова, які він кінцем липня і початком серпня 1923 року написав для Петра Петровича Курінного на його прохання. У передмові, до своїх споминів А. Верзилів зазначає: «Добродій Курінний звернувся до мене, щоб я подав йому відомості про чернігівських археологів і в тому числі про свою участь в археології; отже ці нариси складатимуться з автобіографічних відомостів і про інших, переважно чернігівських археологів, яких мені довелося знати і з ними вкупі працювати: се будуть скоріше спомини, ніж досліди й біографії».*

Аркадій Васильович Верзилів народився у 1867 році в селі Ковчині, Чернігівського повіту у 30 верстах від Чернігова. Батьки його походили з дрібної шляхти — досить бідні. Правда, його бабуся по батькові мала ще 80 дисятин землі, але з того Аркадієві Васильовичу припало вже лише чотири. Дитячі роки Аркадій провів у рідному селі, а шкільну та гімназійну освіту здобував у Чернігові.

Верзилів про себе згадує, що виховувався він у демократичних традиціях, до яких зараховує «народовольческі, українські драгоманівські, а також толстовські» впливи. За гімназіяльних часів належав до українського гуртка самоосвіти, в якому учасники вивчали мову, письменство, історію та археологію, що саме тоді була дуже популярна у зв'язку з розкопками Самоквасова і Кибальчича на Чернігівщині.

Розвиток українського світогляду мав місце в Києві, де Верзилів навчався від 1886-87 року, отже майже одночасно з М. Грушевським, Синявським, Довнар-Запольським та іншими. Він належав до гуртка молоді, що об'єднувався довкола В. Антоновича. Його однолітком був Біляшівський, який, однак, навчався на факультеті права, а в Антоновича слухав лише викладів по археології.

А. Верзилів закінчив Київський університет у 1891 році, а державний іспит склав 1893 р., після чого переїхав у Чернігів і працював там на різних постах і посадах (городський секретар чернігівської міської думи, а від 1906 р. городський голова). Водночас був членом і заступником голови Чернігівської ученої археографічної комісії. Від 1919 до 1922 року перебував два з половиною роки в Єлисаветграді, а поза тим все його життя зв'язане було з Черніговим.

Аркадій Васильович Верзилів був етнографом, істориком, археологом (хоч, як він підкреслює, сам розкопок не провадив) і мемуаристом. Він є

автором цілого ряду цікавих наукових праць, хоч друкував він їх нерегулярно і звичайно на зовнішній поштовх. Так у його паперах знаходимо вістку про те, що «В. Ів. Самійленко-Сивенький, спасибі йому, примусив мене надрукувати свої «Очерки по истории торговли Южной Руси по 1569 г.» в Чернігівськім земськім збірнику». Це була праця Верзилова писана на закінчення університетського навчання. Після революції за 1920-х років був науковим співробітником Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук, хоч і тоді друкував мало.

В «Україні» (1928, кн. 6) є його спомин «Антонович і Костомаров». Ще до революції він помістив у місцевому чернігівському виданні спомини про В. Антоновича, які лишилися мало відомі. Деякі його праці друковані не були і пропали або спочивають десь у архівах. До них належить «Життя, діяльність і творчість Л. Ів. Глібова», «Критичний коментарій до „Кобзаря"», в якому він обговорив усі поезії Шевченка українською мовою та ін.

В українському громадському житті він брав активну, хоч і не передову участь (київське студентське життя другої половини 1880-х років, постійно у Чернігові, участь у відкритті пам'ятника Ів. Котляревському у Полтаві (1903 р.), тисячолітній ювілей Чернігова 1907 р. та ін.).

В українському житті він відіграв важливу роль, як солідний, сумлінний і невтомний робітник, один з тих тоді вже численних діячів, на плечах яких спочивало українське життя кінця минулого і початку нашого століття.

Друковані тут спомини збереглися в паперах П. П. Курінного. Писані вони на скору руку і тому досить хаотичні, але цінні тим, що подають багато невідомих або маловідомих подробиць з наукового, культурного і суспільного життя Чернігова та його діячів.

Почерк у А. В. Верзилова був нерозбірливий, а тому машиністка, яка переписувала рукописа дещо пропустила, дещо переписала неправильно. В цих випадках ми ввели дрібні редакційні зміни, залишаючи чернігівську мову автора без змін.

Марко Антонович

* * *

Деякі археологічні матеріяли є вже в писаннях Іоаникія Галятовського, що вкупі з Дуніном-Борковським відбудовував Єлецький Манастир, а Дунін-Борковський з Л. Барановичем відбудовували Спаський Собор.

Археологічні відомості більш виразні є вже в Шафонського «Описаніе Черниговского Наместничества». Шафонський — чернігівець, (будинок його на Петроградській вул.), людина з закордонною освітою.

Перший директор Чернігівської Гімназії Марков в історії Чернігова, теж подає дещо з археології Чернігова.

В 40 чи 50 роки XIX стол. Рігельман робив розкопки великої моги-

ли, що її належність він приписав княжні Чорній, Її могила була подібна до могили, що потім приписали князеві Чорному. Сліди тої могили княжни Чорної мені не відомі. Ріґельман був, певне, з тої родини Ріґельманів, що їм належали маєтки в Андріївці і на Остерщині.

В 60 й 70 роки в адміністраційних установах працювали такі історики, почасти й археологи, як Лазаревський, Єфименко, Константинович, Хижняков і при Статистичному Комітеті, що видавав прані Лазаревського і Константиновича, був зародок музею: кості мамонта, кустарні вироби; там же переховувалась Рум'янцевська опись, витяги з якої видавав Константинович; Константинович виступав з докладами про археологічні пам'ятки на Чернігівщині на Казанському Арх. З'їзді.

Митрофан О. Константинович (1841-1901) і брат його Микола О. Константинович, який жив у Староградці і, здається, йому належала знаменита (...) були родом з Чернігов., вчились у Київському Університеті.

Микола Олександрович Константинович (1844-1889) належав до Старої Громади, був сучасником Антоновича попереду учителював в Жіночій Гімназії, потім служив по земським і городським виборам і вмер Предсідателем Чернігівської Губерніяльної Земської Управи, себто Головою Губерніяльного Земства цікавився українського старовиною й археологією дещо писав на жаль рано помер.

О. М. Лазаревський (1834-1902) більше відомий як історик «Старой Малороссіи», що зібрав свої численні праці в описах полків: Стародубського, Ніженського, Прилуцького й Лубенського, з ранніх праць відома «Малороссийские посполитые крестьяне 1648-1783» (1866); в його статтях і замітках в Київській Старині є вказівки на старі будови, про такі кам'яниці, як Музейний Дім у Чернігові, Кам'яниця Лизогубова в Седневі; вказівки на городища і т. ін. Сам він родом з Конотопського повіту, був заснував в Княжині музей, долі якого я не знаю.

По асоціяції ідей згадую товаришів Лазаревського М. Шугурова, П. Як. Дорошенка (1857-1919) й Ф. М. Уманця (1841-1908), що займались історією й археологією в Глухові і збирали на Глухівщині старовину, іноді діставали такі речі, що належали Св. Димитрієві Ростовському, гетьманам, і передавали їх до Музею В. В. Тарновського.

Я ближче знав Петра Яковича Дорошенка, що виводив своє походження з гетьманської родини Дорошенків, а жінка його була з роду Маркевичів, тому Дорошенкові дісталась бібліотека й архів Маркевичів, які він збільшив власними придбаннями, він був бібліофілом, любив старі видання українські, дружив на цьому ґрунті з Б. Дм. Грінченком, Дорошенко замолоду належав до українського гурту, що працював за проводом Антоновича над українським словником, що його потім обробив і видав Б. Дм. Грінченко. Дорошенко по професії був лікар, служив у Глухові, потім у Чернігові був директором «Дворянського пансіону» до переходу на посаду Головноуправляючого українського мистецтва і культури в Українському міністерстві освіти і був

убитий в Одесі. Яко гласний Губернського Земства і Голова музейної комісії брав велику й діяльну участь в Музеї українських древностів В. В. Тарнавського, бо був приятелем Ф. М. Уманця, який в часи свого председателювання будував дім під Музей. П. Як. Дорошенко витіснив О. П. Шелухина з посади по завідуванню Музеєм В. В. Тарновського, бо той здавався йому млявим і марудним, а де в чому й упертим; після О. П. Шелухина посаду завідуючого заняв І. Гр. Рашевський. Думаю, що П. Як. Дорошенко перетягнув до Чернігова В. Л. Модзалевського, який йому, здається по жінці був родичем. Уманця, та земського архитектора І. М. Якубовича обвинувачували в тому, що вони збудували під Музей Тарновського не відповідне помешкання, тісне й вохке, та й далеко від центру, бо поскупились на кошти й хотіли використати якусь закинуту кам'яницю ремісничої майстерні бувшої Земської Учительської Семінарії, до речі згадати, що місцевість де збудовано Музей колись була архиєрейським домом, там є ознаки церкви Голубовський думав, що то сельце св. Спаса що згадується в літопису.

А проте, щоб не було однобічного враження про архитектора І. М. Якубовича мушу зазначити що кращі нові будинки в Чернігові побудовані Якубовичем. Дворянський пансіон, Жіноча гімназія, реальне училище, Державний банк Губернська Земська Управа; він перший у Чернігові по моїй директиві збудував дві школи в українськім стилі: так звану Романівську в пам'ять увільнення кріпаків, на Гоголівській вулиці, а ще раніш в Лемешах на кошти Розумовського, по директиві Юрченка, впам'ять Розумовських.

Щодо П. В. Голубовського (1857-1907), то він був родом із Чернігова, мати його тут була класною дамою і вчився він у Чернігівській гімназії, любив Чернігів і його тут любили й шанували; він приїздив сюди на публічну лекцію про смутне врем'я на Чернігівщині й почав лекцію з того, що заля Дворянського Зібрання, де йшла лекція напевне на Княжому Дворі стоїть. Вказівки археологічної топографії Чернігова роскидані в його історії Сіверської Землі; потім Голубовський і Кивлицький склали до Київського Археологічного З'їзду (1899) археологічну карту Чернігівщини і виступали з докладами на цю тему.

Є. Кивлицький (1861-1921) теж чернігівець, звідкись з Стародубщини, учень Антоновича й Житецького, учителював у Києві; се той Кивлицький, що його, здається разом з В. Науменком (1852-1919) і Миколайчиком (теж родом чернігівець) І. Стешенко (1873-1918) викинув з Київської Попечительської Округи.

Знав я трохи й В. В. Тарновського (1837-1899), основателя славного на всю Україну українського музею. Чув я ще про нього в Києві, як мецената українського, між іншим, він на свої кошти спорудив бюст В. Б. Антоновича коли святкували ювілей Антоновича. В. В. Тарновський хотів попереду передати свій музей Києву, але він і його порадники з українців побоювались, що Київська Дума, як не українська й дуже підлегла адміністрації не виконає своїх обов'язків щодо харак-

теру й напрямку музею. Тому нарешті виникла думка, що Чернігівське Губернське Земство, що складається з головних потомків козачої старшини, які остаточно ще не згубили своїх симпатій і згадок щодо свого українського походження, мало більші права й тривалість щодо адміністрації, отже краще довірити Музей цьому Земству, тим більше, що переважна частина річей зібрана Тарновським на Чернігівщині та Лівобережній Україні. Також у самому Губ. Земстві виникла опозиція, що виходила з вузьких утилітарних міркувань, на що мов втрачатись на будівлю, на утримання музею, як висловився Н. Котляревський, — «на що той хлам?!» Можливо, що частина опозиції була інспірована губ. Андрієвським який мав своїх прихильників з земських начальників, предводителів дворянства і то нарешті українці на чолі з Шрагом взяли гору й музей було ухвалено прийняти до Черн. Губ. Земства, але предсідатель Губ. Зем. Управи В. М. Хижняков під пресією реакції вибув і справа музею, будування дому, попала в руки Ф. М. Уманця, великого кунктатора, хто зна, що б було, коли б в це діло не встряли такі працьовиті і енерґійні люди, як Б. Дм. та М. М. Грінченки.

В ті часи В. В. Тарновський приїздив до Чернігова й бував на українських зібраннях, звичайно, на той час ще приватні, не прилюдні, напівтаємні; на одному такому українському зібранні у С. А. Василівського, що був членом Чернігівської Української Громади, я й бачив В. В. Тарновського; був він в чорному сюртуку, вже волочив ноги. Його водив під руки козачок вдягнутий в український жупан, Тарновський робив дуже приємне враження, портрет його, що був у Музеї, надзвичайно добре передає риси лиця В. В. Тарновського. Музей Тарновського тоді цінували в 100 тисяч карбованців найменше, думаю, що він коштував дорожче. Звичайно ж, що йому нема ціни, бо там багато унікатів. Такого зібрання української козацької старовини нема ні в одному музеєві в цілій Україні; особливо коштовне зібрання порцелянів і речей, що належали відомим історичним особам, як Мазепі, Ростовському та ін. Це всі признавали і такі спеціялісти, як М. Ф. Біляшевський. Коли долучити портрети ті, що були в музеях городському і Архівної Комісії (жіночі), то казали, що такого зібрання портретів, крім Чернігова, нема в другому місті. Нарешті, окрасою музею В. В. Тарнавського й унікатом був і є Шевченківський відділ, особливо художній.

І. Л. Шраг не був ні істориком, ні археологом, бо це був відомий юрист-адвокат, що помер під час революції предсідателем Черніговський Окружного Суду, також це був відомий не тільки в Чернігівщині, але й на всій Україні, в Росії й закордоном український діяч, родом із Седнева, де у Лизогубів батько його, німець, був лікарем. Шраг між іншим співробітничав в Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і подавав туди рецензії на місцеві видання, нотуючи, що в них було українського; він же в Земському Збірникові реферував мої

очерки по історії торгівлі «Южной Руси» і потім мені казав, що до його рецензії М. С. Грушевський зробив свої додатки; там, каже, таке понаписував, що я такого зроду й не чув. І. Л. Шраг був Лідер і Голова Чернігівських українців і конституалістів, визначний оратор і борець, як голова Земства, Думи і Член других товариств і І-ої Державної Думи мав великий вплив на хід справ, особливо тих, що стосувались до української культури, українського життя, тому велика його заслуга щодо музею українських древностів В. В. Тарновського; він потім був і Членом Музейної Комісії, Членом Архівної Комісії.

Там, де Грінченко, як ділопроізводитель не міг перемогти, то посилали Шрага, що був товаришем Хижнякова, Петрунькевича, то Константиновича й інших славетних земських діячів конституантів.

Звичайно, до музейної справи доложили рук і О. О. Русов і С. Ф. Русова, що тоді жили в Чернігові й працювали в Губ. Земстві і були добре знайомі з В. В. Тарновським і всіма земцями. Б. Дм. Грінченка переніс в Губ. Земство вже після виходу В. М. Хижнякова з предсідателювання Ф. М. Уманець, що призначив Грінченка Секретарем, правда, не надовго, бо той же В. М. Хижняков і Н. Котляревський, ревізуючи Уманця і борючись з ним причепились і до Грінченка яко Секретаря і примусили його залишити службу в Земстві. Але ж поки це скоїлось, Б. Дм. Грінченко перевіз Музей з Києва, склав другий том каталога, описавши багато такого, чого не було занесено в перший том каталога, особливо Шевченківський відділ. Коли Грінченко, ображений не хотів вже мати ніякої посади в Губ. Земстві, його дружина М. М. Грінченко працювала в Музеї ex officio, а Грінченко приватно, вони й улаштували музей у новому будинкові, здається, на їх рекомендації було визначено консерватором Музею О. П. Шелухина, що скінчив Київський Університет по юридичному факультеті і служив у Київськім Н. Архіві у Калинина, але служив він в Архиві, здається, вже після того, як його Дорошенко витіснив з Чернігівського музею. Тале В. Ст. Щуровський казав про Шелухина що він був послідній завідуючий музеєм, який боровся проти того, щоб возити речі на вистави, але йому з примусу доводилось їздити по виставках; здається, він возив речі на Єлизаветинську виставку до Петербурґу. Шелухин був українець, але не належав до Черн. Укр. Громади. Правда, по своїй вдачі він був «медлительний», але що робив, то робив добре.

В. Л. Модзалевський (1882-1920) історик і архівіст, одначе, мав якесь відношення до Музею В. В. Тарновського, але я не пам'ятаю, яке; він любив і дуже знався на старих портретах і козацьких побутових речах, як і старих черенах і сам дещо мав; в Архівній Комісії я приїздив на його доклад по історії будови Соборної дзвіниці. До переходу в Чернігів Модзалевський служив вихователем в Петербурзькому кадетському корпусі, з чого я роблю висновок, що він сам по вихованню і початковій службі офіцер. Що то за розумна, працьовита й учена була людина в українській історії й козачій археології. Казали і

правду, що Модзалевський після смерти Лазаревського й Мякотина самий видатиний історик на Україні, а в архівному ділі йому не було рівного. Що й казати, що він був видатним секретарем Архівної Комісії після Добровольського та й активним членом комітету по охороні мистецтва в Чернігові, а коли він перейшов до Києва в міністерство освіти в управління культури й мистецтва, то це була душа і основоположник цього фаху і він брав участь у виробленні статуту Академії Наук та інших вищих загально-державних культурних інституцій, як археологічних, бібліотечних, музичних тощо. Шкода, що рано помер.

Останнім дореволюційним завідуючим Музею українських древностів В. В. Тарновського був Ів. Гр. Рашевський, помер в 1921 р. Сам він з Чернігівських Рашевських, хоч народився й зріс в Криму, дуже освічена й вихована людина, бував закордоном, спосібний, артист і художник: він малював, був скульптором, грав на сцені, музика, писав гумористичні вірші, що здавалися пасквілями тим, на кого були написані. Служив по земським виборам, потім членом Губ. Присутствія (по селянських справах), а коли його витіснив Губ. Макличев в одставку, то завідував музеєм укр. др. В. В. Тарновського. За його часи утворені в музеї відділ пам'яток кріпаччини. Замолоду Рашевський приятелював з Ф. К. Вовком, Дм. Лизогубом, що був повішений як терорист. Вовк бував у Рашевського і листувався з ним, передав до Музею з написом «роспечатати урочисто того пакета», то в ньому знайшлось якісь вірші з Женевського, мов би студентського, життя про якусь пиятику!!!

Ледве не забув написати про картини Ів. Гр. Рашевського на етнографічні й історичні теми: Мазепа, кара молодиці, що скаче в гречку та інші, за картину Мазепа відомий Щоголів взяв і Рашевського, і Музей В. В. Тарновського під підозріння. Рашевський брав участь у конкурсі на пам'ятник Шевченкові в Києві та Чернігові.

В Музеї м. Чернігова та Архівної Комісії в пам'ять тисячоліття Чернігова був завідуючим П. М. Добровольський з семінаристів, що разом з тим служив у консисторії, а потім і в Думі і в Архівній Комісії та Музеї працював. Дуже спосібна й надзвичайно працьовита людина, в історії й археології був сміливим самоучком і самородком, почав він з манастирських архівів, написав історію Єлецького Манастиря потім працював в Галицькому Архіві, а коли він виступив на Чернігівському Археологічному З'їзді з своїми докладами про Ольгове Поле та Єлецьку печеру, то я дивувався майстерньому аналізові й обробленню тем, тоді, як почав він писати з семінарської схоластичної «одсебятини»; я вже згадував, що Добровольський багато причинився до збагачення музею й архіву, а также і бібліотеки Арх. Комісії, поставив на добру ногу видання Комісії, видав Любецький синодик, зумів згуртувати людей довкола Архівної Комісії, з яких потім вийшли корисні працівники і Корноухів, що завідував музеєм після Добровольського і виступав в Арх. Комісії з своїми докладами, архітектор Сахновський, що

робив вкупі, здається, з Шугаєвським розкопки на місці церкви Св. Михаїла, на так зв. Татарській Гірці, шукав древностів по берегах Десни і пізніше працював в тому музеєві, та був в тому помешканні, де тепер Канцелярія Губарха.

Є. А. Карноухів з семінаристів, а Сахновський, здається, з Ризької політехніки, в Чернігові учителював, тепер в Миколаєві архітектором.

Добровольський під час чернігівського Археологічного З'їзду організував археологічну виставку, вів господарчу частину, організовував кватирі для приїжджих членів і т. д.

Добровольський мав велику сім'ю, мав багато посад, обов'язків, мав лиху спадковість, був син алкоголіка сухотного диякона, хоч сам жив тверезо, тале зловживав працею, майже не мав часу спати, тому заслаб швидко після Археологічного З'їзду і порівнюючи молодим помер. Дочка Добровольського казала, що частина книжок його чи згинула, чи продано, а частина книжок та дещо з архіву ніби передано до Архівної Комісії.

Не маю права сказати, що В. Ст. Шугаєвський вийшов з школи П. М. Добровольського, бо Шугаєвський скінчив юридичний факультет в Петербурзі і Археологічний Інститут там же, тому він освічений археолог-нумізмат, тоді, як Добровольський самоук, що від Філарета підійшов до методів Антоновича й Самцева побувавши на Харківському Арх. З'їзді; а проте я бачив їх, себто Шугаєвського й Добровольського в одній компанії при чому Шугаєвський значно молодший за Добровольського і спеціялізувався на такій трудній галузі археології, як нумізматика, тому його доклади в Архівній Комісії вже після Черн. Арх. З'їзду про монети, що в Чернігові та його околицях знайдені були в різні часи і то різними особами, починаючи від Самоквасова, робили велике враження, він їх друкував в місцевій газеті в Чернігові, потім я сам використав усі матеріяли задля початкової історії Чернігова до 907 р. Ще більшу славу Шугаєвському придали роскопи на так званій Татарській Гірці за Десною, десь коло Анисова (назва Татарська Гірка штучна-школярська, бо ні в народі, ні в писаних джерелах така назва місцевости невідома: мов би то Батий оглядав Чернігів з тої Гірки, а там власне нема ніякої й Гірки, а просто беріг долини Десни, а рядом є високе село Підгірне); власне славу дали не так знахідки, як оброблення й освітлення їх Шугаєвським, що відніс їх до пізньої скитсько-сарматської й ґотської діб. Якийсь час Шугаєвський служив у Києві, а потім після смерти І. Гр. Рашевського помістився в Музеї В. В. Тарновського й в Губ. Музеї; на Рашевського він не покладається, кажучи, що той вів записи поступаючих до Музею речей неакуратно, сумарично, не переписуючи кожну річ окремо.

Помічником у Шугаєвського по Музею Тарновського А. Д. Лебідь, син місцевого священика українця Д. К. Лебедя; я на 2 1/2 роки виїздив до Єлисаветграду, а такі переміни в Музеї, як смерть І. Гр. Рашевського сталися без мене, тому я навіть не знаю, як з А. Д. Лебедя

виробився археолог музеїст: по його виступах бачу, що він знає добре українську мову й письменство, робить чудові доклади про Шевченка. Коцюбинського і т. ін. Справа в тому, що Музей українських древностів В. В. Тарновського має добру бібліотеку й архів, куди після Шевченковських творів поступили збірки Куліша, Коцюбинського. Шугаєвський признався, що він на цьому не розуміється, бо не спеціяліст по українознавству, тому А. Дм. Лебедеві й книги в руки: він працював над архівом письменника М. М. Коцюбинського і навіть об'явив курс публічних лекцій про М. М. Коцюбинського і до мене звертався, щоб я передав до Музею свої спогади про Коцюбинського, а в мене справді такі спогади є, я їх доповнив ще під час І0 літніх роковин М. М. Коцюбинського, коли й я виступав з докладами про нього. Треба зазначити, що щодо українства й українознавства, Шугаєвський і Лебідь коли не антиподи, то контрасти. Покійний П. М. Добровольський теж не був свідомим і освіченим українцем, тале, як син сільського диякона, ми з ним земляки: обидва з с. Ковчина, знав народню мову, звичаї, фолкльор, він співав і добрий реґент церковний й українського хору, навіть був головою співочого товариства та інструктором народніх хорів від Попечительства тверезости; а Шугаєвський чернігівець городянин з реакційної сім'ї, правда, дід його був теж священиком у Чернігові; вчився В. Ст. Шугаєвський в Петербурзі, — там і служив якийсь час у міністерстві фінансів; та й взагалі у нього непомітно української національної «жилки», правда, нема й ворожости.

Я вже згадував, що Шугаєвський вкупі з Добровольським працював коло Музею Архівної Комісії, не пам'ятаю, хто видав каталог, чи Добровольський, чи Карнаухів, але, можливо, що Шугаєвський допомагав їм в уточненні датування монет (?).

Тут ще згадаю, що Добровольський подбав про те, щоб перевезти на пароплаві до Чернігівського Музею Арх. Комісії знахідки палеолітичної доби в Мізині Крокев. пов. Черніг. губ. — кости мамонта.

Над Мізинськими знахідками багато попрацював теж покійний Ф. К. Вовк, що провадив там ціле літо розкопки й досліди, він там десь жив на дачі не одне літо, працював по антропології й етнології Чернігівщини, а про свої розкопки й досліди робив доклад на Чернігівському Археологічному З'їзді (1908). Антоновича вже не було на світі, Мельничка не виступала, Багалій не приїхав; то на Чернігівському З'їзді виключно панувала гр. П. С. Уварова, Д. Я. Самоквасів і Ко., а це були москвичі, централісти, об'єдинителі, антиподи того, що уявляв з себе В. Б. Антонович, як лідер і заслужений голова української археології й політики, тому Ф. К. Вовк до певної міри заміняв Антоновича, кажу до певної міри, бо замінити його неможна. І от Ф. К. Вовк доткнув гр. Уварову до глибини серця, зазначивши, що Мізинські знахідки древнішої доби, ніж Муромські, які опрацював гр. Уваров.

Проф. Ф. К. Вовка (1847-1918) я багато чув ще в Києві, як сучасника Антоновича й соратника Драгоманова, бо в Києві жила Христя Вовчиня, жінка Вовка з дітьми, вона була родчикою Антоновича, у неї була кватиря, де жили й виховувались студенти й курсистки, як В. І. Самійленко й інші. Тоді з'явились в «Київській Старині» писання Вовка про Задунайську Січ під псевдонімом Лупулеску, раніше він підписувався Ф. Кондратович. Останніми часами до переїзду в Галичину й Петербурґ, Ф. К. Вовк жив у Парижі, де його знали з чернігівської молоді Тесени, Могилянські та оповідали про нього всякі анекдоти, особливо про його бідування, як він приходив до них визичити 5 франків, бо «Вовк з вовчатами їсти хоче». На еміґрації Вовк оженився на якійсь, здається, жидівці (?) і мав п'ятеро дітей, тому і бідував, кажуть, продавав свої фолкльорні видання на сороміцькі теми... Про це краще розповів би М. М. Могилянський, що знав Вовка і в Парижі і Петербурзі, куди Вовк переїхав при допомозі покійної М. Н. Могилянської.

Тут в Чернігові Вовк знайшов старого приятеля І. Гр. Рашевського та й сам виглядав дуже старим сивим дідом, невеличкого зросту, тале кремезним і бадьорим, принаймні свій доклад про Мізенські розкопки він зробив впевненим бадьорим голосом. Під час З'їзду у мене задля видатніших і ближчих до мене членів З'їзду була урочиста вечірка, був і Ф. К. Вовк, чи сам, чи з Рашевським, була, звичайно, й гр. Уварова з Ко, так ці дві компанії Вовка з українцями та Графиня з Самоквасовим і не об'єднувались, хоч одверто і не виявляли свого відчуження. Ото я Ф. К. Вовка бачив вперше і востаннє! Я його люблю і дуже високо ставлю, не тільки як Драгоманівця і старого громадянина, але й як самого видатного вченого по українській антропології, етнології й етнографії, тут він, здається, перевищив і самого В. Б. Аптоновича, бо Антонович мало писав по антропології, коч вони обидва були з паризької школи, але Антонович ухилився й спеціялізувався на археології й археологічній кранеології, а Ф. К. Вовк на сучасній антропології й етнографії.

Ф. К. Вовк і особливо В. Б. Антонович великі то люди для України, а Антонович, либонь, і для Росії, почасти і для Европи, оскільки він зв'язував нашу й европейську археологію. Антонович вартий монографії; іноді мене вабила думка написати таку монографію, та не з моїми силами й вдачею, та й не в Чернігові можна написати таку монографію; ширше про Антоновича в мене написано в моїх загальних споминах, а тут я вагавсь, що саме подати про Антоновича, як археолога, та ще й чернігівського, бо він на Чернігівщині мало відносно працював, він любив більше свою рідну Правобережну Україну. За мій час Антонович ні разу не був в Чернігові; правда, раніше він напевно бував в Чернігові і дружив з старішими людьми; в нього навіть якісь приємні молодечі спогади були про Чернігів, особливо про Лісковицю, це околиця, як Трійці, Святомин, Млинівища, яку він називав, шут-

куючи, «страною пєсень і любви». Антонович наш Вал признавав за городище. Антонович робив розкопки в околиці Любеч, про це мені казав Любецький священик Ів. Фіалковський, копав він і на Борзенщині. Антонович шуткуючи характеризував розкопки на Чернігівщині, як «Скучне» й, бідний, мав мало знахідок: «розкопали могилу, а на дні кострище та горшечок з перепаленими останками небіжчика».

Отже, я тут не збираюсь писати про Антоновича, навіть, як археолога, а тільки подам відомості про курс археології, який я слухав під час свого студентства; це був курс не обов'язковий, тому слухали його любителі студенти і то найбільш не археологи, і це курс, здається, єдиний, бо я ні тоді не чув, ні потім, щоб Антонович читав такий курс, або раніше, або пізніше.

Тоді вперше я почув, що між слухачами є юрист археолог М. Біляшівський (1867-1926), ученик Антоновича; мушу зазначити, що Біляшівського тоді ми не визнавали за українця, і я не чув, щоб він щось мав спільного з українськими колами. Про Біляшівського, як українця я почув далеко пізніше коли він працював у В. В. Тарновського при Музеї й приїздив чогось до Б. Дм. Грінченка і той несподівано для мене, сказав, що Біляшевський українець.

Антонович читав курс археології не української тільки або російської, а загальної, починаючи з неоліту, появи чоловіка, було і про свайні будови в Швайцарії, й про европейського троглодита, й про данські кухонні останки, і про мегалітичні будови; до речі, пригадаю, що коли я поступив в університет, се було певне в 1887 р., то Антонович з Мельничкою саме повернулись з закордону і під фамілією Мельнички було видано монографію про мегалітичні будови; стара публіка Мельнички не любила й злорічила, що то мов не її наукові праці, а праці Антоновича під псевдонімом Мельник.

Студенти слухачі цілком справедливо дивились на курс археології Антоновича, як на щось видатне і тому знайшлось двоє студентів, моїх земляків чернігівців, медиків, один, лапацон, з Новоград-Сіверщини Іваницький, тепер відомий професор хірург, а другий Нейман, украінізований жид, що задумали «спекульнуть» на виданні лекцій Антоновича, на що Антонович ніби дав їм згоду; Іваницький знав стенографію, тому лекції стенографував, переписував і давав Антоновичеві на виправлення, а Нейман мав «фінансувати» саме видання, бо обидва вони були голі, як соколи.

Закінчився курс археології, прибігає до мене Нейман, скаржиться на Антоновича, що той ніби затягає виправлення лекцій та й взагалі щось не хоче видавати їх, а вони, мов, з Іваницьким затратили й час, і працю, й кошти, тому мусять конче повернути те все на виданні. Нейман і сам був знайомий з Антоновичем, бо обертався в українських колах, правда, більше нижчих, Беренштайнів, тощо, але знав, що я ближче стою до Антоновича та напевне вони вже з Антоновичем добалакались до краю, от він і просить мене, щоб ще я побалакав з

Антоновичем і вияснив остаточно справу видання лекцій, до якої я власне не мав ніякого відношення; мусів я розмовляти з Антоновичем. Я тоді саме працював над своєю історією торгівлі і промислу до 1569 р. і брав у Антоновича книжки, першоджерела, тощо і ходив за ними або вранці до 11 год., або над вечір о. 7 год. Кажу Антоновичеві, так, мов, і так скаржиться на Вас Нейман з Іваницьким. Антоновичеві певне ця справа вже сиділа в печінках, тому він змінився в лиці, але не вийшов з себе, я зроду не бачив, щоб Антонович не те що вийшов з себе, а навіть гарячився, підвищив тон, або що, і каже мені: «Коли Нейман з Іваницьким вважають мене неправим, то я ладен стати з ними на третейський суд; ось Вам (мені) картка до М. А. Галина, в якій я прохаю Галина бути третейським суддею з мого боку», тобто Антоновичевого; переказав я про це Нейманові, пішов до Галина, з яким я був в дуже добрих відносинах, той, прочитавши Антоновичеву картку і вислухавши від мене в чому справа, збентежився, здається, обурився на Неймана з Іваницьким, вони не були присутні, і каже, як їм не сором наполягати на старого і шукати своїх збитків, та ж Антонович бідна людина.

Звичайно, до суду не дійшло, Галин якось то полагодив цю справу, а проте лекції по археології так і не були видані. Оскільки пригадую, Антонович казав, що оброблення їх вимагає часу і праці, треба мов і зсилки поробити і додатки зробить. Антонович був чоловік великого знання й науки, надзвичайно обережно ставився задля всяких наукових висновків і стверджень, тому якось ніби мало друкував, особливо, загальних своїх курсів, правда, ходили по руках літографовані курси по історії Древней Руси, Литви й Козачества, але тільки літографовані. Думаю, що в паперах Антоновича повинен бути курс археології, стенографований Іваницьким, бо я сам бачив ті записки на столі в Антоновича. Потім певне, не завше в нього був і відповідний настрій для якоїсь строкової настирливої праці. Часом було задля «Київської Старини» у нього вимагають статтю, він і хвалиться, на силу, каже, здав статтю, так, каже не люблю переписувати, бо як станеш переписувати, то й почнеш переробляти!

Я вже згадував, що до Самоквасова Антонович ставився не дуже то позитивно і здається висміював Самоквасова, як той бувши в Варшаві професором по історії права спробував свій курс видати побудувавши його на археології(?!). Справді, Самоквасов контраст Антоновичеві, щодо методів, висновків, друкування своїх праць, виступів, кар'єри, світогляду. Їх навіть не можна рівняти, хоч іноді й рівняють. Самоквасов справді багато зробив для археології Сіверщини, а Антонович задля цілої України: утворив цілу школу археологів, за поміччю археології дав матеріял для окреслення меж українських племен: полян, деревлян, і т. д.; сводку цілому матеріялові зробив М. С. Грушевський самий здібний з учеників Антоновича, до речі скажу, що Антонович з своїх учнів того часу найбільше любив О. Ст. Синявського і М. С.

Грушевського, не любив Арабажина і розлюбив Б. А. Кістяковського після історії з арештами, бо вони, як Антоновичеві здавалось поводились необережно, могли вплутати й його і проти його виразного бажання включились в Галичині в Драгоманівщину, шо й викликало арешти там і тут в Києві пізніше. Як мені під час Київського Арх. З'їзду казав Ф. Рильський у Антоновича попсувались і відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно.

Як Самоквасов ставився до Антоновича, я не знаю, бо менше знав Самоквасова й не доводилось на цю тему балакати, але Самоквасов, як і вся ця компанія не тільки москвичів, а й малоросів Стороженків ставилася неприхильно до Грушевського, який мав запанувати в українській історії після смерти Антоновича і раз Самоквасов взяв у мене І т. Грушевського Історії України-Руси то й повернув не прочитавши, не можу, мовляв, читати цієї грушевщини!

Самоквасов родом був з Новгород-Сіверщини, жонатий був на якійсь курській багатії, сестра її була за Ханенком Чернігівським, тому Самоквасови бували в Чернігові і жінка його Любов Василівна, що певне дала кошти А. М. Доброгаєву, щоб поставити пам'ятничка Самоквасову на Чорній Могилі, прохала мене через інших зараз після смерти, щоб я щось написав про Самоквасова, та я добре й не розібрав, що саме від мене хотіли, та й час тоді для мене був надзвичайно скрутним, бо зайшла війна і в Думі, і в адміністрації взяли гору чорносотенці, що брали й мене за карк, то так я нічого й не спромігся написати про Самоквасова і навіть потім вже під час екскурсії припадково побачив той пам'ятничок на Чорній Могилі.

Зараз я жалкую, що я особисто й ми всі не використали наміру Самоквасова утворити в Чернігові Сіверянський музей і зібрати всі свої розкопки; Самоквасові були бездітні і заможні люде, то може б Самоквасов до своїх колекцій додав би дещицю й з коштів на той Сіверянський музей. Тоді, коли Самоквасов носився з думкою про заснування Сіверянського музею, він читав в Думі лекцію щось на тему про сюжети на знаменитих його речах і інших, що були найдені в Чорній Могилі і Гульбищі, в яких він добачав зендський вплив — іранський.

Під час Чернігівського Археологічного З'їзду він провадив розкопки на Троєцькій Горі, але йому вже не пощастило, бо там вже були пізні християнські поховання, знайдено монету англійського короля Етельреда правда в Берцковському Кургані виявилось трупоспалення, але багатих знахідок не було; не знаю, чи там чи при інших розкопках Самоквасов ніби знайшов кістку з різами й пробував на підставі сього доказувати, що, мов, у слов'ян-русів до християнства було своє письмо різами. Самоквасів був дуже високого зросту й на вигляд кремезний — велика людина, то й великої енерґії, працездатности, певне смілива в розкопках і в висновках, що тоді йшли дальше наукових доказів,

спостережень, тому що схема археологічна більше історична, ніж обґрунтована на археології.

В приватних зносинах, особливо з чернігівцями Самоквасов був людиною приємною, урівноваженою, як то кажуть, «не гордою», і серед чернігівців дуже популярною, бо Самоквасов з Кибальчичем в Чернігові одкривають еру розкопок, то й далі тягнуться з такою славою для копаючих і для Чернігова. Кибальчича я не знав і нічого не чув про нього. Фамілія це чернігівська: був протоієрей Кибальчич, був тов. прокурора, з Чернігова з цих Кибальчичів був і цареубійця Олександра II терорист Кибальчич, тобто, що ніби вчився в чернігівській семінарії.

Очевидячки, Самоквасова займала археологія й історія всіх часів; його займала загальна Русь, а не Україна; під час Арх. З'їзду він висловив думку, що початок Руси треба починати не з 862 р., як думали, коли ставили пам'ятника в Новгороді-Пскові, а з 907 р., як зробили чернігівці, що святкують своє тисячоліття, бо договори з Візантією це перша певна дата існування Київської Руси.

Самоквасова захоплювали могили, клади, а не архітектура, не будова. Коло обслідування соборів, церков ходили: раніше Лашкарьов під час Київської З'їзду, він же обслідував і Новгород-Сіверські церкви. Лашкарьова я пам'ятаю ще по університету, де він читав, здається, церковне право, пам'ятаю його по Київському З'їзду, де він виступав з своїм докладом чув од нього, як він дивувався княжій цеглянці, склад її пояснював тим, що додавали товченої цегли і коли не помиляюсь казав, що він дійшов до секрету, який саме склад цеглянки, через що вона така міцна.

З других київських академіків (духовних) я знав Петрова, але мало був знайомий з ним, я знав його більше, як історика української літератури, а також з доповідей на теми археології, які він давав в Музеї Київської Духовної Академії, видно, що він знав взагалі добре церковну археологію княжих і пізніших часів, а також і іконографію; потім він під час Київського З'їзду був керманичем наукової екскурсії по археології Подолу. Антонович звичайно керував екскурсію на горі в центрі Києва і закінчував гірку, даючи деякі пояснення про Задніпров'я, Вятичів тощо, а на Подолі вже вступав у свої права Петров. Я не бував на Подолі, але в київських газетах читав справоздання про ті екскурсії, з чого видно, що Петров дуже добре знав стару топографію й археологію Подолу.

В Чернігів Петров приїздив на засідання Предв. (?) — тоді я з ним і познайомився.

Чернігівські собори під час З'їзду й до З'їзду обслідували: Горностаєв, Айналов, певне й Павлуцький, найбільше Горностаєв, хоч я не був при тому. З Павлуцьким і Айналовим був трохи знайомий, Айналов жонатий на якійсь Козелецькій, тому ніби нам земляк, якось ніби близько до серця брав наші археологічні справи, а проте здавалось, що

все це публіка була ближча до гр. Уварової ніж до нас українців, а може я й помиляюсь!?

У мене залишилось таке враження, що всі ці вчені ґрунтовних обслідувань старих княжих церков в Чернігові і особливо Спаського Собору не робили, будували свої висновки на зовнішніх архітектурно-художніх оглядах, довіряючись дослідам Філарета та його історії церков; здається, самостійніше підходив Лашкарьов. Філарет же був більше історик церковної літератури і церкви — історії архитектури не знав, археології — тим паче, бо в його часи й те й друге було в початковому стані тому треба дивуватись як він для свого часу й для своїх сил все ж підійшов науково і поклав міцні підвалини для історії княжих церковних будов в Чернігові, що ними й до сього часу користувались власне їх переписували й переказували; він же дав і історію інших церков і манастирів Чернігівської Єпархії; там дещо нового вніс Лазаревський, трохи Добровольський, а решта й досі списують і переказують. От же велике значення мав і досі має Філарет, хоч напр., Лазаревський цілком справедливо вказує на слабість Філарета в українській історії, на одсебятину і т. інш.

З церковних музеїстів зараз виділяється В. Г. Дроздов, сам він великорос Казанської Духовної Академії — спеціялізувався на іконографії й впорядкував музей культів. Там же працює Каспрович українізований поляк, щирий українець, художник, що спеціялізувався на виявленні ікон, фресок, тощо і виробив відповідну техніку.

Там же в етнографічному музеї працює Пилипенко, по освіті юрист, по малярству, а може й по музеєві (?) учень І. Гр. Рашевського, бо він на днях мені казав, що живописі він пробував вчитись в Київських школах та нічому не міг навчитись, настільки там вузькі спеціялісти, що у Ів. Гр. Рашевського більше навчився й просвітився щодо малярства й взагалі, як художник. Пилипенко спеціялізувався на етнографії і з Б. Ш. Луговським на днях заклали етнографічну секцію при Черн. Наук. Товариству і щиро працюють над її організацією, обидва вони особливо Луговський щирі українці, свідомі своїх наукових обов'язків і завданнів.

Отже, бачу, що покійний І. Гр. Рашевський мав свою ніби школу художню; він справді в Чернігові самий талановитий і високоосвічений художник і скульптор; правда, в Музей В. В. Тарновського він попав припадково і підходив до Музею з художнього боку, поскільки там зібрані старовинні речі по мистецтву (портрети, ікони, картини) побутові з печаттю артизму, і таких речей багато в Музеї, також і Шевченківська колекція багато варта. З цього боку Рашевський любив Музей, охороняв речі, здається, освіжав портрети, краще з естетичного боку розмістив речі. Його обвинувачують, що він не розвивав музея, це перебільшення, бо дещо набуто, заведено новий відділ кріпацьких часів; що він не розгорнув музея, то не розгорнули музея й до нього й після нього, навіть ті, що кидають на покійника обвинувачення; певне

тому були свої причини, а це: брак помешкання, буквально ніде повернутись, потім помешкання вохке, прямо шкідливе для таких коштовних речей, зимою не отоплювалось, бо нічим було палить і рисковано, бо вохкости ще більше б було, тому там на холоді й працювати не можна було.

І. Гр. Рашевський був аристократ-артист, благородний чоловік в кращому значенні цих слів, солідний і акуратний, тому до всякої справи, до якої був причетний або брався, ставився добросовісно й коректно, яка небудь неохайність в такому важному ділі, як музейне просто немислима. Я вже згадував, як Рашевський боявся злучення музеїв не по принципу, а щоб не вийшла шкода Музеєві В. В. Тарновського, якого по тестаменту й договору В. В. Тарновського з Губ. Земством власне де юре й не можна було сполучати з іншими музеями, себто можна тримати в одному будинку з другими музеями, тале не зміщувати і не зливати, як от зробили з городським музеєм і музеєм Архівної Комісії, що частину з нього виділили, перенесли в інший будинок і утворили цілком інші музеї: культів й етнографічний, додавши в музей культів речі з епархіяльного древнехранилища, що як окрема організація майже не існувала. Вже в наші часи скоїлась крадіжка з музею В. В. Тарновського; щось мені пригадується, що ніби з'явились якісь люди, ніби бандити, оглянути музей, в якому був тільки сторож, вони його зв'язали й пограбували переважно булави, се вже було під час большевиків, трохи згодом пограбоване знайдено властями десь-то в льоху, при чому булави були поперерізувані (?!). Так що обвинувачення І. Гр. Рашевського в тому, що він ніби недбало ставився до свого Музею, не охороняв його, не поширював його, я одкидаю.

Незадоволення проти Рашевського, як завідуючого музеєм, могло випливати з інших причин: він хоч по походженню з козачої старшини й був українцем, але зріс серед обрусілого оточення, правда, він знав Метлинського, приятелював з Л. Ів. Глібовим, І. Л. Шрагом, А. П. Карпинським, Русовими, Милорадовичами, Лизогубами й іншими свідомими й несвідомими українцями, дружив з М. Вербицьким-Миколайчиком Білокопитним се його псевдонім в «Основі», з Ф. К. Вовком, В. Т. Науменком, проте ні по переконанням, ні по інтересам не був сам свідомим і захопленим українцем; в молодості Рашевський певне мав щось спільне з народовольцями, що трималися російського напрямку; з українською дійсністю його єднало земство, що було напівобрусілим та мистецтво та полювання, в якому він захоплювався місцевою природою того осняківського полісся, де в нього був маєток та етнографією тої людности, серед якої пробував на селі і на ловах та й по службі стикався, що й відбилось на його картинах; мистецтво, а може й Музей привів його до історичних тем: Мазепа; під кінець життя він писав щось на археологічну тему, бо розпитував у мене і прохав книжок про те, як вдягались прості люди тут на Вкраїні в предісторичні часи і коли я йому показав у Грушевського жінку в колтах, то

він зрадів: оце каже те, що мені й треба. Я вже казав, що Рашевський трохи пристав до тої течії, що підсилила культ Шевченка; він ліпив моделі з пам'ятника Шевченкові на київський конкурс і Чернігівський, при чому намагався Шевченка утворити на лоні української природи, сільського побуту, в українському вбранні, словом в українській обстанові й українському оточенні.

Рашевський для Губ. Земства написав великого портрета Шевченка, його було поставлено в залі зібрань на місце царського; при чому це єдиний портрет, де Шевченко змальований вріст чоловіка і в українському вбранні, він сидить в білій сорочці, свитина на-опаш, в шапці на пеньку з ціпком в руках; той портрет припадково уцілів в Черніг. Політехніці.

Правда й те, що Рашевського, певне, малювання й скульптура, музика більше захоплювали ніж музей, а проте, він жив поруч з Музеєм і почасти й музеєм, поскільки сам був живою й коректною людиною. Отже в часи найбільшого піднесення національного українського самовизначення й державного самоопреділення, коли до всього національного ставились з найвищою пошаною звичайно в Києві столиці України пам'ятали про майже єдиний музей української старовини, що був свого роду національними святощами, боялись, що тому музеєві загрожує небезпека, що коло тих святощів стоїть стара, здавалось, недосвідчена в музейній справі людина, мов би далека від національного піднесення, що не вміє піднести цей національний музей на належну височінь, розгорнути його й поширити, гадали, що тому Музеєві не місце в Чернігівському захолусті, і в таких руках, як Рашевський, думаючи, як би взяти Музей в свої руки і перенести до Києва, яко державного осередку України і зробити Музей загально-державним національним майном. Тут вина Рашевського була ніби в тому, що він старий, хоч він на свої літа ще був досить рухливий і працьовитий, що йому пізно й переробляти себе, що він нездатний надроблятись.

А проте, Музей в 1919 р., коли я там бував з екскурсією учителів, був в пристійному вигляді, і Рашевський був на місці, принаймні в кращому стані, ніж коли я повернувся до Чернігова в 1922 р., Музей був зачинений для публіки і так здається всю зиму, не знаю, як тепер, хоч там замісць одного старого мали працювати два молодих чоловіка, ніби краще ніж Рашевський під готованих до того; при чому тепер настали й кращі спокійніші часи для культурної праці.

Ґрунтовні помилки було зроблено при будові помешкання; воно зразу виявилось тісним, воно вохке, тому взагалі непридатне задля Музею і органічно гальмувало розвиток його та й Губ. Земство було скупеньке на кошти задля Музею і мало звертало уваги на нього за господарчими справами, а під час революції Земству було теж не до Музею.

В даний момент ніби справа з музеями в Чернігові стоїть на кращому шляху, здається, існує 5 музеїв, крім 6-го педагогічного, я колись

то теж утворив при Думі, правда музеї культів та етнографічний напевно утворені за кошт 2-го сов. музею, колишнього городського, через виділення від того музею річей, що належали до культу й етнографічних, щось схоже на охрімову свиту чи на Тришкин кафтан, а проте є ніби значний поступ у музейній справі є й завдатки до розвитку, бо завідуючі музеями молоді, повні сил, не відстають від старого Рашевського! Та не знаю, чи такі справді музеї поширюються, розвиваються, розгортаються, особливо це запитання стосується до Музею українських древностів В. В. Тарновського, що повинен би на Україні в момент переходу влади на ґрунт розвитку української мови й культури бути окрасою і гордощами.

Я завжди думав, що коли влада втручається у школу, то вона повинна б ще більше втручатися в музеї, що коштовніші за шкільне обрудування і мають більше значення ніж школи, а з погляду національної культури музеям і ціни не зложити; ну, та цього ні раніше, ні тепер здається не розуміють. Правда розкопки цілком припадково поширять один з музеїв.

3 серпня 1923 р.

Чернігів.

Дискусія

Петро Одарченко
Українське Історичне Товариство
Takoma, MD.

АВТЕНТИЧНІ Й НЕАВТЕНТИЧНІ ТЕКСТИ УНІВЕРСАЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У київській газеті «Літературна Україна» — ч. 27, 5 липня 1990 р. — надруковано Четвертий Універсал Української Центральної Ради. Текст узято з книжки В. Винниченка «Відродження нації», ч. 2, Київ-Відень 1920. На жаль, редакція «Літературної України» мабуть не мала інших джерел, крім цієї книжки, зокрема вона не мала фундаментальної праці Павла Христюка *Українська революція* з 1921 р., де в другому томі на стор. 103-106 надруковано автентичний текст ІУ Універсалу Української Центральної Ради, що своєю мовою дуже відрізняється від тексту, надрукованого в кн. В. Винниченка *Відродження нації.* Автентичний текст IV Універсалу міститься також у кн. проф. Якова Зозулі *Велика українська революція* (Нью-Йорк, УВАН, 1967, стор. 73-77). Текст ІУ Універсалу, опублікований у кн. Я. Зозулі, цілком відповідає текстові, надрукованому в кн. П. Христюка. Я. Зозуля зазначає, що він користувався такими джерелами:

1. Ориґінальна афіша, видана в Києві інформаційним бюром міністерства внутрішніх справ, що зберігається в музеї-архіві УВАН у Нью-Йорку,

2. Афіша, видана в Києві в друкарні Р. К. Лубковського,

3. Фотокопія з публікації «Збірник законів... УНР», що зберігається в музеї-архіві УВАН у Нью-Йорку.

Порівнюючи тексти ІУ Універсалу, надруковані в кн. В. Винниченка «Відродження нації» з текстами, надрукованими в кн. Христюка та в кн. Я. Зозулі, бачимо великі різниці в мові цих документів. Ось деякі приклади цих різниць. Спочатку подаємо автентичний текст ІУ Універсалу, опублікований у кн. Христюка й Зозулі, а потім текст, опублікований у кн. Винниченка.

Текст Христюка й Зозулі	Текст Винниченка
Але в тяжку годину відродилась воля України	Та в трудну годину народилась воля України
Чотири роки лютої війни знесилили наш Край і людність	Чотирі роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ

...заводи спиняються, залізниці розхитані	Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті.
По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв,	По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників
счинивши кріваву різню, заколот і руїну	творячи кріваву різню, безлад і руїну
Через це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час	З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці
... оповістило війну	... виповіло війну
... грабують хліб	... граблять хліб
... зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни	... робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни
... починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною»	... починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою»
... знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя	... знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя
... на те пристати ніяк не можемо	... в ніякім разі не можемо згодитися на те
... Хоче миру	... бажає мира
... сповіщаємо всіх громадян України	... оповіщаємо всім горожанам України
...одниці Українська Народня Респебліка стає самостійною ні від кого незалежною	... Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною від нікого незалежною...
...наш виконавчий орган	... та виконуючий орган
...ні одна з них не може втручатися	ніяка з них не може вмішуватися
Насамперед приписуємо Правительству...	І отсе перш усього поручаємо Правительству...
... переговори про мир з Центральними державими цілком самостійно	... мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно

... не зважаючи ні на які перешкоди	... не звертаючи уваги на ніякі перешкоди
... напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству...	... напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству...
... од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права...	... наємних наїздників, які нарушують права
... приписуємо одпускати де-яких	... поручаємо розпускати салдатів
... перевибрані в час...	... перевибрані в часі...
... закликати до співробітництва	... додати до помочи
... Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів	... Рада Міністрів уживе всіх способів
Більшість заводів, фабрик, майстерень	... Більшість підприємств, фабрик і робітень...
... приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам	... Раді Народніх Міністрів поручаємо пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас...
... наплодила сотні тисяч безробітних	... дала сотки тисяч безробітних
... вжити всіх заходів до забезпечення скалічених	... прийняти всі міри для обезпечення покаліченим...
... Однині	... Відтепер...
... галузі торгівлі	... области торгівлі...
За старого ладу...	... При старім ладі...
За товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава...	... Торгівлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава...
... дорожнечі	... доріжні
... на виконання сього приписуємо...	... для виконання сього поручаємо
Так само приписуємо встановити державно-народній контроль	... Так само поручаємо установити державно-народню контролю

Однині позикова поміч	Відтепер кредитова поміч
... головним чином	... передовсім...
... підбивають несвідомих людей	... тягнуть неосвідомлених людей
... не встигнемо зробити	... не вспіємо виконати...
... до остаточного порядку	... до оконечного ладу...
Ми наказуємо всім громадянам...	Ми поручаємо всім нашим громадянам
... найпильніше	... найбільш енерґічно
... вжити заходів...	... підняти всі зусилля
Сьому Найвищому нашому органові належатиме рішати про федеративний зв'язок з...	Сей найвищий наш орґан має рішати про федеративну зв'язь з...
всіх громадян Самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати...	... всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти...

Порівнюючи ці два тексти ІУ Універсалу, бачимо, що перший текст відповідає нормам української літературної мови, а другий текст, опублікований в кн. В. Винниченка, має багато особливостей, властивих західноукраїнському діялектові: здержують, виповіло війну, робили заходи, буде мусіти приносити, в ніякім разі, від нікого, осередні держави, на ніякі, поручаємо, сотки, прийняти міри, відтепер, доріжня, контроля, оконечного, підняти всі зусилля, зв'язь, горожани, зазиваємо і т.д. Всі ці лексичні особливості не властиві мові В. Винниченка.

Якщо ми уважно прочитаємо увесь текст праці В. Винниченка, то побачимо, що тільки текст ІУ універсалу та текст 2-ого універсалу спотворені галицькими діялектизмами. Решта тексту цього тритомного твору написана літературною мовою з властивими Винниченкові окремими особливостями. Тексти 1-ого на 3-ого універсалу відповідають текстам, надрукованим у кн. Христюка та в кн. Зозулі.

У тексті 2-ого Універсалу є такі головні відмінності:

У кн. Христюка та Зозулі:	У 2-ому т. «Відродження нації»:
... прямувати	... змагати
... одділяти	... відривати
... встановлення	... усталення
... представлений	... предложений
... влади	... власти
... на всій Україні	... на цілій Україні
... Усією Росією	... цілою Росією
... прямуючи	... змагаючи

... внесення	... предложення
управління	... управи краєм
військового міністра	міністра війни
порушення	нарушення
передала нам	наділила нас
прикладе	доложить
торжества революції	побіди революції

Порівняння мови другого й четвертого універсалів, вміщених у книжці В. Винниченка «Відродження нації» з мовою інших частин цієї книжки та інших творів В. Винниченка, зокрема його двотомного Щоденника, машинопису «Поклади золота» та роману «Нова заповідь» переконують нас у тому, що справжні — автентичні — тексти другого й четвертого універсалів, вміщено в працях Христюка та Зозулі, а ті тексти цих універсалів, що надруковані в кн. «Відродження нації» не автентичні, вони перекручені й спотворені. Ось окремі приклади, що стверджують наш висновок.

Лексика 2-ого й 4-ого Універсалів, надрукованих у кн. «Відродження нації»:	Лексика «Відродження нації» (без текстів 2-ого та 4-ого Універсалів) та інших творів Винниченка двотомного Щоденника, машинопису «Поклади золота» та роману «Нова Заповідь»:
обезсилили	знесилені (I, 473), знесилення (II, 32), знесилюють (В.н., II, 94)
залізні дороги	залізниці (П.З., 51), (В.н., III, 129)
безлад	безладдя (В.н., II, 57)
в трудну годину	в сей тяжкий час (В.н., II, 79, III Унів.)
у визначенім реченці (м. від.)	в той час (Щ., I, 87) (знак. відм.)
виповіло війну	оповіщати війну (В.н., III, 227, 228), оголошення війни (В.н., III, 273)
граблять, грабити	грабувати (В.н., II, 292)
робили всякі заходи	вживатиме всіх заходів (В.н., III, 175), вжити всіх заходів (В.н., II, 78, 3-ій Унів.), вживав всіх заходів (В.н., III, 112)

в ніякім разі від нікого незалежною	ні за які (В.н., III, 323), ні на які (312), ні для кого (187), ні на що (293), ні на яке (II, 172), ні на якому (Щ., I, 480), ні про яку (441), ні до чого (Щ., II, 636)
бажає мира	просив миру (В.н., III, 97)
всім горожанам України	громадянам (В.н., III, 113), громадянство (Щ., I, 400), (II, 210, 213)
Віднині	Однині (В.н., III, 258)
Відтепер	Однині, одступати (В.н., II, 399), не одважувались (320), одвернулась (87), одверто (Н.З., 19, 20), одразу (В.н., III, 84), одмовлявся (109), одкриття (173), У Щ.І.: одважний (104), оддасть (285), одстане (372), од невдач (325) і т.д.
не може вмішуватися	втручання (В.н., II, 323, III, 260), втрутилась (Щ., II, 599)
перш усього	насамперед (В.н., II, 230, 290, 268, III, 88, 302), (П.З., 252)
поручаємо	приписуємо (В.н., I, 223, 224 — I Унів.), (II, 78 — 3 Унів.)
з Осередніми Державами	мир з Центральними Державами (В.н., II, 197)
уживе всіх способів	вживав всіх заходів (В.н., III, 112)
сотки.	сотня, сотні (П.З., 4)
прийняти всі міри	вжити всіх заходів (В.н., II, 78)
для обезпечення	забезпечення (В.н., III, 139; Щ., I, 397), забезпечений (В.н., III, 139)
При старім ладі	За большевиків (В.н., II, 307)
за границю	за кордоном (Щ., II, 50), за кордон (Щ., I, 433)
доріжні	дорожнеча (Щ., II, 301, I, 374)
передовсім	насамперед (Щ., I, 366), (П.З., 252)

не вспіємо	не встиг (П.З., 249), не встигає (181)
контроля	контроль (В.н., III, 424)
оконечний	остаточний (Щ., II, 22)
енерґічний	енерґійний (Щ., II, 467, 468)
зв'язь	зв'язок (Щ., II, 494, 52, 71, 72)
виконуючий орган	виконавчий орган (В.н., I, 260), виконавчий комітет (204)
зазиваємо	кличемо (В.н., II, 79, 3-ій Унів.)

Отже бачимо, що мова другого і четвертого універсалів дуже відрізняється від мови першого і третього універсалів, та від мови Винниченка. Яка ж причина такого жахливого спотворення мови в другому та в четвертому універсалах?

На це запитання дає вичерпну відповідь видатний український діяч, колишній член Української Центральної Ради проф. Яків Зозуля у своїй статті «Чи ІУ універсал автентичний?». Виявляється, що Винниченко не мав справжнього автентичного тексту ІУ універсалу, коли писав свій твір «Відродження нації» і змушений був використати текст, надрукований у львівській газеті «Діло». У цій газеті, як зазначав Зозуля, зроблено аж 650 змін у тексті ІУ універсалу. Володимир Винниченко, зазначає... Я. Зозуля, пишучи в 1920 році у Відні свій полемічний твір «Відродження нації», використав саме цю найгіршу переробку історичного документу, умістивши його в частині II, стор. 244-252. Цей твір для науковців не має ніякої вартости.[1]

Оригінальні тексти всіх чотирьох універсалів надруковано в згаданих працях Христюка і Зозулі та в оригінальних афішах, які зберігаються в музеї-архіві в Бавнд Бруку (США).

ДОДАТОК

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Від Редакції: Проф. Петро Одарченко долучив до статті копію Четвертого Універсалу надрукованого у Києві 9 січня 1918 року в формі афіші. Цю копію у зменшеному форматі друкуємо на наступній сторінці.

[1] Яків Зозуля. «Чи IV універсал автентичний?» *Наукові Записки Українського Технічного-Господарського Інституту,* ч. 6, 1965, окремий відбиток, стор. 5.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих. Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотире роки лютої війни знесилили наш Край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються, залізниці росхитані, гроші в ціні падают, хліба зменшилося, наступає голод. По краю розплодилось юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли посунуло з фронту військо, счинивши кріваву різню, заколот і руїну на нашій Землі. Через все це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в призначений нашим попереднім Універсалом час і сі Збори, призначені на нинішній день не могли відбутись, щоб приняти з наших рук нашу тимчасову найвисшу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове Правительство. А тим часом, Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою власть Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні, і насилає на наші землі свої військо — красногвардейців, большевиків — які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодійство безчинства.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам на зустріч, і веде далі кріваву боротьбу з нашим Народом і Республікою, крім того, ті самі Петроградська Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще священною. Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, не те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути як найшвидче. Але для того, щоб ні Руське правительство, ні яке инше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України, однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. Зо всіма сусідніми державами як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та инші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, — власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого поки зберуться Українські Установчі Збори будемо радити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу селян, робітників і салдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву „Ради Народніх Міністрів".

Насампереб приписуємо Правительству Республіки нашої Раді Народніх Міністрів від сього дня вести розпочаті нею вже переговори про мир з Центральними Державами цілком самостійно і довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку якої-небудь иншої частини бувшої Російської Імперії і установити мир, щоб наш Край розпочав своє господарське життя в спокої і згоді.

До так званих большевиків та инших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо не жалуючи життя боронити добробут і свободу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду насильників, які топчут права Української Республіки.

Незмірна тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш Народ, вже знищила наш Край, розбила господарство. Тепер тому мусе бути кінець, з тим як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати де-яких; після підтвердження мирних переговорів роспустити армію зовсім. Потім замісць постійної армії, завести народню мілілцію, щоб військо наше служило охороною робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевости мают бути відновлені за поміччю і заходом нашего Державного Скарбу. Коли вояки наші повернуться до дому, народні ради, волосні, повітові та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос, в тим часом, аби встановити на місцях таку власть, де якої б мали довіря і яка б опіралась на всі революційно-демократичні верстви народу. Правительство повинно закликати до співробітництва ради селянських, робітничих і салдатських депутатів вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сессії нашій, уже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу прийнявші за основу скасування власности соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сессії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді.

Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робот через земельні комітети неодмінно відбулась.

Ліси, води і всі багацтва підземні як добро Українського трудящого народу, переходить в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові робочі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик, майстерень виробляли тільки те що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до пересведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних а також і інвалідів. В Самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість Держави, має розпочать творчу роботу в усіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу — вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших від війни.

За старого ладу торговці та ріжні посередники наживали з бідних пригноблених клясів величезні капитали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші галузі торговлі і весь доход з неї потратить на користь народу. За товарами, які будуть перевозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів. Правительству Республіки на виконня сього приписуємо зробити і предстерити на затвердження закон про це а також про монополію заліза, шкури, тютюну і инших продуктів і товарів, з яких найбільше бралося прибутків з робочих клясів, на користь не трудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредітами, позиками нетрудовим часам допомогали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та ріжну банкові експльоатацію і визиск.

На грунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої части людности. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і пидбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контр-революційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені третім Універсалом, Українська Народня Республіка підтверджує і з-окрема проголошує: у Самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії признаним за ними законом 9-го січня.

Всього, чого з вичисленого в сім Універсалі не встигнемо зробити, Центральна Рада, в найближчих тижнях, те повно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори. Ми наказуємо всім громодянам нашим провадити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчено як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібралися сі наші Установчі Збори — найвищий господар і впорядчик Землі нашої — закріпили свободу, лад і добробут конституцій Незалежної Української Народньої Республіки на добро всього трудящого народу — тепер і на будучину.

Сьому Найвищому нашому органові належатиме рішити про федеративний звязок народніми республіками бувшої Російської держави.

До того часу всіх громадян Самостійної Української Народньої Республіки кличимо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого Народу і всіма силами боронити свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої Самостійної Республіки Української.

Українська Центральна Рада.

У Києві 9-го січня року 1918.

Miscellanea

Алдона Василяускене
Vilnius University
Литва

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СПИСКІВ ДРУГОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ

У Великому Литовському Князівстві (далі ВЛК) були в XVI ст. прийняті кодекси законів — Литовські Статути (1529, 1566 і 1588 рр.).

Литовські Статути — видатні пам'ятки права і культури, джерела історії литовського, українського, білоруського та інших народів, давно і по заслузі оцінені дослідниками багатьох країн. Вони відрізняються від кодексів законів европейських і московської феодальних структур тим, що там законом в основному охоплені лише норми карного права, а в деяких також частково канонічного. Другий Литовський Статут (далі ДЛС), так само як і Перший, охоплює майже всі ділянки права: державного, цивільного, воєнного, карного, і судочинства, земельного, сімейного та деяких інших.

Цікава сама чинність ДЛС. Після Люблинської унії (1569 р.) до Польської корони були приєднані Київське, Волинське і Брацлавське воєвідства. На цих територіях лишився далі в дії ДЛС, хоч і без II розділу («Про земську оборону»), оскільки він не відповідав наявній політичній ситуації. Списки ДЛС без другого розділу отримали в історіографії назву Волинських. У воєвідствах приєднаних до Польщі ці списки були в дії і після прийняття у ВЛК Третього Литовського Статуту (ТЛС).

Цей ТЛС не втратив свого значення навіть після Третього розбору Польщі, коли майже вся Литва опинилася в кордонах царської імперії і діяв на цій території аж до 1840 р.

Перший і Другий Литовські Статути в час своєї правосильности не були надруковані і поширювались на величезній території ВЛК у списках. Їх переписували мовою ориґіналу, себто канцелярською мовою ВЛК, яку більшість дослідників називають давньобілоруською мовою, а також перекладали на давньопольську і латинську мови. Війни та стихійні нещастя знищили багато списків. У сучасну пору ми знаємо приблизно 40 списків ДЛС — сім з них — мовою ориґіналу, а саме:

1. Курницький список. Рукопис зберігається в Польщі, в Курницькій бібліотеці, недалеко від Познаня. Список походить із 1578-1582 рр. з Могильного (верхів'я Німану).

2. Чудовський список. Зберігається в Московському державному іс-

торичному музеї. Список має точну дату переписання — 1604 р. і походить з України.

3. Луцький список. Зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР (в Києві), а переписано його в Луцьку перед 1629 р.

4. Список Василя Усовича. Зберігається в державній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві. Написаний у Києві перед 1648 р.

5. Список Адама Залуського. Зберігається у Львівському національному музею. Рукопис має дату і місце написання — 1619 р., Київ.

6. Список Яна Хотимського (неповний). Зберігається у Ленінградській публічній бібліотеці ім. М. Е. Салтикова-Щедріна. Написаний у 80-90 рр. ХУІ стор. у Вітебському воєвідстві.

7. Почаєвський список (дефективний). Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Переписаний у 1590-их роках на Волині.

Ці сім списків можна групувати за структурою, за часом і місцем написання за обсягом дії та за іншими прикметами.

Останнім часом пильну увагу присвячують вивченню Литовських Статутів у Вільнюському університеті. З ініціятиви проф. Станісловаса Лазутки 20 років тому створено там групу вивчення Литовських Статутів. Скоро закінчать чотиритомне академічне видання (десяте з черги) Першого Литовського Статуту. В 1983 р. вийшла друком перша книга (Перший Литовський Статут. Палеографічний і текстологічний аналіз списків), 1985 р. — друга (Перший Литовський Статут. Факсіміле Дзялиньського, Лаврентіївського та Ольшевського списків), а цього року вийде третя книга (тексти Литовського Статуту трьома мовами) старобілоруською, латинською, старопольською мовами і словник чотирьох мов).

Закінчено також початковий етап підготовки до друку багатотомного академічного видання ДЛС — всі збережені відомі нам списки мовою оригіналу, опрацьовані в окремих наукових статтях. Оскільки оригінал ДЛС не зберігся, головна мета цих досліджень визначити найавтентичніший список, який можна було б покласти в основу академічного тексту ДЛС.

Під керівництвом проф. С. Лазутки організовано дві республіканські наукові конференції, присвячені Литовським Статутам: 1979 р. з приводу 450-річчя Першого Литовського Статуту і 1988 р. з приводу 400-річчя Третього Литовського Статуту. Поточного 1991 р. з приводу 425-річчя Другого Литовського Статуту, ми маємо намір за традицією разом із дослідниками Литовських Статутів України, Білорусії, Москви та Польщі (радо привітаємо також закордонних дослідників цих пам'яток) улаштувати 19-21 вересня 1991 р. республіканську наукову конференцію з тим, що доповіді та матеріяли цієї конференції будуть опісля видані.

Ми хотіли б зустрінути на цій конференції якнайширші кола дослідників цієї ділянки з Европи, Сполучених Штатів і Канади, щоб ма-

ти змогу ширше і докладніше вивчити всі питання, виявити можливі невідомі нам списки Першого і Другого Литовських Статутів. Наш невеликий колектив, всього п'ять дослідників дуже радо зустрінувся б з колеґами з-за кордону.

Рецензії, огляди

Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Том CCXXI. Праці філологічної секції. Львів 1990, 381 стор.

221 т. *Записок,* який вийшов у Львові треба щиро привітати, тим більше, що відновлено традицію введену ще О. Барвінським і продовжену М. Грушевським, що *Записки* становлять збірники праць учених різних ділянок в першу чергу українознавства. Закордонне НТШ, силою обставин, видавало *Записки* здебільшого в формі монографій або, в кращому разі, окремих тематичних збірників. Обговорюваний том порівняно добре ілюстрований. Це робить збірник багатим і цікавим зводом мовознавчих та літературознавчих матеріялів, яким він і присвячений.

Після двох коротких вступів (голови НТШ у Львові та редакторів тому) йде науковий матеріял поділений у трьох частинах: а) літературознавство, б) мовознавство і в) матеріяли, а закінчується том невеликим, але дуже цікавим відділом критики і бібліографії.

Не маючи змоги обговорити всі статті об'єднаємо матеріяли в декілька тематичних груп. Літературі до XIX ст. присвячено такі статті: М. Трофимук, «Вплив творчості Марціала на зародження і становлення теорії української літератури» (На матеріялі курсів словесности Києво-Могилянської академії), Б. Криса, Різдвяні та великодні вірші в українській поезії XVII-XVIII ст. Умовно сюди можна додати також статтю про написи на творах українського середньовічного малярства Л. Коць-Григорчук, хоч авторка зупиняється в першу чергу на палеографічних та лінґвістичних моментах. Вона виявляє важливість написів для хронології картин та органічного включення їх в українську мистецьку спадщину.

З статті Трофимука виходить, як високо стояло навчання клясичної античної спадщини в Києво-Могилянській академії, оскільки в освітніх системах центральної Европи XIX-XX стор. Марціяла в гімназіях не вивчали. Побіжно зустрічаються в статті натяки на взаємини між ренесансом і гуманізмом. Чи можна на Україні говорити також про ренесанс, чи лише про гуманізм? Сам Д. І. Чижевський хитався у цьому питанні. Повністю погоджуємося з авторкою, що поза оболонкою макаронічної розперезаности криється глибший і поважніший зміст. Зрештою це одна з рис українців: «Ridentem dicere verum» (Сміючись (жартуючи) говорити правду), як це висловив на порозі нашої ери Горацій.

Чотири статті з'ясовують різні аспекти життя, творчости, ідей і взаємин Шевченка з іншими діячами. У дуже цікавій і в загальному правильній статті, Я. Ісаєвича знаходимо прикру помилку, де він твердить, мовляв, «Шевченко аж ніяк не був державником...» Цю доповідь він читав у 1990 р. на Шевченківських роковинах у Нью-Йорку і йому вказували на помилковість цієї «концепції» перебраної у Ю. Грабовича. Чому Я. Ісаєвич вирішив лишитися при своїй помилковій думці — це його таємниця.

Шевченко ціле своє *свідоме* життя мав концепцію української держави і заперечувати цього не можна. Спочатку він вірив у відновлення козацької держави («...ясновельможний на воронім коні», а в нього в руках «дай то Боже милий, блисне булава...» — «Гайдамаки», у другій половині 1840-их рр. він прагнув конфедерації вільних держав слов'янських народів («Книга буття») — ідеї Кирило-Методіївського братства, а під кінець життя він вірив у державу побудовану на традиційних вартостях українського народу («царя не буде супостата, а буде син і буде мати і будуть люди на землі»). У цій останній концепції Ісаєвич несправедливо загострює «антиномічність» рідної української дійсности в світогляді Шевченка. Цей цілісний устрій, як він уявляється Шевченкові, можна вичути також з виступів передових українських діячів, яких доводилося нам чути (за малими вийнятками) — у всякому разі виступи більшости діячів з України (Дзюба, Драч, брати Горині і т.д.) не заперечували проти цієї концепції Шевченка. «Антиномічність» виникла в нашій уяві після того як большевики силою ліквідували рідну владу на Україні (1919 р.) Звичайно, конфліктні ситуації завжди можливі. Де їх нема.

Інтерпретація Т. Комаринця поеми «Великий льох» зовсім правильна і дуже добра, тільки ж він ламається у відкриті двері (пор. інтерпретації цього твору від С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича аж до Л. Білецького і О. Павлова). Стаття Комаринця мала б більше сенсу в якомусь популярному часопису чи журналі. Якщо не помиляємось, то Л. Білецький перший включив «Суботів» як закінчення в поему «Великий льох», хоч Комаринець уважає, що це різні твори.

Своєрідним варварством треба уважати те, що редакція включила блискучу статтю пок. В. В. Міяковського, перекладаючи її назад із англійської українською мовою, замість того, щоб передрукувати її з однотомника В. Міяковського. Таким чином дослідження «Шевченко в колі кирило-методіївців» перетворюється в «Шевченко і Кирило і Кирило-Методіївське братство», а текст розходиться зовсім з оригіналом! В. Свобода писав свою статтю англійською мовою і там переклад зовсім на місці. Українською мовою вона напевно відіграє свою роль, тим більше, що сама тема «Шевченко і Бєлінський» на Україні тепер дуже актуальна.

У *Записках* поміщено три дослідження про І. Франка; два з них присвячені генезі збірки «Зів'яле листя». М. Мороз використав записи

розмови з Целіною Журковською-Зиґмунтовською відомі також на еміґрації, адже ж їх записано під час першої большевицької окупації Галичини. І. Денисюк і В. Корнійчук опублікували «щоденник самогубця», одного з поклонників Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер) — Супруна(?). Натяки на цей «щоденник» є і в передмові І. Франка до першого видання «Зів'ялого листя». Обидва матеріяли не заперечують, а навпаки доповнюють один одного. Немає сумніву, що Франко використав і цей «щоденник», але це зовсім не перечить автобіографічним елементам у деяких віршах із збірки «Зів'яле листя».

Третя стаття обговорює влучно Франкову концепцію зв'язку мови і духовности. О. Сербенська досліджує позиції Франка, який наголошував на органічному зв'язку між мовою і духовністю народу в різних проявах і на різних рівнях народного життя.

Літературі 1920-1930-их рр. присвячено три статті — дві радянським літературним процесам 1920-х рр. і одну західньоукраїнському та еміґраційному поетичному життю 1920-30 рр. Стаття Л. Сеника перегукується з причинком О. Ільницького. Мистецьких шукань футуристів заперечувати не можна. Біда лише в тому, що поза «ориґінальничанням» і деякими здебільшого формальним нововведеннями, вони не створили великої літератури, а писали деструктивні романи, як це показав Л. Сеник. Ільницький скеровує свою увагу на те, що Хвильовий перший почав неетичні нападки на немилих осіб і групи переходили в скриті чи явні доноси одні на одних це дуже сумний етап. У цьому відношенні мав свої гріхи й М. Хвильовий — не менші ніж футуристи. Чи не найкращий критерій був би оцінити вклад у літературне життя, а тут першість таки припаде Хвильовому, який сам один дав українській літературі більше ніж всі футуристи разом взяті.

Цікава стаття М. Габлевич про «Гамлета і европейський гуманізм». Понад 350 років людство вивчає і все по новому переживає трагедію Гамлета та знаходить там постійно нові аспекти не помічені попередниками. В цьому і лежить велич Шекспіра. Може варто було підкреслити, що «божевілля» Гамлета було добре продуманою мімікрією, оскільки згідно з прадавніми повір'ями божевільні-одержимі (юродиві) перебували під охороною Бога (перед тим: богів).

Серед «Матеріялів» знаходимо крім «щоденника самогубця», який ми вже згадали, передрук перекладу Лесі Українки праці про «Євангеліє» М. Верна і публікації недрукованих листів (В. Стефаника до Андрея Шептицького, М. Грушевського до М. Возняка і Б. Лепкого до В. Щурата). Сумне враження лишається від листів Василя Стефаника, зате дуже гарне від листів Грушевського, який постійно піклується долею пильного співробітника, потім академіка Возняка, якого статті в виданнях ВУАН були окрасою. Дуже миле враження лишають листи Богдана Лепкого до його друга Василя Щурата. Листи Грушевського та Лепкого мають також значення для вивчення деяких моментів із життя і відносин і авторів листів і їх адресатів.

Відділ критики і бібліографії не дуже великий, але цікавий і виходить поза рамки звичайних рецензій, зокрема Я. Закревської, яка обговорює мовознавчі праці на сторінках наукових збірників свидницького музею і С. Андрусів, яка влучно оспорює деякі положення Гачева в його монографії про національні світогляди.

Рецензія М. Нагірного на переклади оповідань Ф. Кафки пера І. Кошелівця дає цілий ряд влучних спостережень, однак переходить у непорозуміння там, де рецензент заторкує справи правопису (стор. 368-369). З відчуженістю від «живого спілкування з літературним життям України» це не має нічого спільного! Русифікація, як знаємо, заторкнула також правопис, а тому еміґрація у своїх кращих виданнях дотримувалася т. зв. «правопису Голоскевича» ще найменше русифікованого. Дещо з того правопису М. Нагірний сам приймає (літеру ґ), дещо відкидає (закінчення — и в родовому відмінку іменників жіночого роду, чи жіночий рід іменників, які до нас прийшли з французької чи й з німецької мови — метода, кляса, заля). Чи не правильніше було б вивчити sine ira et studio ті зміни, які введено в правопис Голоскевича під тиском окупаційної влади і тоді вирішити, чи зміни виправдані чи ні. Ідеального правопису взагалі не існує, а Голоскевич потребує деяких коректив і доповнень, але насильні зміни, що вводжено під впливом «старшобратнього правопису» не завжди були відповідні і рідко відповідали духові української мови. Щойно докладне вивчення цілої проблеми допоможе нам створити правопис позбавлений російських кальок (хокей, Ейзенхауер і т.д.).

Записки НТШ т. 221 треба щиро привітати з одного боку як повернення до традицій кінця минулого сторіччя, а з другого як новий етап у науковому житті України. Редакції треба побажати успіхів у дальшій праці. Усі статті мають резюме англійською мовою. Нам здається, що не варто обмежуватися лише цією, хоч і найпоширенішою, мовою сучасности, зокрема в Европі, де поряд існують французька, німецька, та інші мови наукового життя.

М. Антонович
(Монтреаль)

Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture,* Toronto, University of Toronto Press, 1987, 323 p.

Writing a biography of Mykhailo Hrushevsky, Ukraine's greatest historian and political leader of the 1917-18 revolutionary years, would be a challenging project for anyone. A solid, scholarly study of Hrushevsky in English has been sorely needed for some time now, for several reasons, some of which are mentioned by Prymak in his introduction (p. 3-4).

It is unfortunate that Prymak's biography of Hrushevsky was published in 1987, that is, just before access to Soviet archives became more open; Prymak

himself noted that in 1981 he was unable to gain access to manuscript materials in Soviet Ukraine. In addition, it seems quite likely that at least some important, previously unpublished, materials on Hrushevsky will come to light soon as a result of recent efforts to rehabilitate him in Ukraine. The recently re-established Archeographic Commission of the Academy of Science of the Ukr. SSR announced in 1989 that it intended to reprint Hrushevsky's works as well as unpublished correspondence (H. Boriak, "Povernuty narodovi naukovu spadshchynu M.S. Hrushevskoho," *Literaturna Ukraina,* 16 March 1989).

Indeed, important, previously unpublished, material has already been printed. The journal *Kyiv* recently printed, in two parts, memoirs of Hrushevsky himself (M. Hrushevsky, "Spomyny," part I, *Kyiv,* nos. 9-12, 1988; part II, *ibid.,* nos. 8-11, 1989). The first part consists of recollections of his early life; the second, and by far the more crucial, portion covers the period from September 1916 to September 1917; most of this part concerns the critical months of the spring and summer of 1917, following formation of the Central Rada. As Hrushevsky was clearly the most important figure in the Rada, these memoirs, to say the least, are a key addition to the already-existing memoiristic literature on the Rada, its personalities, and its politics. Any future study of Hrushevsky, the Rada, or the Ukrainian Revolution will have to take them into account.

In several places in his memoirs, Hrushevsky expressed regret at the inability of the Rada or its supporters to take a firm stand against the war, which he admitted was a critical mistake. There is no real discussion of this question by Prymak. A good portion of the memoirs concern military matters. Hrushevsky has been criticized, as noted by Prymak (pp. 139, 178), for not attaching importance to the organization of an army until too late, for not taking advantage of support for independence among Ukrainian soldiers, and for, effectively, disbanding Ukrainian units at a critical moment. Prymak tends to side with Hrushevsky's critics on these matters. Yet, after reading the memoirs, it appears that these criticisms are too simplistic and that the problem of the formation of Ukrainian military units and the role of the Ukrainian military during the Rada period is still open to discussion. There are other areas in his study where Prymak may have modified his conclusions, stressed certain events more than others, and dealt more thoroughly on certain decisions taken by Hrushevsky and the Rada, had he had access to these memoirs earlier. Prymak, however, can not be blamed for not taking into account evidence he could not get his hands on at the time.

He should be, however, criticized for omitting, in large part, a discussion of Hrushevsky as historian, and this is where the major fault in his study lies. Hrushevsky was Ukraine's greatest historian, and, arguably, one of the most important of Eastern Europe's. It is therefore not justifiable that Prymak did not include at least one chapter containing an examination of Hrushevsky's most important historical works as well as a discussion of his place in Ukrainian and East European historiography.

Prymak does briefly summarize some of Hrushevsky's historical writings.

For example, he touched upon Hrushevsky's most celebrated scholarly essay, "The Traditional Scheme of 'Russian' History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs." Yet, despite references to some of the relevant literature, the lack of historiographical context in the text makes this brief excursion into historiography hang in the air. It is not explained well enough when "this brief essay was to revolutionize thought about Ukrainian history." (p. 65).

There is another conclusion of Prymak's that also hangs in the air, lacking solid context. He writes that Hrushevsky was Russia's most celebrated federalist (pp. 124, 262). Prymak, however, does not discuss in any detail Hrushevsky's place in the history of Ukrainian federalist thought, nor his place in the development of federalism and federalist thought in Russia.

On a positive note, Prymak has used much material, summarized it well, and woven it into a readable and understandable chronology of Hrushevsky's political activities and organizational work as a scholar. Many of his important political and some of his scholarly writings are summarized neatly and briefly discussed. Prymak's study, however, does fall short in its lack of context in places, avoidance of analyses, and of course, in its omission of discussing Hrushevsky's historical works.

It is acceptable that historians have leeway in delimiting and limiting the topic upon which they are working. In some cases, the problem of avoiding being overwhelmed by material has to enter into consideration. Because of Hrushevsky's many-sided activities and superhuman productivity, and because there were so many critically important and complicated events he participated in and helped shape, the task of writing a solid, all-encompassing study of Hrushevsky is a difficult one. Prymak's effort is to be welcomed; but it is unfortunate that he did not persevere to attempt a more complete biography, which is what was needed. Finally, the recent publication of Hrushevsky's memoirs, the likelihood of the publication of more important primary source materials on him in the near future, and the easing of access to Soviet archives, makes his study even less definitive.

B. Klid
(University of Alberta)

Ihor Kamenetsky, ed. *The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge, 1936-1938.* Preface by Lubomyr Wynar, Toronto — New York. The Ukrainian Historical Association in cooperation with the Bahriany Foundation, Inc. and Ukrainian Research and Documentation Center, 1989, xviii + 265 pp.

In 1943, before the work of exhumation had to be suspended unfinished, 9,432 bodies dated to the Great Purge of 1937-38 were disinterred from various mass graves in and around Vinnytsia. Most were rural men in their thirties, fully clothed with hands tied tightly behind their backs, dispatched by one or

more 22 calibre bullets in the back of the neck. A few hundred had been bludgeoned to death. The several hundred women among them had also been shot in similar fashion, except that their hands were unbound and their clothing often completely or partially missing, indicating that they had been sexually abused. Some of the victims had ropes tied around their necks, not as a means of execution but merely to silence them by cutting off their air supply. Some of the victims had dirt in their mouths and stomachs, indicating that they had been buried alive and slowly asphyxiated. Many of the victims died in considerable pain.

Other mass burial sites have been found in Kuropaty, Byelorussia, and Bykivnia near Kiev, indicating that what Stalin's NKVD did in Vinnytsia was far from unique. In the small city of Uman', I saw six unmarked cairns, about six feet by 30, in a town cemetery; this was the local resting place of the people of 'thirty-seven. I suspect that more such sites will inevitably be found in various parts of the Soviet Union. What makes Vinnytsia unique is not what the Germans found there, but what they did with it at a time when the existence of soft body tissue still permitted fairly detailed forensic examination, documents and clothing on the bodies made possible the identification of remains, and the comparative freshness of local memory made investigation much easier and yielded more information than would be possible today. The German government report on Vinnytsia, here presented for the first time in English and similar in its thoroughness to the report on the mass graves of 5,000 Polish officers in the Katyn forest, is a unique document of the real social history of the period.

By presenting this report along with intelligent and useful introductory essays on the event, its place in history, and the circumstances surrounding the German study, along with various corroborative eyewitness materials, Professor Kamenetsky has performed a singular service to the professions of Soviet and Ukrainian studies. Indeed, thanks to his several decades of serious work on German occupation policies, no living scholar could have compiled such a work on this topic remotely as well. The only minor quibble is that his essay, "Humanitarian and Anti-Humanitarian Trends in Modern History," would have been enriched by familiarity with the work of such comparative genocide scholars as Leo Kuper, Israel Charny, and Helen Fein. By making the work easily available to the English-language reading public, the sponsoring organizations also deserve much credit.

However, the current fashion of what passes for social history in Soviet studies makes one doubt that Kamenetsky's work will gain the attention it so richly deserves. As practiced in Soviet studies, social history all too often means giving the lion's share of attention (and sometimes sympathy) to a few hundreds of thousands who for various reasons allied themselves with the Stalinist regime, while virtually ignoring the tens of millions whom the regime victimized. Vinnytsia is important not because of its uniqueness but because it is the best studied example of something which was in all probability rather widespread during the Great Purge. Surely, any attempt to accurately portray

the social history of Stalinism, both in Ukraine and in the Soviet Union as a whole, ought to give the victims of Vinnytsia attention at least equal to the 25,000 workers who in 1929 volunteered and were sent to force peasants into collective farms. Unfortunately, on this issue, the reviewer is evidently in the minority in a field in where the "politically correct" view is to show that Stalinism was not really totalitarianism at all. Fortunately, in the Soviet Union people know a bit more about totalitarianism; Ukrainian and Russian translations of this work would undoubtedly find a large and appreciative audience there.

James E. Mace
(Washington, DC)

Збірник праць Ювілейного Конґресу. Мюнхен: Науковий Конґрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом, 1988/1989, стор. XV + 1002.

28 квітня — 2 травня 1988 р. відбувся у Мюнхені Науковий Конґрес у 1000-ліття Хрищення України, в якому взяло участь 28 наукових, богословських і високошкільних установ. В часі Конґресу виголошено на Сесіях доповіді з узглядненням не лише самої теми офіційного прийняття християнства в Україні, але й широкого вахляра тематики релігійно-церковного й культурного життя нашого народу від доби перших етапів проґресу релігійної думки давнього населення території України через добу початків християнства аж до його офіційного прийняття за панування князя Володимира, через дальші століття аж до наших часів включно. Виголошені доповіді опубліковано в рецензованому нами збірнику, а їхніми авторами являються активні учасники Конґресу: о. І. Патрило, В. Косик, о. П. Біланюк, о. І. Хома, М. Богатюк, Ол. Домбровський, прот. О. Кравченко, В. Жила, А. Жуковський, о. Ол. Баран, с. С. Сеник, Марко Антонович, паст. В. Домашовець, Я. Білінський, А. Сороковський, М. Марунчак, прот. С. Ярмусь, о. І. Музичка, Мирослав Антонович, А. Горняткевич, Я. Розумний, О. Горбач, о. М. Войнар, Я. Рудницький, Д. Штогрин, В. Янів, Л. Винар, С. Гординський, Я. Пеленський, Я. Падох, Р. Єринюк, паст. В. Кустодович, прот. Т. Міненко, З. Соколюк, Л. Рудницький, Т. Б. Цюцюра.

Хронологічний і тематичний діяпазон опублікованих матеріялів Збірника дуже широкий, при чому майже кожна стаття вимагає фахового рецензента, спеціяліста даної доби, чи теми. В таких випадках можлива рецензія лише загально інформативного характеру при евентуальному зверненні уваги на особливі моменти як мериторичного так і методологічного чи врешті ідеологічного аспекту. Засадничо широкий тематичний вахляр опублікованих у Збірнику матеріялів історично-релігійно-церковного й етно-психо-культурного аспекту можна поді-

лити за хронологічним принципом на три основні частини: Українське середньовіччя зі сконцентрованою увагою на генезу й прояви перших фаз офіційної християнізації України на фоні церковного, суспільно-економічного, політично-державного й культурного життя Київської Руси-України при узглядненні правного становища Церкви в Державі в аспекті суспільно-економічних взаємовідносин. Друга частина — це перехідний литовсько-польський період та згодом козацько-гетьманська доба, в якій відбилися відгомоном в Україні впливи ривалізації Церков Сходу й Заходу, що найшло свій вияв в Унії західньої частини українського суспільства з Римом. Це спричинило духово-культурний конфлікт між обома частинами суспільства, виявлений в церковно-громадсько-культурному житті, а особливо на сторінках полемічної літератури. Дальше увагу присвячено XVIII і XIX ст., що можна б умовно зарахувати ще до другої частини матеріялів. Третя частина — це наше століття, характерне безпрецедентними історичними обставинами, в яких найшовся український нарід, і мартирологією християнства в Україні як орієнтального й окцидентального конфесійного так і євангельських церковних об'єднань. Після нещадного зліквідування Української Православної Церкви наступила жорстока розправа з Українською Греко-Католицькою Церквою в кінцевих фазах Другої світової війни й загнання українських католиків у новітні катакомби. Це загальний зміст третьої частини матеріялів з доданням важніших проявів духовно-культурного життя української діяспори.

Першу частину матеріялів попереджує праця, що заторкує пра- й протоісторичні часи української території «Дохристиянські вірування населення території України», в якій автор старався представити релятивну реконструкцію процесу еволюції релігійних рефлексій примітивної людини у напрямі до вищих стилів релігійного світогляду та зовнішних виявів культового характеру. Після того наступає уже тематика християнського змісту, започаткована темою «Християнські риси кн. Володимира Великого» головно на основі староукраїнських літературних пам'яток. В статті «Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст.» говориться про те, як Київ вступив на арену европейської політики й прийняв християнство східнього обряду при дальшому поширенні політичних, економічно-культурних та династичних зв'язків з европейськими державами. Дальше автор з'ясовує причини занепаду Київської Держави. Стаття «Апостольське походження Української Церкви» оперта головно на переказі про побут апостола Андрія Первозванного в «Скитії» й характерна деякими дещо за смілими висновками, базованими на гіпотетичних даних. Автор статті «Церковна організація на Русі княжих часів» вважає, що князь Володимир при помочі єпископів з Тмуторокані, Перемишля і Закарпаття зорганізував Київську Церкву. В статті «Устав Володимира Великого і суспільно-економічні зносини з Церквою» автор виказує, що українська Церква диспонувала ширшою юрисдикцією ніж візантійська. Окремий жанр

еклезіологічно-обрядового характеру являє собою стаття «Значення Літургії у благовістуванні в Київській Русі». В праці п.н. «Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві в X і XI століттях (вибрані питання і гіпотези)» автор наголошує важливість історичних основ генези Київської Руси для науки. В обширно поданому науковому апараті з численними бібліографічними даними узгляднено стан новіших дослідів та переведено аналізу головних археологічних і історичних джерел до питання розвитку писемної й книжкової культури в Україні. До проблематики генези християнства на українському ґрунті належить стаття «Гіпотези про шляхи християнізації України в світлі мовознавчо-філологічної критики» з наведенням «за» і «проти» в аспекті болгарсько-херсонської гіпотези та з другого боку антитези — моравсько-методіївської гіпотези. На окрему увагу заслуговує праця нашого, на жаль, уже покійного видатного спеціяліста канонічного права п.н. «Право Київської Церкви за св. Володимира (джерела і збірники)». А в статті «Церква і держава в Київській Русі. Проблематика державности і статусу Церкви» з'ясовано суть державної організації Київської Руси та принципи гармонійних відносин між державними й церковними колами. В Збірнику надруковано також доповідь німецькою мовою «Значення святих Кирила й Методія для слов'ян», виголошену під час шостої німецькомовної Сесії. В статті «Ідеологічна боротьба за Київську спадщину: початки і ранні наслідки» бракує науковий апарат з бібліографічними даними. Коротка замітка, що бібліографія до цієї теми находиться в інших статтях автора або, ще гірше, в статтях, які щойно мають бути опубліковані, не вдоволяє читача. Це є в колізії з методологічними постулятами наукової праці та, як не як, свідчить про писання статті «на скору руку» й про брак належної поваги до даного Наукового Збірника.

До доби релігійно-церковної полеміки на тлі конфлікту й ривалізації Рим — Константинополь та до Берестейської Унії відносяться статті — «Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постаті (православна перспектива)». Тут розглянено важніші проблеми, порушені в Полемічній літературі догматичного, канонічного й обрядового аспекту, та можливості й перспективи дальших дискусій у формі приязного діялогу. Католицьким pendant до згаданої статті являється чергова стаття «Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI — початку XVII сторіч». До теми обопільних спроб досягнення єдности аЦерков Сходу й Заходу відносяться статті «Спроба єдности Церков у XVII ст. (православна перспектива)» та «Спроби єдности Церков в католицькій перспективі». Подані вище статті, що відносяться до доби релігійно-церковної полеміки, є особливо дискусійного характеру не лише на тлі тодішніх часів, але й сучасности. До них у деякій мірі еклезіологічно-обрядово-психологічного аспекту можна би зачислити статтю «Латинізація в Українській Католицькій Церкві». В продовженні до минулих століть і

у зв'язку з ростом політично-великодержавного значіння московсько-російської Півночі виринає тема «Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях», де автор статті виказує на тлі взаємин і взаємовпливів духовно-культурний опір Церкви в Україні великодержавним московсько-російським насильним впливам. Церковно-державноправні взаємовідносини духовної й світської влади гетьманської доби з'ясовує стаття «Церква й держава в добі Гетьманщини». Проблему політики російської Церкви у відношенні до Церкви в Україні заторкує також стаття «Підпорядкування Київської Митрополії Московській Патріярхії 1685-86», де автор виказує, що згадане підпорядкування було нелеґальним актом московської автократії в церковному й політичному аспекті.

Дальші теми статтей відносяться до нашого століття, а деякі з них заторкують питання різних ділянок духовно-культурного аспекту. На особливу увагу заслуговує стаття на тему «Змагання за унезалежнення Української Православної Церкви в XX ст.»— від змагань за автономний устрій аж до осягнення автокефалії. Є статті, яких тематика пов'язана з підсовєтською дійсністю. До них належить стаття «Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР», а дальше «Стан Української Православної Церкви в УРСР» з дібраним фактологічним матеріялом та «Стан Української Католицької Церкви в Україні» з документацією джерельних матеріялів і свідків. До того циклю можна зачислити статтю п.н. «Вияви релігійности в українській совєтській літературі: 1953-1988. Спроба аналізи», а також «Від символізму до екзистенціялізму: Християнські елементи в українській поезії двадцятого століття» — включно з поезією «розстріляного відродження», а дальше міжвоєнною еміґраційною та поезією шістдесятників і Ню-Йоркської групи. З тематикою релігійно-церковного й громадсько-політичного та економічного життя діяспори пов'язана стаття «Українські Церкви в розвиткових фазах української діяспори» — (розвиток Православної й Католицької Церков та Євангельських Об'єднань) в соціяльно-економічних, культурних і політичних умовинах еміґраційного життя та при зберіганні своєї національно-церковної ідентичности. Дві статті присвячені Українському Євангельському Рухові: «Український Баптистський Рух» та «Євангельсько-Реформований Рух на Західньо-Українських Землях (матеріяли до інформації)». Остання стаття це властиво немов копійоване мініятюрне резюме поданих матеріялів з праці «Нарис Історії Українського Євангельсько-Реформованого Руху (1979)». Згідно з авторською етикою автор міг був якось відмітити те, а не збути мовчанкою, обмежуючись до бібліографічної нотатки.

Решту статтей можна зачислити до циклу miscellanea. Туди належить цінна праця «Українська Ікона на тлі універсалізму візантійського стилю» з поданням характеристики візантійської іконографії з її впливами між іншим на іконографію у Київській Руси-Україні, яка в свою чергу набирала своєрідних льокальних рис і ставала не лише на-

слідувачем, але й співтворцем візантійського стилю. Цікава стаття «Слово о законі і благодаті» в літературній критиці, огляд головніших праць, а дальше стаття «Християнські мотиви в думах» та базована на етно-психологічних дослідах стаття «Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури» з позицій пріоритету етичних постулятів. До того циклу належить лінґвістична стаття «Семантика "хреста" й "хрищення"» — в історичній перспективі, а дальше «Кордоцентризм — підстава української духовости й філософії» з наголошенням гуманної української вдачі та вкінці стаття на тему «Питоменності українського церковного співу» з виявами його самобутности й багатьох реґіональних і льокальних відмін.

Після статтей опубліковано матеріяли Конґресу й міжнародньої зустрічі, Літургійні частини Конґресу, Привіти, Протокол засідання Президії Комітету Наукового Конґресу (факсиміле), Підсумовуюче Слово на закінчення Конґресу, Інформації про Конґрес у пресі й відгуки преси та кінцеві зауваги Редакції. Головним архітектом як Конґресу, так і видання збірника являється колишній ректор УВУ, Володимир Янів, який вклав багато праці й організаційного хисту в дану унікально важливу справу. Майже всі надруковані доповіді — статті відповідають вимогам наукового рівня, трапляються вправді деякі недотягнення в аспекті коректури, але такі дрібні недоліки бувають у найкращих академічних виданнях. В загальному — Збірник являється гідним академічним відзначенням нашого унікального Ювілею 1000-ліття офіційного прийняття християнства в Україні-Руси.

Олександер Домбровський
(Ню Йорк)

Украинские Карпаты. История. Київ, Наукова Думка, 1989, 262 стор.
Украинские Карпаты. Экономика. Київ, Наукова Думка, 1988, 222 стор.

З рамені Інституту соціяльних наук АН УРСР російською мовою появляється збірник Карпати. До цього часу нам удалося одержати тільки два випуски того видання — «Історія» і «Економіка». З повідомлень редколеґії можна довідатись, що вийшли або ще вийдуть окремі випуски про природу (мабуть включаючи і географію) та про культуру. Видання це є збірною працею колективу наукових співробітників Інституту з редколеґією, що її очолює акад. І. Лукінов, відомий совєтський економіст, довголітний голова Інституту Економіки АН УРСР, а тепер заступник президента Академії Наук УРСР. Крім того кожний том ще має і свою власну редакцію і так, наприклад, відповідальним редактором тому про історію є Ю. Ю. Сливка — а в редколеґію входять В. Григоренко, Я. Ісаєвич, Л. Крушельницька, Ф. Стеблій і ін. Том про економіку зредаґував М. Долішний, а серед авторів зустрічаємо такі імена як С. Злупко, О. Шаблій, К. Ткаченко та ін.

Оскільки два томи появились вже в часі т.зв. перебудови, варто їх коротко обговорити на сторінках *Українського Історика.* Спочатку том про історію, що появився накладом 6200 примірників. Збірник складається з 10 розділів, в тому про стародавнє населення Карпат авторства Л. Крушельницької, про Карпатський район в часі Київської Русі і феодального періоду написав Ісаєвич, Стеблій — про розклад феодально-кріпосницької системи, Я. Лялька і І. Патер про «боротьбу за воз'єднання з сов. Україною» і якийсь М. Швагуляк про роки «Великої Вітчизняної Війни». У передмові до цього досить добре ілюстрованого видання майже нічого не говориться для кого ця книга написана, можна догадатись що для російськомовного читача, зокрема для партійного апарату — майбутніх туристів, бо багато пишеться про всякі дачі, курорти тощо. Для кожного розділу автори подають бібліографію, себто списки використаної літератури, біля 14 сторінок для всіх розділів. Все це, переважно, новіші праці совєтського періоду. Відноситься це і до статтей, що обговорюють раніші періоди історії Карпат, як наприклад, дві статті проф. Ісаєвича. Крім деяких польських чи мадярських видань джерел та *Жерела до історії України-Руси* (без зазначення їх редактора чи видавця) Ісаєвич наводить тільки одну назву, тобто *Науковий збірник т-ва Просвіта,* ужгородське видання з 1936 р. Всі інші передвоєнні видання, як і зрештою праці про Карпати, що появились за кордоном, у статтях не згадуються. Крім Ісаєвича, якого статті виглядають порівнально ще досить добре, значно більше промовчувань знайде читач у інших статтях, зокрема редактора цього видання Ю. Сливки, автора відомої праці *Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929-1937 pp.,* що появилась у Києві в 1960 р. В окремих статтях багато пишеться про історію комуністичного руху і окремих комуністів Галичини чи Закарпаття довоєнного і післявоєнного періодів, як наприклад, Мандюк, Борманюк, Боярко, Безкровний та багато багато інших, нерідко з їх знімками. Широко описуються події у зв'язку з т.зв. «приєднанням», повторюючи відомі фальшівки ще з сталінських часів. Деяку увагу присвячено і розвиткові шкільництва, економіки тощо. На жаль, нічого нового. Ні слова про русифікацію, катастрофальний стан доріг, хижацьке вирубування лісів тощо. Словом, більшість змісту нічим не відрізняється від писань ще з часів перед-Ґорбачовських і за винятком деяких історичних матеріялів читач не знайде тут нічого цікавого.

Нічим не кращий і том про економіку, що появився рік тому. У цьому томі майже взагалі не говориться про історичний, економічний розвиток Карпат, а історія починається з «соціялістичних перетворень», «підвищення життєвого рівня населення», всяких «господарських структур» району тощо. До речі вже згадуваний Злупко нічого не написав тут з ділянки своєї спеціяльности (розвиток української економічної думки, зокрема на західніх землях), а пише тут про соціялістичні перетворення і господарську структуру району. Статті окремих

авторів взагалі не подають належної бібліографії, а радше декілька випадкових бібліографічних відсилок чи футнотів. Іншими словами також том про економіку розчарує читача, може ще і більше як історичний збірник. Про сучасний стан у Карпатах читач зможе більше довідатись з газети «Літературна Україна» чи окремих літературних журналів, як наприклад, статті Василя Кравціва і Семена Брухаля «Тривога Карпат» (*Дзвін,* ч. 4, 1990, стор. 70-74). Тут довідаємося що коли в минулому у структурі корінних лісів домінували букові ліси (55% загальної лісової площі), а ялинкові займали тільки 32% (виключно ялинкові не більше 10%), то в сучасних лісах Карпат домінує вже ялинка (56% і суто ялинкові — 26%). Вже і не згадуємо, що в часі сов. господарювання сама площа лісів скоротилась майже у двічі, що зрештою може спостерегти кожний турист, що пригадує Карпати з передвоєнного періоду. Згадані збірники нічого нового для вивчення українських Карпат не вносять.

Богдан Винар
(Денвер)

Тієї слави козацької повік не забудем. Історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648-1654. Дніпропетровськ, «Промінь», 1989, 118 стор.

Дивне враження робить ця чепурно і багато ілюстрована книжечка. Формально вона, ніби, вже йде в рамках нового курсу, коли дозволено також говорити про українську історію, але фактично вона пливе у фарватері попереднього періоду застою. Уже сама тема «визвольна боротьба» Хмельницького *до 1654 р.* належить до «безпечних» тем. Автори також строго дотримуються попереднього офіційного освітлення теми включаючи рецензентів з Інституту історії АН УРСР. А все ж таки праця подає і нові сторінки, щоправда пов'язані з фолкльором «старшого брата».

Збірничок складається з короткої передмови і праць Ю. А. Мицика про «Запоріжську Січ» (стор. 19-62), І. С. Стороженка «Битва на Жовтих Водах» (стор. 63-98) і матеріялу А. М. Ковальова, опрацьованого С. М. Плохим «Кодацька фортеця» (стор. 99-117), яка містить чи не найбільше нового матеріялу. Автори цитують лише «кошерну» літературу включаючи К. Маркса, Ф. Енґельса, В. Леніна, Голобуцького, *Воссоединение Украины с Россией* (1954 р.), *Документы об Освободительной войне украинского народа (1965)* тощо. Правда є декілька джерельних цитатів, а також Яворницького, Крип'якевича, Гуслистого та інших.

Найкумедніше враження робить цитата з М. С. Горбачова, який уже, здається, не вимагає в наукових працях цитатів із своїх «безсмертних» творів. Навчився собака за возом бігти, то й за саньми по-

біжить... Все ж таки, на нашу думку, Ю. Мицик надто серйозний знавець XVII стор., щоб знижуватися до такого раболіпства. Ясно, що він же говорить також про «зрадника, гетьмана... І. Мазепу, який хотів розірвати російсько-український союз» (стор. 60), хоч, дякувати Богу не ґльорифікує Катерини Другої і досить коректно дає перегляд усіх Січей та причин переходу з одного місця на інше.

І. Стороженко коротко, але докладно обговорює ситуацію і датування руху різних контраґентів битви на Жовтих Водах, а в зв'язку з цим приходить до нових висновків у деяких спірних справах. У останній статті С. Плохий уточнює дату взяття чи краще кажучи, здачі Кодацької фортеці (1 жовтня 1648) та подає з матеріялів А. Ковальова фолкльорні перекази про сотника С. Мотору, який перейшов у Сибір і там загинув 1652 р. В загальному праця корисна, якщо не враховувати офіційного тону.

М. Антонович
(Монтреаль)

Daniel Beauvois, *Le noble, le serf et le revisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863).* Paris, Éditions des Archives Contemporaines, 1985. 365 p.

Daniel Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta Polska na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyznie.* Z francuskiego przelozyli Ewa i Krysztof Rutkowscy. Paryz, Instytut Literacki, 1987. Biblioteka "Kultury", tom 425. 290 st.

Обговорювана праця незвичайно цінна, цікава і багато в дечому нова, оскільки автор мав змогу використати київські, ленінградські, а подекуди також житомирський і вінницький архіви, яких у цьому питанні дотепер майже не використовувано. Вона займається безпосередньо історією взаємин українського, польського і російського «народів». Щодо українців, то мова переважно про простолюддя (застереження автора на стор. 3 — в перекладі стор. 13), щодо поляків — про шляхту, а щодо росіян про урядові чинники, однак це мало міняє на суті.

Всупереч солодкавим традиційним польським описам «про старі добрі часи», про Україну як Аркадію чи «втрачений рай» і всупереч штучним большевицьким натягуванням добрих відносин між кількома польськими і російськими «революціонерами» та перенесення їх на ввесь загал, Бовуа підкреслює, що взаємини між трьома народами розвивалися на базі ворожнечі. Кріпак відчував ненависть до пана і до уряду, який панів підтримував, пан відчував погорду до кріпака і намагався його якнайбільше експлюатувати, а представник російського уряду намагався їх всіх разом русифікувати.

Після розбору Польщі Катерина II забезпечила за польською шляхтою всі її давні права, зокрема власности на землю і на кріпаків, хотячи цим здобути її льояльність. Бовуа підкреслює, що така «ідилія»

мусіла скоро скінчитися і довести до конфлікту. Передусім російське дворянство було нерозривно пов'язане з службою державі чи то в війську чи в адміністрації. Для польського шляхтича це була чужа, ворожа держава, якій він служити зовсім не хотів.

Крім того шляхта була поділена на декілька соціяльно і економічно несполучних груп від найбагатших маґнатів до малоземельних або й зовсім безземельних бідних «шляхтичів», яких пізніше російська влада позбавила всіх привілеїв. Ця дрібна шляхта заробляла службою в багатих поляків. Сама шляхта, на випадок «хлопських» бунтів, була безборонна і мусіла звертатися до російської влади по оборону і допомогу.

Поки поляки сиділи тихо все було «в порядку», але після першого т.зв. листопадового повстання (1830-31) російська влада почала використовувати всі внутрішні слабости шляхти та вести свій курс політики, призначений на знищення «польської небезпеки». На думку Бовуа головна роль у цій ліквідації належить Бібікову, який за 14 років свого генерал-губернаторства в «Юґозападном» краю (Київська, Волинська і Подільська губернії — 1838-1852) вів послідовну, гостру політику, скеровану на, якщо не повну ліквідацію шляхти як стану, то повне обезсилення цієї верстви, яка ніде правди діти, як показує автор, була найреакційнішою групою цілого польського суспільства. Результати діяльности Д. Г. Бібікова для поляків на Правобережжі виявилися дійсно фатальними.

Великою заслугою паризької «Культури» є здійснення перекладу цієї цікавої праці на польську мову. Цим вона дала змогу польським ученим і суспільству взагалі користуватися новим здобутком науки. В порівнянні з тим сумно стає, що деякі українознавці задовольняються виданням своїх праць чужими мовами, не думаючи про те, що природна, нормальна мова українознавства є таки не російська і не англійська, а українська. Переклад в загальному добрий, пристосований до практики видання польських наукових праць, хоч з міркувань ощадности подано менший шрифт, а цитати не відділено в окремі параграфи, як в ориґіналі. Зате видавництву пощастило помістити текст на 75 стор. менше ніж має ориґінал.

У деяких випадках перекладачі виправляють друкарські помилки чи недогляди самого автора. Так напр. на 31 стор. в другій таблиці правильно збільшено вдесятеро кількість кріпаків з конфіскованих маєтків Подільської губернії (з 2 600 на 26 тисяч, в ориґіналі стор. 25). На стор. 34 виправлено на XVI стол. цитату про татар (в ориґіналі стор. 28 подано XIV стол.). В інших випадках, зокрема коли мова про українські справи, помилок не виправлено. Так напр. на стор. 67 Бовуа приписав Шевченкові авторство «Книг буття українського народу», які написав Костомаров. Там же сказано, що Шевченко повернувся з заслання 1860 р.!? (франц. ориґінал, стор. 63).

На жаль бувають і випадки, коли правильне попсовано. На стор.

231 в перекладі читаємо, що нібито Петро I в листопаді 1796 р. анулював розпорядження Катерини II, хоч в ориґіналі правильно говориться про Павла I (стор. 267). У список шляхтичів (стор. 250 — французький ориґінал стор. 286) автори перекладу хотіли внести ясність, але її так і нема. Явну друкарську помилку ориґіналу 31 прізвище змінено на 37, однак не викреслено прізвища Валеріяна Коссаковського, якого згадано двічі, а крім того з двох Яжин вийшов один (Нарцис Леопольд). Та все це дрібні помилки і ніякою мірою не зменшують цінности об'єктивної праці Бовуа, який вказує ясно на розходження «українських поляків» з поляками з «Конґресувки», що були багато проґресивніші і ліберальніші, ніж правобережна шляхта.

Якби Бовуа був краще обізнаний з українською історією XIX сторіччя, він не обмежився б причинами українізації дрібної польської шляхти на Україні, яку росіяни позбавили шляхетського титулу, та не обмежився б лише твердженням, що українське простолюддя перейшло на офіційні русофільські позиції. Насправді процес цей був скомплікованіший і незважаючи на важкі обставини не такий катастрофічний, як виходило б з праці Бовуа.

Саме в той час, коли поляки втрачали під ударами російської влади позицію за позицією, українська провідна верства поволі, але постійно, хоч під такими ж або й сильнішими ударами, творила (яке б воно не було!) своє життя, поширювала свою базу і вела активну усвідомлюючу працю серед народу. Цей шлях творення української провідної верстви був дуже важкий з уваги на російський терор, а все ж таки корінна українська земля давала їм ту базу, ті соки, яких бракувало полякам.

М. Антонович
(Монтреаль)

Oksana Piaseckyj, *Bibliography of Ukrainian Literature in English and French: Translations and Critical Works, (1950-1986).* Ottawa, University of Ottawa Press, 1989. 386 p.

Видання бібліографічного довідника Оксани П'ясецької є корисним; довідкової літератури у нас мало і не всі праці, що появляються, виконані на професійному рівні. Довідник П'ясецької доповняє статті і недавно видану бібліографію Марти Тарнавської і крім англомовних перекладів подає досить вичерпну картину також і для французьких перекладів за роки 1950-1986.

Хронологічні рамки довідника широкі, майже сорок років, хоча в 1950-х і навіть у початках 1960-х років переклади з української літератури не користувались великою популярністю. Цих старших видань багато не нараховується, деякі під-совєтські видання також пропущено. У П'ясецької всі бібліографічні позиції подані без анотацій, проте,

у загальному, бібліографічні описи досить точні і авторка навіть наводить (без коментарів) помилки у совєтській транслітерації, як наприклад, «містецтво» та інші неграмотності.

Матеріял упорядкований у п'ятьох розділах: Київський період, 13-18 ст., модерна українська література, радянська українська література, і українська література у діяспорі. Крім п'ятьох основних розділів, П'ясецька подає коротку методологію, вступні завваги і коротку інформацію про обсяг бібліографії (мемуарна література та рецензії не включені), як і також на окремих сторінках список загальних антологій, досить неповний список критичних праць (31 позицій), довідкової літератури, журналів, та іменний індекс. Декілька прикладів. Авторка не використала ряд існуючих бібліографічних довідників, зокрема Б. Романенчука *Бібліографія художньої літератури за 1945-1970 роки* (Українська Книга, 1973-74), позиція про Доссіка неповна, бо цей автор крім щорічних оглядів докторських дисертацій у журналі Slavic Review, має також дві бібліографії на цю тему. Незадовільно використано також радянські видання. І так, наприклад, Українська Радянська Енциклопедія появилась у двох виданнях (друге видання у російській і українській мовах), у Совєтській Україні видано два бібліографічні довідники про переклади української літератури на чужі мови, а також низку журнальних статтей у різних журналах.

Для Канади слід було згадати праці українського комуніста П. Кравчука, як наприклад, *Тарас Шевченко у Канаді* (Держполітвидав 1961) та того ж автора статті у журналі «Радянське літературознавство». Праця Л. Гольденберґа, також незгадана П'ясецькою, багато допомогла б у тому відношенні. На увазі маємо зокрема його довідник — *Бібліографічні джерела українського літературознавства* (Київ, 1977), в якому цей автор наводить багато матеріялу про окремих письменників.

Не зважаючи на ці та інші недоліки, праця П'ясецької є корисною і потрібною. Нове видання варто трохи доповнити та усунути деякі незрозумілі пропуски, як наприклад, пропущення років смерти таких письменників як Косач, Корнійчук, Ле, Смолич, чи навіть Керницький. Авторці бажаємо дальших успіхів у цій важливій, часом і нажаль невдячній бібліографічній праці.

Богдан Винар
(Денвер)

Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття. Ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк, УВАН, 1989. 327 стор.

Незвичайно вартісна і охайно видана книга. Сам задум редактора оригінальний і вартий уваги: подати вибірку автобіографій і споминів визначних діячів українського відродження XIX сторіччя. Коли ми да-

лі подамо декілька дискусійних міркувань, то не на те, щоб чіплятися до дрібниць чи зменшувати важливість і цінність нововиданої праці, а на те, щоб вказати на деякі проблеми та недомагання, принаймні на нашу думку.

Ю. Луцький мав великий вибір, з якого взяв мінімум. З цього мінімуму він зробив ще вибір подаючи переважно лише уривки із споминів. Звичайно, розмір праці його обмежував, але він мав і свої суб'єктивні причини, яких він на жаль не подав і тим виставив себе на зауваження, чому подано одне, а випущено інше. На нашу думку треба було подати, якими міркуваннями керувався редактор.

Якщо укладач підбирав цікавіші та інтеліґентніше написані спомини, то постає питання, чи не варто було подати також спомини когось із наших театральних діячів XIX сторіччя, оскільки вони зробили епоху в українському житті другої половини минулого сторіччя і фактично їм в першу чергу пощастило перемогти лещата Емського указу. Старицького спомини у цій вибірці не дають належної уяви про діячів театру.

У короткій передмові редактор обмеживсяількома вступними зауваженнями про ріжницю між автобіографією та споминами, а опісля подав досить загально, про що мова у поданих творах. Коли укладач вирішив не подавати уривків із автобіографій чи споминів, що недавно з'явилися в діяспорі, то з точки зору сьогоднішнього дня це можна зрозуміти, але через десять-п'ятнадцять років це вже буде великим недоглядом. Зрештою, коли названо автобіографії Грушевського і Лотоцького, то треба було б додати теж Є. Чикаленка, М. Славінського тай Галину Журбу. Остання єдина з них попала в збірник, правда, дуже коротким уривком.

Крім того Г. Журбу і Б. Лепкого аж ніяк не можна зарахувати до видатних українців *минулого сторіччя,* бо основна творчість і діяльність обох їх спадає вже в XX сторіччя.

Цю книжку мав би прочитати кожний, кому не байдужий наш розвиток у минулому столітті, бо з книжки цієї можна багато навчитися, зокрема, коли читач готовий сам робити підсумки.

М. Антонович
(Монтреал)

Володимир Балагура, *Як я став журналістом, Спогади зі студентських років 1928-1934,* Торонто, Онт., Видавництво Українська Книжка, стор. 103.

Поважна мемуаристика може мати джерельну вартість для історика, коли вона подає фактологічний матеріял з першої руки в правдивому світлі й об'єктивному тоні та не є ограничена виключно до

особи самого автора, чи його вузького середовища, а заторкує ширший вахляр громадського життя й діяльности численнішої групи персонажу. Підчас коли в белетристиці є допускальна licentia poetica з більш чи менш свобідним, чи навіть фантастичним жанром, то мемуаристика тим цінніша, чим більш характерна фотографічним способом подавання явищ, подій і фактів навіть без літературних прикрас.

Мемуарний нарис В. Барагури має свою вартість для історика доби польської окупації Львова між двома світовими війнами, бо автор крім оповідного хисту подає доволі багато матеріялу зі студентського життя на тлі тодішніх побутових і громадсько-політичних відносин. Маючи аспірації стати журналістом, автор мусів відбути «хожденія по мукам» від ветеринарії через агрономію на гуманістичний факультет Львівського університету, де студіював польоністику як головний і україністику як побічний предмет у проф. Янова. В. Барагура змальовує при тому відносини на Львівському університеті та подає сильветки деяких професорів. Для нас є цікавим поданий матеріял про українське студентське життя громадсько-політичного й побутового аспекту, а навіть деякі персональні дані про тодішніх наших студентів та старших громадян, які відогравали певну ролю в націоналістичному середовищі українського Львова. Є також згадки про Академічний Дім як твердиню нашого націоналістичного середовища. Автор помилково твердить, що о. Теофіль Коструба (тоді він ще не був священиком, а став ним щойно в часі сов'єтської окупації) був неофіційним асистентом проф. Станіслава Закршевского (стор. 26). Т. Коструба концентрувався на студіях у ділянці медієвістики у проф. Модельского. Асистентом у Закршевского був такий самий ароґантний вшехполяк (ендек) — д-р Юзеф Скшипек. Закршевскі нераз кричав до Скшипка: «Я ту тшимам пана от отвєраня држві», але як ендеки вони себе розуміли. Автор згадує про д-ра Думу (стор. 26), якого я собі не пригадую. Чи в даному випадку не згаданий помилково д-р Микита Думка, студент, а відтак докторант проф. Хилінського? В споминах трапляються й деякі романтично-любовні згадки, характерні для студентського життя. Є навіть окремий розділ про «чорну магію» — феномен спіритистичних сеансів, що пахне сенсацією легкої літератури. Тенором згаданого мемуарного нарису являється те, що автор, який мріяв стати журналістом, після усіх перипетій людського життя, таки осягнув свою ціль. У своїх спогадах автор найправдоподібніше вибрав лише деякі важніші фрагменти з тодішнього студентсько-громадського життя, щоби не обтяжувати фінансово Видавництва, а шкода. Він напевно мігби більше написати про ті часи при свому непересічному оповідному хисті, що могло б придатися майбутньому історикові згаданої доби. А може він це зробить у другому доповненому виданні? В загальному — цікава збірка коротких мемуарних нарисів, що їх читач «поликає» зі запертим віддихом.

Олександер Домбровський
(Ню Йорк)

Володимир Т. Жила. *Бібліографія Михайла Г. Марунчака.* Вінніпеґ, Серія: Бібліографія, №. 22, УВАН, 1991, 156 ст.

Коли завершується якийсь період життя й діяльности одиниці громадського чи наукового характеру, необхідно простудіювати, а, пізнавши, оцінити його, реасумувати зроблене. Такою одиницею у данім випадку є 100-ліття українського поселення в Канаді, що має багатогранний характер як саме життя людини, суспільства. Таке завдання поставив собі наш сучасник, науковець, а заразом людина, що особисто пережила болючі наслідки окупації України нашого століття, а саме д-р Михайло Г. Марунчак. Поставивши собі, здавалося б, неосяжну одній людині мету, подолав величезні труднощі й осягнув таки дуже багато.

Не легке завдання взяв на себе і професор Володимир Т. Жила, філолог-літературознавець, який, зібравши величезний бібліографічний матеріял, опрацював Бібліографію Михайла Г. Марунчака, що вийшла під фірмою Української Вільної Академії Наук в Вінніпеґу в 1991 р., саме в році століття українського поселення в Канаді.

Праця д-ра В. Жили уможливлює, завдяки своїй усистематизованості, перегляд доконаного українцями в Канаді у різних ділянках — у громадській, політичній, церковно-релігійній і літературній.

Після передмови і бібліографічної довідки про автора праць Михайла Марунчака проф. В. Жила подає осяги М. Марунчака в хронологічному порядку. З передвоєнних років подана стаття його з 1936 р. із сторінок «Господарсько-кооперативного часопису» — органу Ревізійного Союзу Українських Кооператив (РСУК) у Львові «Через кооперацію до кращого» з циклю на загальну тему: «Вплив кооперації на українське село». Бібліографічні дані починаються з післявоєнних часів, від 1946 р. до 1990 р. Спочатку йдуть праці в книжковій формі і статті, дальше огляди-рецензії, написані М. Марунчаком, а в кінці, в апендіксі ряд текстів рецензій на праці Марунчака українською і англійською мовами. Бібліографія охоплює 279 заголовків книжок і статтей, 74 рецензії, 14 назв редаґованих ним книжок. В апендіксі подано текст восьми рецензій на працю М. Марунчака. «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні» з 1963 р. Автори цих рецензій — О. Бойків, Д. Бучинський, М. Галів, Б. Подолянко, М. Прокоп, Т. Йопик, О. Демко, М. І. Мандрика. Ця група рецензій подана під загальним заголовком «Нація в боротьбі за свою екзистенцію». Ця тема була, видно, найбільш болючою для д-ра М. Марунчака, що й сам перетерпів муки зловіщих катівень наших окупантів як кару за вірність ідеалам свободи своеї нації. На цю болючу тему у автора понад 30 більших і менших праць.

На тему Української Католицької Церкви та патріярхату — 20 праць; є праці на загальнополітичні теми — Уряд УНР в екзилі; на тему освіти — шість статтей; на тему науки — 15 статтей; на тему

преси — 8 статтей; огляд громадської діяльности, головно на тему Комітету Українців Канади (КУК) — 11 статтей на теми поселення українців в Канаді — піонери, назагал — демографічні праці — 38 більших і менших праць; про окремі особистості — монографії і статті — 43; літературні статті, окрім двох статтей, — всі на тему Маркіяна Шашкевича (окрема серія: «Шашкевичіяна») — 59 (разом з рецензіями); на тему Городенщини, звідки походить М. Шашкевич, — 12 більших і менших праць.

Фундаментальною працею М. Марунчака є *Історія українців Канади* (1974), друге видання в 1982 р. (512 ст.), що включає весь матеріял менших статтей з його аналітичним опрацюванням. Іншою солідною монографією є праця *Українці в СССР поза кордонами УРСР,* УВАН, 1974 р., (248 ст.).

Праця д-ра В. Жили є солідно опрацьованим бібліографічним показником, що має двояку вартість — як посібник для дослідників «української Канади», і для зацікавлених в постаті науковця — дослідника Михайла Марунчака.

Н. Пазуняк
(Філядельфія)

Яр Славутич *У вирі багатокультурности. Спогади учасника.* Славута-Едмонтон 1988. 224 стор. Ілюстрації.

Канадська багатокультурність, як політика федерального уряду, була проголошена офіційно П. Е. Трюдом у 1971 р. й з того часу вийшло багато праць про неї різними мовами, в тому й українською. Нова книжка Яра Славутича тільки частково заторкує цю справу. Головна увага автора звернена на особисті переживання в Едмонтоні за останніх 30 років, на його працю в Альбертському університеті, участь у науковому й літературному житті українців Альберти, а то й Канади взагалі. Як сам автор пише на стор. 216 він «згадав найголовніше, зокрема тих працівників, яких знав особисто та з якими більше чи менше співпрацював на культурній ниві». Про деяких із них він висловлюється дуже прихильно, а деяких називає «хамчуками» й «плагіяторами», по засаді «котюзі — по заслузі». Багато нових ілюстрацій і фотографій підносять документальну вартість книжки.

Можна мати різні думки й оцінку авторових спогадів. Підписаного, як члена Королівської Комісії Льорандо-Дунтона в рр. 1963-1971, що в своєму 4-ому томі *Рапортів* із 1969 р. рекомендувала урядові Канади згадану політику багатокультурности, цікавить розділ про неї на стор. 160-165 і 216-217. Це правда, що прем'єр-міністер Джан Діфенбейкер вдавався «до поетичних засобів», з'ясовуючи канадську етнічну й культурно-мовну мозаїку (стор. 160), але факт залишиться фактом, що щойно його наступник Лестер Б. Пірсон створив Королівську Комісію

Б-Б в 1963 р. (не в 1965!) й вона рекомендувала федеральному Урядові Канади створення мовного комісаріяту (1967) та введення політики багатокультурности (1969). Як і інші критики Королівської Комісії, Славутич не добачує того, що в 1-ому томі її *Рапорту* є окрема рекомендація про інші мови крім англійської та французької (правно-конституційна формула ч. 5), а теж окрема «меншинна» рекомендація підписаного про реґіональні (обласні) мови в Канаді, в тому й про українську (стор. 167-168 згаданого тому). В цьому напрямі йшли й дальші його рекомендації, зокрема перед прийняттям нової канадської конституції в 1982 р. й навіть після неї. Про це обширно подано в праці *Мови Канади* (Оттава-Монтреаль 1987), яку — до речі — Славутич цитує, але тільки щодо статистичних даних про українську мову в Канаді в рр. 1961-81. Іншими словами підписаний обстоював у своїй праці в Королівській Комісії багатомовність і багатокультурність Канади, тоді як інші члени Комісії були за двомовністю й багатокультурністю. До речі, офіційну двомовність (англо-французьку) боронив у парляменті й пок. сенатор П. Юзик, залишаючи справу неофіційних мов для політики багатокультурности й у цьому була основна різниця між ним і підписаним. Як мовознавець автор цих рядків був переконаний, що мовні справи в Канаді повинні належати до Мовного Акту, а не до політики (чи пізнішого Акту) багатокультурности. Тим часом Мовний Акт залишено виключно для англійської та французької мов, а т.зв. «етнічні» мови включено до багатокультурности, заперечуючи цим багатомовний характер країни, власне те, за що боровся й досі змагається підписаний. На жаль, автор нової книжки на цю тему попав у вир непорозумінь і разом із подібними йому оминає назвати багатомовність по імені, хоч вона існує й існуватиме в Канаді ще довгі роки.

Все ж нова книжка Яра Славутича «У вирі багатокультурности» пригадала цю дискусію й її можна з користю для справи продовжувати:

> «Канада — країна бататомовна з двома офіційними й багатьма неофіційними (обласними, енклявними йтп.) мовами; вона одночасно й багатокультурна з найрізнішими видами духової, матеріяльної й соціяльної культур». І хоч нова книжка заслуженого українського літературного й суспільно-наукового діяча має наголовок «У вирі багатокультурности», то насправді вона заторкує не тільки багатокультурні, але й багатомовні аспекти канадського життя й тому в дійсності це цінна праця про «вир багатомовности й багатокультурности в Канаді».

Яр. Рудницький

(Монтреаль)

Геродотова Скитія (Книга четверта з Геродотової Історії), Переклав із старогрецької мови Ст. Онисько, Льондон-Оттава, Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, 1989, 55 стор.

У своєму вступі автор подає деякі дані з життя Геродота в зв'язку з четвертою книгою його історії. Скити прибули на територію Північного Причорномор'я, прогнавши кіммерійців, не в половині сьомого століття, як це каже автор, а насправді приблизно на одно століття раніше, тобто в середині, або другій половині восьмого століття. Згадуючи про гіпербореїв, автор не подає ясно, що це було географічне поняття («люди півночі»), пов'язане з мітичною географією раннього гелленського світу. Між згадуваними автором тубільними племенами території України були протослов'янські племена, підбиті скитами, які виступають у Геродотовій Скитії під накиненою їм панівною назвою скитських завойовників. Це саме головне для ранньої історії України. Автор пише про твори Геродота, а тим часом ми знаємо лише про його один твір — Історію. Говорити, що батько історії опанував такі науки, як математику, літературу, астрономію, мореплавство, воєнну справу й релігію (!) — не можна. Взагалі автор переоцінює Геродота як історика, який жив і творив на переломі двох діб — логографії й самого порога античної історіографії, що видно з його Історії, а головно четвертої книги.

Самий переклад на загал свобідний і місцями не все вірний. Перекладачеві не вдалося найти золотої середини між вірним перекладом з ориґіналу й з другої сторони доброю українською мовою. Прощаємо йому те, бо це не легка справа навіть для фахових перекладачів, які знають добре мову ориґіналу й ту, на яку перекладають. Деякі назви подані невірно (прим. ісседони замість ісидони, Арґен і Орпіс замість Арґе й Опіс). Є технічні недогляди: розд. 8 має лише одно речення, а решта 8 розд. об'єднана з 9 розділом. Існують також недогляди в коректурі. Звичайно, це більш як популярне видання, бо того роду недоліки були б немислимі в науковому виданні. Все ж таки людина працювала нехай і в маштабі аматорської діяльности. І це треба оцінити.

Ол. Домбровський
(Ню Йорк)

Хроніка, інформація

ВІДЗНАЧЕННЯ 125-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДОКУМЕНТАЦІЯ

У 125-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЗВЕРНЕННЯ СКВУ

У 1991 році сповняється 125-ліття народження проф. Михайла Грушевського (1866-1934), найвидатнішого українського історика і першого президента Української Народної Республіки.

Президія Світового конґресу вільних українців звертається до українців в діяспорі і в Україні гідно відзначити цей ювілей Великого українця, який ціле своє життя боровся за кращу долю українського народу і його національно-державне відродження. Михайло Грушевський, Голова Української Центральної Ради, був одним з головних авторів IV Універсалу 1918 р. Михайло Грушевський, як найвидатніший історик, встановив і обґрунтував самостійність українського історичного процесу. Його історична схема стала схемою української національної історіографії.

Президія Світового конґресу вільних українців з нагоди ювілею одного з найвидатніших наукових і суспільно-громадських діячів закликає:

1. Повністю підтримувати проголошення у 1991 році Міжнародного ювілейного року Михайла Грушевського, що його проголосило Українське історичне товариство у співдії з Науковою Радою при СКВУ.

2. Закликаємо українські установи і громадянство в діяспорі й Україні гідно відзначити пам'ять Великого українця.

3. Сприяти виданню важливих історичних і інших праць Михайла Грушевського українською і англійською мовами, зокрема «Історії України-Руси» — найвидатнішого твору в українській історіографії.

4. Підтримати заходи Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і Українського історичного товариства побудувати пам'ятник Михайлові Грушевському у Львові, а також апелювати до українського громадянства в Україні й діяспорі, щоб поставити йому пам'ятник у столиці України — Києві.

5. Підтримати заходи Наукової Ради при СКВУ для відбуття Міжнародної наукової конференції, присвяченої Михайлові Грушевському, у

співпраці з іншими науковими установами, як також для видання просторої студії про його життя і діяльність.

6. Висловити признання проф. Любомирові Винареві, основникові журналу *Український історик* і голові Українського історичного товариства за його довголітній вклад в розвиток грушевськознавства, як важливої ділянки українознавства.

Президія Світового конґресу вільних українців проголошує рік 1991 — Роком Михайла Грушевського у зв'язку з відзначенням 125-ліття з дня його народження.

Ми віримо, що громадськість в Україні і діяспорі гідно відзначить пам'ять Великого сина України, який був символом всеукраїнського національного Відродження.

За Президію Секретаріяту СКВУ
Юрій Шимко, президент
Василь Верига, генеральний секретар
Василь Омельченко, голова Наукової Ради СКВУ

RESOLUTIONS

AMERICAN JUBILEE SCHOLARLY CONFERENCE

COMMEMORATING THE 125TH ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN MYKHAILO HRUSHEVSKY'S BIRTHDAY (1866-1934)

"Mykhailo Hrushevsky in the History of Ukraine," a jubilee scholarly conference took place on October 19-20, 1991 in New York at the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.

The conference was organized by the Academic Committee for the Commemoration of the 125th Anniversary of the Birth of Mykhailo Hrushevsky, with the cooperation of the Scientific Committee of the World's Congress of Free Ukrainians. The membership of the Academic Committee was composed of distinguished scholars and promoters of scholarly activities in America, Canada, and Europe.

This scholarly conference proved to be an outstanding cultural event in the academic and civic life of the Ukrainian diaspora. It must be noted that Mykhailo Hrushevsky was, and continues to be, not only the foremost historian and promoter of Ukrainian scholarship, but was also the Chairman of the Ukrainian Central Rada and the first President of the Ukrainian National Republic in 1918. He proved to be one of the most outstanding champions of Ukrainian national culture and statehood in the 20th century.

The jubilee conference demonstrated a universal Ukrainian and academic character in that it was comprised of scholars from Ukraine, America and Canada. Thematically, the conference encompassed various aspects of the life and works of Mykhailo Hrushevsky.

The jubilee conference also approved the following directives:

1. To generally promote Hrushevsky studies as a legitimate new branch of Ukrainian studies in Ukraine and beyond. This area of study was first launched by the Ukrainian Historical Association in 1966, commemorating the 100th anniversary of the birth of this great Ukrainian. Moreover,

a. to promote the publication of both M. Hrushevsky's previously unpublished works and new editions of published works;

b. to promote the publication of scholarly monographs detailing the life, activities, and scholarly pursuits of the distinguished Jubilarian;

c. to promote the publication of bibliographical and encyclopedia listings on M. Hrushevsky; and

d. to ascertain the existence of the completed and the lost concluding volumes of M. Hrushevsky's **History of Ukraine-Rus'** and **History of Ukrainian Literature.**

2. To promote the scholarly recognition of M. Hrushevsky's historical scheme as the sole objectively verifiable and legitimate scheme for the study of Ukrainian history and to prepare proper college and high-school text books on the basis of M. Hrushevsky's historical scheme.

3. To ascertain the fate of M. Hrushevsky's immediate family, particularly his daughter Kateryna (a distinguished scholar), his wife Maria, his brother Oleksander, and others.

4. To ascertain the tragic fate of the repressed and liquidated students and colleagues of M. Hrushevsky.

5. To express a particular appreciation to Professor Lubomyr Wynar, President of the Ukrainian Historical Association, for his initiative, organization, and excellent nurturing of the new branch of Ukrainian culture — Hrushevsky studies (Hrushevskoznavstvo), as well as for his superior conduct of the Jubilee conference.

6. To express the warmest regards and sincere appreciation to the present patriarch of Ukrainian historiography, Professor Olexander Ohloblyn, for his outstanding contribution the development of Ukrainian historical studies.

7. To promote further development of the Ukrainian Historical Association and the newly-established International Hrushevsky Society and thus to advance Hrushevsky studies, and to assist in the continuous publication of the Ukrainian Historical Association series on Hrushevs'kiana, calling particular attention to the engagement and cooperation of younger scholars.

8. To promote the erection of an M. Hrushevsky monument in Kyiv, near the building of the former Ukrainian Central Rada, as well as the placement of memorial plaques in major Ukrainian and other cities.

9. To secure the restoration of the present Kyiv secondary school on Kurenivka, built privately by M. Hrushevsky's father, to its former name — Serhii Hrushevsky High School.

10. To commend and support the efforts of the institutions promoting Hrushevsky studies.

11. To approve the creation of an annual Mykhailo Hrushevsky Prize, to be awarded by the Ukrainian Historical Association for the best scholarly contribution to Hrushevsky studies. The above-stated resolutions were approved unanimously.

For the Conference Resolution Committee: Iaroslav Dzyra, Chairman (Kyiv), Vasyl Omelchenko, New York, Ivan Fizer, New Brunswick, N.J.

New York — Kyiv — Toronto, October 20, 1991

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА Й УСТАНОВ В СПРАВІ ЮВІЛЕЙНОГО ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У зв'язку із відзначенням 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського, найвидатнішого українського історика, Голови Української Центральної Ради і першого Президента Української Народньої Республіки, Українське Історичне Товариство звертається до громадянства з просьбою зложити одноразовий добровільний даток на Ювілейний фонд М. Грушевського при УІТ. Для тривалого відзначення великого українця, УІТ плянує такі видання:

1) **Ювілейний науковий збірник** присвячений 125-літтю народження М. Грушевського в якому друкуються праці науковців з України і діяспори.

2) Михайло Грушевський, **На порозі нової України** — перевидання збірки праць М. Грушевського з 1918 року і джерельних матеріялів до історії Української Центральної Ради (в друку).

3) **Михайло Грушевський: студії і джерельні матеріяли** — збірка монографічних досліджень про найвидатнішого історика і організатора наукового життя.

4) **Михайло Грушевський, будівничий української держави в 1917-18 роках** (збірна праця).

5) **Сучасники про Михайла Грушевського** (збірка спогадів співробітників і знайомих М. Грушевського.

6) Випуск наступного тому «Грушевськіяна» у співпраці з Міжнародним Науковим Товариством М. Грушевського.

Як відомо, за ініціятивою Українського Історичного Товариства, в Україні і діяспорі проголошено 1991 рік — Ювілейним Роком Грушевського, в якому, у співпраці з іншими науковими установами в Україні і діяспорі, УІТ організує і відбуває наукові конференції в Україні, Европі, Америці і Канаді.

Уважаємо, що запроєктовані видання зможемо зреалізувати лише за активною допомогою українських установ і громадянства в діяспорі. **Тому просимо зложити одноразовий даток на Ювілейний Фонд Грушевського і цим безпосередньо причинитися до дальшої розбудови грушевськознавства** — однієї із важливих ділянок українознавства. Цим українська громада причиниться до тривалого відзначення життя і творчости Великого Українця.

Пожертви просимо висилати на такі адреси:

Ukrainian Historical Assoc.,
Hrushevsky Fund
P.O. Box 312, Kent, OH 44240
USA

Ukrainian Historical Assoc.,
Hrushevsky Fund
P.O. Box 95, Etobicoke, Ont.
Canada M9C 4V2

Усім жертводавцям на Ювілейний Фонд М. Грушевського щиро дякуємо.

Управа Українського Історичного Товариства

РЕЗОЛЮЦІЇ

ЮВІЛЕЙНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В АМЕРИЦІ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 125-ІЙ РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

19-20 жовтня 1991 року в Нью Йорку, в будинку Української Вільної Академії Наук у США, відбулася Ювілейна наукова конференція — «Михайло Грушевський в історії України».

Конференцію організував Академічний комітет для відзначення 125-ліття від дня народження М. Грушевського при співпраці Наукової Ради при Світовому Конґресі Вільних Українців (СКВУ). До Академічного комітету входили видатні вчені і організатори наукового життя Америки, Канади й Европи.

Ця наукова конференція — це видатна культурна подія в науковому та громадському житті діяспори. Адже Михайло Грушевський був і залишається найвидатнішим українським істориком, організатором українського наукового життя, а також Головою Української Центральної Ради і першим президентом Української Народної Республіки 1918 року. Він є одним із найвидатніших будівничих української національної культури і державности України в XX столітті.

Ювілейна конференція мала всеукраїнський академічний характер, в ній взяли участь науковці з України, Америки і Канади. Конференція охоплювала тематично різні аспекти життя і творчости академіка Михайла Грушевського. Ювілейна наукова конференція рекомендує:

1) Сприяти розвиткові грушевськознавства, як нової галузі української науки, в Україні і поза її межами. Ця галузь була започаткована Українським Історичним Товариством 1966 року, коли було відзначено 100-ліття від дня народження Великого Українця;

а) сприяти виданню недрукованих і перевиданню друкованих праць М. Грушевського;

б) сприяти виданню монографічних досліджень, присвячених життю, діяльності і творчості Ювілята;

в) сприяти виданню бібліографічних і енциклопедичних довідників про М. Грушевського;

г) з'ясувати долю завершених і загублених останніх томів «Історії України-Руси» та «Історії Української Літератури» М. Грушевського.

2) Сприяти впровадженню в науку схеми Михайла Грушевського, як науково-обґрунтованої схеми української історії. Підготувати підручни-

ки для вищої і середньої школи, опрацьовані на основі схеми М. Грушевського.

3) З'ясувати долю родини академіка М. Грушевського, зокрема його дочки Катерини (відомої дослідниці), дружини Марії, брата Олександра та ін.

4) З'ясувати трагічну долю репресованих і знищених учнів і співробітників акад. Грушевського.

5) Висловити особливу подяку проф. Любомиру Винареві, голові УІТ, за його ініціятиву, організацію та успішне керівництво нової ділянки української культури — грушевськознавства, а також за успішне переведення Ювілейної конференції.

6) Висловити сердечну подяку та вітання патріярху української історичної науки проф. Олександрові Оглоблину за видатні творчі здобутки в розвитку української історичної науки.

7) Сприяти розвиткові діяльности Українського Історичного Товариства та новоутвореного Міжнародного Товариства ім. Грушевського в дальшому розгорненні дослідів грушевськознавства. Допомогти в дальшому виданні серії УІТ — «Грушевськіяна» і звернути особливу увагу на залучення до співпраці молодих вчених.

8) Сприяти спорудженню пам'ятника М. Грушевському в Києві, біля колишнього будинку Української Центральної Ради, а також встановити меморіяльні дошки в головних містах України та діяспори.

9) Повернути київській середній школі на Куренівці, збудованій на кошти батька М. Грушевського, її первісну назву — Середня школа ім. Сергія Грушевського.

10) Сприяти діяльності наукових установ, які займаються грушевськознавством.

11) Схвалити встановлення Українським Історичним Товариством щорічної премії ім. Михайла Грушевського за кращі наукові дослідження в галузі грушевськознавства.

Резолюцію прийнято одноголосно,
За Резолюційну комісію конференції:
Ярослав Дзира — Голова, Київ
Члени:
Василь Омельченко
Іван Фізер

20 жовтня 1991

ПРЕМІЯ ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

З нагоди відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського, Президія Українського Історичного Товариства заснувала «Премію ім. М. Грушевського» як щорічне відзначення вийняткового і тривалого вкладу науковців в ділянку грушевськознавства.

Кандидатів на здобуття премії просимо взяти до уваги такі ділянки:

1. Наукові дослідження історіографічної спадщини М. Грушевського.
2. Дослідження науково-організаційної діяльности М. Грушевського.
3. Дослідження його суспільно-політичної і державницької діяльности.
4. Видання архівних матеріялів, які збагачують і поширюють джерельну основу грушевськознавства.
5. Дослідження інших ділянок життя, творчости й діяльности Михайла Грушевського.
6. Опрацювання енциклопедичних і бібліографічних довідників та каталогів з ділянки грушевськознавства.
7. Видання неопублікованих праць і архівних матеріялів М.С. Грушевського.

Особам, які відзначені премією, прислуговує звання «Лавреат премії ім. Михайла Грушевського», вручення відповідної грамоти і грошевої винагороди в сумі $300 долярів.

У випадку присудження премії двом лавреатам, грошева винагорода між ними розподілюється. Премію УІТ ім. Михайла Грушевського можуть одержати також особи за їхній спеціяльний вклад у науково-академічну розбудову грушевськознавства в контексті наукового українознавства.

Кандидатів на здобуття премії просимо надсилати їхні рукописи у формі трьох машинописних примірників до Управи Українського Історичного Товариства (P.O. Box 312, Kent, Ohio, USA, 44240) з дopиcкою: «для премії ім. М. Грушевського». Комісія премії М. Грушевського складається з трьох дійсних членів Товариства і більшістю голосів присуджує «Премію ім. Михайла Грушевського».

Українське Історичне Товариство залишає за собою право на видання премійованих праць. Рукописи приймається кожного року до 31 грудня, а проголошення лавреата відбудеться в місяці березні наступного року.

Президія Українського Історичного Товариства

АКАДЕМІЧНИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ВІДЗНАЧЕННЯ 125-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1866-1934)

У січні 1991 року УІТ видало спеціяльний комунікат в справі Ювілейного Року Михайла Грушевського в Україні і на Заході.

Президія УІТ при співпраці з Науковою Радою при СКВУ дала ініціятиву до організації спеціяльного комітету з головним завданням допомогти в організації наукових конференцій в Европі, Канаді і Америці, присв'ячених М. Грушевському. Як відомо, Комітет, який складався з видатних організаторів українського наукового життя, добре виконав свою працю. При його допомозі зорганізовано наукові конфе-

ренції в Америці, Канаді і Европі. В склад Академічного комітету входять такі особи:

Антонович, Марко — заступник голови Українського Історичного Товариства (Монтреаль, Канада)

Баран, Олександер — президент Української Вільної Академії Наук у Канаді (Вінніпеґ, Канада)

Борецький, Михайло — президент Української Вільної Академії Наук у США (Вашінґтон, Д.С., Америка)

Винар, Любомир — голова Українського Історичного Товариства, голова Академічного комітету для відзначення 125-ліття з дня народження М. Грушевського (Кент, Америка)

Гунчак, Тарас — директор Українського дослідного і документаційного центру (Нью-Йорк, Америка)

Домбровський, Олександер — науковий секретар Українського Історичного Товариства (Нью-Йорк, Америка)

Жуковський, Аркадій — голова Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі (Париж, Франція)

Оглоблин, Олександер — почесний президент УВАН у США, почесний голова УІТ, почесний член НТШ (Америка)

Омельченко, Василь — голова Наукової Ради при СКВУ, генеральний секретар УВАН у США (Америка)

Пазуняк, Наталія — секретар Наукової Ради при СКВУ (Філядельфія, Америка)

Пап, Михайло — президент Асоціяції українських університетських професорів (Клівленд, Америка)

Сисин, Френк — діючий голова Канадського Інституту Українських Студій Альбертського університету (Альберта, Канада)

Стебельський, Богдан — голова Наукового Товариства ім. Шевченка у Канаді (Торонто, Канада)

Фізер, Іван — президент Американської асоціяції україністів (Америка)

Цюцюра, Богдан — ректор Українського Вільного Університету (Мюнхен, Німеччина)

Шевельов, Юрій — почесний президент УВАН у США (Нью Йорк, Америка)

Штогрин, Дмитро — директор Української науково-дослідчої програми при Іллінойському університеті в Шампейн (Америка)

Усім членам Комітету щиро дякуємо за їхню працю і допомогу в організації наукових конференцій.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ІМ. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Одним із тривалих відзначень ювілею Михайла Грушевського є постання і організація Міжнародного Товариства Грушевського, яке буде займатися науковим вивченням діяльности і творчости історика. Це

товариство постало за ініціятивою проф. Любомира Винара, який під час 10-ої наукової конференції українознавства, що відбулася на Іллінойському університеті в Шампейн-Урбана, поінформував про ґенезу і завдання товариства. Між членами засновниками знаходимо Івана Дзюбу (Київ), Степана Козака (Варшава), В'ячеслава Брюховецького (Київ), Мирослава Мороза (Львів), Анну Процик (Нью-Йорк), Дм. Штогрина (Урбана) і інших організаторів наукового життя. Товаристо діє при УІТ і плянує відбувати наукові конференції, присвячені М. Грушевському, співпрацювати з науковими установими, які займаються грушевськознавством, а також започаткувати серійне видання. Правдоподібно УІТ і МТГ спільно будуть видавати «Грушевськіяну».

Створення Міжнародного Товариства Грушевського (International Hrushevs'ky Society) причиниться до дальшого розвитку грушевськознавства в світовому міжнародному вимірі.

КОНФЕРЕНЦІЇ І ЗЇЗДИ

ПЕРША ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЕВРОПІ

9 червня 1991 року УІТ і НТШ в Европі спільно провели першу наукову конференцію, присвячену 125-літтю народження Грушевського. Конференція відбулася в конференційній залі Бібліотеки С. Петлюри в Парижі з такими доповідями: Відкриття — «М. Грушевський і НТШ» — Аркадій Жуковський (Париж), Любомир Винар (Кент) — «М. Грушевський і національно-державне відродження України», Віктор Заруба (Дніпропетровськ) — «Знищення київської історичної школи Грушевського», Зеновія Франко (Київ) — «М. Грушевський і І. Франко».

В другій частині конференції відбувся «дискусійний стіл» присвячений сучасному станові грушевськознавства в Україні і на Заході. Дискусією проводив Л. Винар, а участь брали: Е. Йосипишин (Париж), Степан Козак (Варшава), Франк Сисин (Едмонтон), В. Косик (Париж), Аркадій Жуковський (Париж). Перша ювілейна конференція пройшла з повним успіхом і нею офіційно започатковано «Ювілейний Рік Грушевського». Також 9 червня в православній і католицькій церквах в Парижі відправлено Служби Божі за спокій душі найвидатнішого історика і першого президента Української Народньої Республики.

Треба зазначити, що участь в конференції взяли науковці з України і діяспори. Тиждень перед конференцією Грушевського, в Парижі відбулася міжнародня конференція присвячена, розвиткові українського козацтва, яку зорганізував Сорбонський університет стараннями професорів М. Кадо і А. Жуковського.

МІЖНАРОДНА ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ

В днях 27 до 29 серпня у Львові відбулася ювілейна наукова конференція «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин», організована Науковим Товариством ім. Шевченка, Українським Історичним Товариством і Республиканською Асоціяцією Україністів в Україні. На двох пленарних засіданнях заслухано 9 доповідей, а на трьох секційних засіданнях 42 доповіді і повідомлення. Участь взяли дослідники з України, Европи, Америки і Канади. Конференцію відкрив голова НТШ у Львові д-р О. Романів, а закрив її голова УІТ д-р Любомир Винар — вони проводили двома пленарними засіданнями. Протягом довшого часу відчитувано привіти, які включали різні наукові установи, а також привіт від Уряду УНР в екзилі, Асоціяції українських університетських професорів, Міжнародної асоціяції ім. Грушевського, НТШ в Америці, Асоціяції україністів в Польщі а також різні львівські установи.

Голова УІТ у свойому привіті-вступному слові сказав, що цей третій поворот Грушевського до Львова збігається із проголошенням самостійности України, що безпосередньо в'яжеться із державнотворчою діяльністю Михайла Грушевського, батька модерної української демократичної держави, який проголосив її самостійність і незалежність в 1918 році.

На превеликий жаль деякі доповідачі, через різні причини, не могли приїхати — і це відбилося на конференції. Наприклад, на першому пленарному засіданні не виголошено доповідей І. Дзюби (Київ), М. Швагуляка (Львів), Ф. Шевченка (Київ) — так, що цю сесію виповнила лише доповідь Л. Винара н.т. «Михайло Грушевський, як історик України». Також деякі учасники конференції уважали, що деякі доповіді з центральною тематикою грушевськіяни виголошено в секційних засіданнях, а доповіді на вужчі теми на пленарних. Може ці зауваження були справедливі (напр. доповіді «Розгром і знищення Київської школи істориків М. Грушевського», «Стан розвитку грушевськознавства на сучасному етапі» — належали до центральних тем, але були виголошені на секційних засіданнях). Тут треба згадати, що спершу до Організаційно-програмового комітету входили голови трьох установ-організаторів міжнародної конференції, але її господарем було львівське НТШ. Виголошені доповіді мають появитися в окремому збірнику, який видають НТШ, УІТ і РАУ, згідно із їхнім домовленням.

Вклад УІТ в конференцію був ваговитий, якщо зважити, що 14 членів Товариства виголосили доповіді (подаємо їхні прізвища в такому порядку, як вони були зазначені в програмі): 1) На пленарних засіданнях — **Любомир Винар** (США) — «Михайло Грушевський, як історик України», **Аркадій Жуковський** (Франція) — «Зв'язки Грушевського з Францією», **Григорій Логвин** (Київ) — «Проблеми історії укра-



УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ
ЛЬВІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ
УРСР, м. Львів, вул. П. Морозова, 4 Телефон 72-98-20

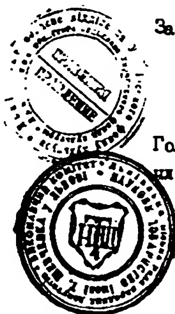
10 липня 1991 р.

Українська історична Асоціація
Кент, Огайо – США
проф. Любомирові Винару

Шановний Пане Професоре !

Відповідно до попередньої домовленості про спільну організацію з УІТ у Львові Міжнародної конференції в нагоди ювілею Михайла Грушевського запрошуємо Вас до відвідин м.Львова в час конференції в період з 20 серпня по 5 вересня 1991р
Фонд культури і зокрема підпорядковане йому Наукове Товариство ім. Шевченка приймає на себе обов'язки забезпечення проживанням та оплату за місцеві подорожі.

Заступник голови Фонду Культури
Юрій Грех



Голова НТШ у Львові
член-кор. АН УРСР
Олег Романів

Запрошення УІТ на львівську конференцію.

їнського мистецтва в працях М. Грушевського», Дмитро Штогрин (США) — «Михайло Грушевський і його бібліографічна діяльність» Стефан Козак (Польща) — «Між історіософією і месіянством», Євген Пшеничний (Дрогобич) — «Участь Грушевського у виданні „Антології української літератури"», Зеновія Франко (Київ) — «Михайло Грушевський і Іван Франко», Володимир Ягіщак (Львів) — «Лемківщина в науковій спадщині М. Грушевського», Ігор Гирич (Київ) — «Архів Михайла Грушевського та проблема видання спадщини вченого», Віктор Заруба — «Розгром і знищення Київської школи істориків М. Грушевського», Олександер Домбровський (Америка) — «Стан грушевськознавства на сучасному етапі». Як бачимо, члени УІТ та інших товариств активно займаються тематичним поширенням грушевськознавс-

тва. У наших підсумках треба ствердити, що ця конференція, у значній мірі становить новий етап грушевськознавства, яке УІТ започаткувало в 1966 році, у зв'язку із відзначенням 100-ліття народження М. Грушевського.

Чим характеризується цей новий етап грушевськознавства? У першу чергу слід підкреслити теперішній доступ в Україні, Москві й інших бувших республиках СССР до архівних матеріялів. Це значно поширює джерельну основу цієї ділянки. Другий момент — це співпраця дослідників з України і діяспори. Отже збільшення числа грушевськознавців рівночасно спричиняється до поширення тематики. Саме у Львові, Києві, Дніпропетровську, Ужгороді й інших місцевостях, крім ініціятивних груп УІТ, також діють вже індивідуально або колективно дослідники різних аспектів життя і творчости Грушевського. Львівська міжнародня конференція, підготовлена трьома науковими установами або товариствами, виразно вказує, що цей новий етап буде успішним. Саме тому львівська конференція заслуговує на спеціяльну увагу. Треба згадати, що під час конференції у Львові відбулися й інші події, безпосередньо або посередньо пов'язані з УІТ і іншими установами.

ВІДЗНАЧЕННЯ ПРОФ. ОЛ. ОГЛОБЛИНА І БУДІВНИЧИХ КУЛЬТУРИ

Проф. Олександер Оглоблин, сьогодні найстарший і найбільш заслужений український історик, почесний президент Української Вільної Академії Наук у США, почесний голова УІТ, почесний член НТШ і довголітній редактор історичного відділу «Енциклопедії Українознавства» і автор численних монографічних досліджень з різних періодів історії України, зокрема Козацько-гетьманської держави і XIX століття. У ювілейному році Грушевського, під час відбуття львівської міжнародної конференції, НТШ в Европі, УІТ, Наукова Рада при СКВУ, УВАН в США, Міжнародне Товариство ім. Грушевського, Українська асоціяція університетських професорів, Польська асоціяція україністів і Українська науково-дослідча програма при Іллінойському університеті окремим признанням підкреслили великі заслуги проф. Ол. Оглоблина у розвитку української історичної науки, у вирощенні кількох ґенерацій українських істориків в Україні (Київський, Одеський університет), в Европі (Український Вільний Університет) і в Америці (Гарвардський університет). Це відзначення видатного історика на форумі львівської конференції має вийняткове значення, якщо ідеться про зв'язок між найстаршою й іншимим ґенераціями українських істориків в Україні і на Заході.

Треба також згадати, що під час конференції львівське НТШ наділило акад. Олеся Гончара і проф. Юрія Шевельова медалями ім. М. Грушевського за особливий їхній вклад у розвиток української націо-



НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Т.ШЕВЧЕНКА у ЛЬВОВІ
290000 Львів-центр, вул.Матейка, 4

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY in LVIV
4 Matejko str. 290000 Lviv Ukraine

Професорові Олександру
ОГЛОБЛИНУ

Шановний Пане Професоре!

Наукове товариство ім. Т.Шевченка спільно з Українським Історичним товариством та Республіканською асоціацією україністів запрошують Вас взяти участь у роботі Міжнародної Ювілейної Конференції:

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ – визначний український вчений, державний діяч, громадянин.

Конференція відбудеться 27-29 серпня 1991 року у Львові. Вона є одним із заходів "Року Грушевського", оголошеного у 1990 році Міжнародною асоціацією україністів, Науковим товариством ім. Т.Шевченка та Українським Історичним товариством, і приурочена до 125-ї річниці від дня народження вченого.

Наукова частина програми Конференції передбачає доповіді та повідомлення про:
- М.Грушевського як визначного науковця-гуманітарія, громадсько-політичного і державного діяча України, мецената і організатора української академічної науки, людину;
- дотичні сфери наукових і громадсько-політичних зацікавлень М.Грушевського, його наукову школу, коло осіб, з якими співпрацював і дружив вчений, його наукову, археографічну та епістолярну спадщину, архів.

Матеріали Конференції будуть опубліковані в окремому ювілейному Збірнику, присвяченому М.Грушевському.

Про Ваше бажання взяти участь в роботі Конференції просимо повідомити, зазначивши тему доповіді, не пізніше 30 травня 1991 року. Дане звернення просимо розглядати як запрошення до участі в Конференції.

Організатори Конференції застерігають за собою право добору доповідей і повідомлень до програми, а також включення текстів у Збірник.

З пропозиціями, а також за додатковою інформацією просимо звертатися за адресою: 290000, Львів-центр, вул.Матейка, 4, Наукове товариство ім.Т.Шевченка у Львові. Телефони: 79-85-80, 79-85-82. Факс: /0322/ 64-94-27.

ОРГКОМІТЕТ



Запрошення проф. О. Оглоблина.

нальної культури. Відзначення Олександра Оглоблина, Олеся Гончара і Ю. Шевельова в Україні має своє спеціяльне значення і вимову.

ПОСВЯЧЕННЯ КАМЕНЯ ПІД ПАМ'ЯТНИК ГРУШЕВСЬКОГО

Дня 27 серпня, у вівторок посвячено пам'ятного каменя під пам'ятник Грушевського на проспекті Тараса Шевченка, де сходяться вулиці Михайла Драгоманова і Михайла Грушевського. Під час посвячення

каменя виступили з короткими промовами до присутніх львівян Олег Романів, Любомир Винар, Аркадій Жуковський, Мирослав Лабунька і інші. У статті «Постане пам'ятник Грушевському» Віра Дітчук писала: «Закладення каменя на місці майбутнього пам'ятника Грушевському майже співпало з проголошенням незалежности України. І це для нас, українців, глибоко символічно, — відзначив професор історії зі США Любомир Винар» (*Поклик сумління.* Часопис української республіканської історико-просвітницької організації «Меморіял» ім. Василя Стуса, Львів, серпень 1991, ч. 29).

Також треба згадати, що під час конференції відкрито меморіяльну таблицю на будинку, де проживав Михайло Грушевський. Там, у відносно короткому часі, відкривається меморіяльний музей М. Грушевського.

ЗАКРИТТЯ КОНФЕРЕНЦІЇ

Рекомендації конференції відчитав О. Купчинський. Учасники конференції доповнили їх. Зокрема звернено увагу на дальший розвиток грушевськознавства, а також на співпрацю науковців і установ, які займаються цією ділянкою дослідів. Треба сказати, що від УІТ подано до рекомендацій конференції цю частину, що відносилася до загального значення М. Грушевського в розвитку національної культури. Тому у деяких частинах рекомендації подібні до «Звернення УІТ з нагоди 125-ліття з дня народження М. Грушевського». Також одноголосно прийнято рекомендацію відносно перевиданого першого тому *ІУРуси* і про його убоге технічне оформлення. Учасники уважали, що *ІУР* повинна видаватися на вищому технічному рівні і справді стати ювілейним виданням. Віримо, що резолюції конференції появляться друком в наукових виданнях.

Офіційно закрив конференцію проф. Л. Винар в четвер 29 серпня, після кінцевого пленарного засідання.

Міжнародну конференцію у Львові треба відзначити, як одну із головних наукових ювілейних конференцій в Україні, присвячених славному ювілеєві Великого Українця. Доповідачам і всім учасникам конференції належиться щира подяка.

Львів'янин



УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC / REPUBLIQUE UKRAINIENNE NATIONALE
GOVERNMENT IN EXILE / GOUVERNMENT EN EXILE
Академічна Рада при Уряді УНР
Academic Council at the Government of the UNR in exile
Conseil Academique à le Gouvernment de la RUN en exile

UNR HOME • 1926 Arthur Street • Philadelphia, PA 19152 USA

26.VIII.1991

До Хвального Комітету для відзначення
ювілею проф.Михайла Грушевського
у Львові
на руки Вп.П.Д-р Олега Романіва

Вельмишановні Пані і Панове,

Проосимо прийняти від Академічної Ради при Уряді Української Народньої Республики якнайкращі побажання успіхів у відбутті міжнародної наукової конференції присв'яченої відзначенню 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського.
Державнотворча діяльність проф.Михайла Грушевського,голови Української Центральної Ради і першого Президента Української Народньої Республики, а заразом найвидатнішого українського історика , заслуговує на тривале відзначення.
Не підлягає сумніву,що пойно проголошена самостійність і незалежність української держави буде нав'язувати до IУ Універсалу УЦРади і до кращих традицій української демократичної держави в 1917-1918 роках, якої головним будівничим був Михайло Сергійович Грушевський.
Ми також радіємо,що НТШ у Львові і УІТ в Америці планує поставити пам'ятник Грушевського в вашому княжому городі. Академічна Рада повністю цей проект піддержує.
Ще раз щиро дякуємо НТШ, УІТ і РАУ за підготову конференції і сердечно вітаємо її учасників. Михайло Грушевський і його монументальна Історія України Руси дали тривалий фундамент для розвитку української науки і культури і причинилися до правдивої реконструкції українського історичного процесу. Тепер нація може сплатити задавнений довг вдячности Великому Українцеви.

З правдивою пошаною і найкращими побажаннями
Проф. Любомир Винар
Голова Академічної Ради при Уряді УНРеспублики

Привіт від Академічної Ради при Уряді УНР в екзилю.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ В АМЕРИЦІ ПРИСВ'ЯЧЕНА АКАД. М. ГРУШЕВСЬКОМУ

19 і 20 жовтня 1991 року в Нью Йорку «Академічний Комітет для відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського «при співпраці Наукової Ради при СКВУ, організував дводенну наукову конференцію в пам'ять М. Грушевського, що відбулася в приміщенні

Української Вільної Академії Наук в Нью Йорку. Це була головна наукова конференція в Америці, яка має велику питому вагу для дальшого розвитку грушевськознавства. Треба зазначити, що до Комітету увійшли видатні вчені і представники різних ґенерацій українських істориків, як Олександер Оглоблин найстарший і заслужений український історик; Марко Антонович онук історика Володимира Антоновича — вчителя М. Грушевського, Аркадій Жуковський — голова Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі, Іван Фізер — голова Американської асоціяції україністів і інші видатні наукові діячі.

Конференцію відкрив професор Любомир Винар, голова Академічного Комітету і УІТ, а заразом автор численних публікацій про великого українського історика. Немає сумніву, сказав він, що Михайло Грушевський, побіч Тараса Шевченка та Івана Франка, становить «всеукраїнську трійцю», що репрезентує потужні інтелектуальні сили Нової України. Доповідач відзначив усі головні ділянки творчости Грушевського, які розбудовували національну культуру. Він зазначив, що Грушевський став також першим політичним керманичем, який від часів Богдана Хмельницького допровадив до реалізації постуляту української державности. Доповідач проаналізував ролю Грушевського як науковця, зокрема історика, і його діяльність, як і суспільного діяча, політика і будівничого державности.

На конференції слухачі мали можливість вислухати доповідь одного із найвидатніших українських істориків — проф. Олександра Оглоблина, який проаналізував творчу і громадську діяльність Грушевського на тлі його доби. Вчений порівнює значення капітальної праці М. Грушевського «Історії України-Руси» і її впливу на українську суспільність із значенням «Кобзаря» Шевченка. Проф. Оглоблин подав свою періодизацію діяльности Грушевського, яка охоплювала формування його світогляду — юнацький і студентський вік; головну «добу Грушевського», після закінчення київського університету і діяльности у Львові аж до проголошення незалежної і самостійної української державности в 1918 році: третя доба охоплювала діяльність і творчість М. Грушевського після його повороту в Україну в 1924 році. Доповідач також наголосив довголітню фальсифікацію спадщини і життя М. Грушевського совєтською історіографією. «Імперія зла впала — переміг Грушевський» — так закінчив доповідь провідний український історик. Доктор Анна Процик (Ню Йорк) доповідала на тему «Дві історіософічні течії школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій». Дослідниця проаналізувала світогляд і історіософічні концепції трьох визначних істориків, наголошуючи спільність і розбіжність в їхній інтерпретації українського історичного процесу.

Доповідь проф. Івана Фізера «До питання історіософії *Історії Української Літератури* М. Грушевського» торкалася з'ясування концептуального «апарату» Грушевського, за допомогою якого він сприймав і розумів літературний процес в Україні. Хоч Грушевський не був теоре-

тиком літератури, в певному значенні цього слова, він зумів належно визначити форму, як центральний компонент художнього твору. Доповідач високо цінить аналізу українського літературного процесу Грушевського.

Вадим Назаренко, член УІТ і аспірант Дніпропетровського університету говорив на тему листування Михайла Грушевського з Володимиром Антоновичем. Він подав інтерпретацію нововіднайдених листів М. Грушевського до В. Антоновича, що знаходяться у Відділі рукописів Центральної Наукової Бібліотеки ім. Вернадського у Києві. Ці листи є важливим джерельним матеріялом в насвітленні співпраці і взаємин двох істориків.

З особливою увагою була прослухана доповідь Ярослава Дзири з Києва, який є відомим істориком і знавцем-текстологом козацьких літописів. Тема дослідника «М. Грушевський і українське літописання XVII-XVIII ст.» ставиться вперше в грушевськознавстві. Він подав докладну аналізу історіографічних досліджень українських козацьких літописів Грушевським. Він уважає, що Грушевському, як текстологу належить пріоритет у відкритті джерел, на які спирався автор «Історії Русів». Я. Дзира також подав критичні зауваги до гарваруського видання літопису Грабянки.

Д-р Марко Антонович виголосив доповідь н.т. «М. Грушевський в листуванні Ів. Франка». Він докладно висвітлив проблему листування між двома діячами, а також проаналізував справу розходження між Грушевським і Франком та також зупинився на виданнях в яких фальсифікували діяльність Грушевського і Франка та намагалися протиставити одного науковця другому. Доповідач зокрема зупинився на деяких виданнях, які появилися в радянській Україні й в яких тенденційно насвітлено зв'язки Франка з Грушевським.

Д-р Наталія Пазуняк доповідала на тему «Концепція М. Грушевського відносно духових витоків української літератури». У своїй доповіді п.н. «Проблема антів у М. Грушевського» д-р Олександер Домбровський зреферував становище М. Грушевського до антської проблематики зі застереженням, що вправді великий історик вважав антські племена предками пізніших літописних русько-українських племен, але ставився критично до погляду про якийсь більш стабільний, міжплемінний антський союз, тобто державну організацію на той час. Д-р Домбровський не поділяє повністю тієї тези й твердить, що аналіза візантійських джерел вказує на існування міжплемінного, політичного союзу антських племен з певними виявами державної організації.

Професор Григорій Логвин, член УІТ з Києва, наче продовжуючи думку попередніх доповідачів, уважає, що системний-естетичний та історичний метод, яким володів Грушевський дозволив йому вільно орієнтуватися у сучасних йому надбаннях археології, архітектури і мистецтвознавчих наук. Торкаючись питань архітектури княжої доби, доповідач підкреслив правильність висновків Грушевського. Пам'ятники

XI-XIII ст. дозволили вченому твердити про наявність двох напрямків — шкіл — придніпрянського та галицького. Розглядаючи українську мистецьку творчість, Грушевський завжди мав на увазі її місце в контексті творчих надбань інших народів.

Цінними своїм фактажем були доповіді професорів Дм. Штогрина і Василя Омельченка. Перший доповідач говорив на тему «Бібліографічна творчість М. Грушевського». На основі джерельного матеріялу, доповідач відтворив бібліографічну діяльність М. Грушевського, який завжди звертав увагу на розбудову бібліотек при наукових установах. Д-р В. Омельченко подав огляд розбудови нової ділянки дослідів — грушевськознавства, що завдячує свій розвиток науково-видавничій праці Українського Історичного Товариства. Доповідач зупинився також на науково-видавничій діяльности інших установ, які час від часу займалися грушевськознавством. Він уважає, що УІТ і інші наукові установи повинні застановитися над розбудовою грушевськознавства в Україні і діяспорі. Добрий початок вже зробило УІТ, яке дало тверду основу під розвиток цеї важливої дисципліни.

Заключна доповідь д-ра Любомира Винара н.т. «*На порозі Нової України,* як історичне джерело» присв'ячена аналізі збірки статтей М. Грушевського з 1918 року в яких голова Центральної Ради накреслював головні політично-ідеологічні напрямні державного будівництва. Ця праця Грушевського видається з відповіднимим коментарями і джерельними матеріялами до історії Центральної Ради. Конференцію закрив др. Василь Омельченко, голова Наукової Ради при СКВУ, який вказував на потребу координації і співпраці між науковими установами.

На терені Америки — це була перша грушевськознавча конференція, що носила всеукраїнський характер з участю науковців з України, Америки і Канади. Треба також згадати, що на конференції відчитано безліч привітів від установ і поодиноких вчених і діячів. Особисто з привітами виступили: проф. Іван Самійленко, голова Уряду УНР в екзилі, проф. М. Борецький, президент УВАН, проф. Іван Телюк, представник Українського Конґресового Комітету і інші. Одержано привіти від патріярха Мстислава і митрополита Сулика. Також в Академії улаштовано виставку «грушевськіяни», яка включала першодруки книжок, статей та оригінали листів М. Грушевського, а також праць присвячених його діяльности і творчости. Організатори виставки: Галина Єфремова, Діма Комілевська та Оксана Міяковська-Радиш.

Конференція винесла спеціяльні «Резолюції», які відносилися до різних проблем грушевськознавства і розвитку українського наукового життя. Учасники конференції закликали сприяти дальшій діяльності Українського Історичного Товариства і новоствореного Міжнародного товариства ім. М. Грушевського. Вони схвалили встановлення Українським Історичним Товариством премії ім. Михайла Грушевського за наукові дослідження в ділянці грушевськознавства.

Д-р Тамара Булат (Київ)

ПРИВІТ ВІД ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

16 жовтня 1991

До Академічного Комітету
для відзначення 125-ліття з дня народження
Михайло Грушевського
Президія ювілейної наукової конференції
в Ню Йорку

Шановні Пані і Панове,

Мені особливо приємно привітати Вас на ювілейній конференції для відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського. Ім'я великого українського історика, державного діяча, президента Української Народньої Республіки, має величезне значення не лише для нас українців, але для цілого культурного світу. Ініціятива Українського Історичного Товариства перевести міжнародне відзначення цього славного ювілею, заслуговує на повне признання. При цій нагоді я хотів би згадати про великий вклад проф. Любомира Винара, голови УІТ, який присвятив багатолітні наукові студії життю, діяльності, і творчості Михайла Сергійовича Грушевського. Вони поклали міцний початок науці грушевськознавства. Сподіваюся, що наша конференція буде плідною і внесе поважний вклад в грушевськознавство.

Щиро вітаю і бажаю успіхів
Олександер Оглоблин (в.р.)
Почесний Президент УВАН і УІТ

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРИСВЯЧЕНА М. ГРУШЕВСЬКОМУ В КАНАДІ

Важливою полією в науковому житті українського Торонто, та й всієї громади українців Канади, стало проведення ювілейної наукової конференції «Михайло Грушевський в історії України». Конференцію, яка відбулася 9 листопада 1991 і складалася із трьох сесій, організував Академічний комітет для відзначення 125-ліття з дня народження М. Грушевського при співпраці Наукової ради при СКВУ. Безпосередній тягар по організації конференції взяло на себе Українське Історичне Товариство, очолюване, рівно ж як і згаданий комітет, проф. Любомиром Винаром.

Вітальне слово на конференції виголосили від Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Канаді його голова проф. Б. Стебельський, від науковців України проф. Я. Дзира. Надійшли привіти від управи Асоціяції Українських Університетських Професорів за підписом голови проф. М. Папа, від Української Вільної Академії Наук у Канаді.

Високу тональність доповідям, котрі були заслухані на конференції,

було задано вступним словом проф. Л. Винара. Це була фактично окрема доповідь, в якій у стислому вигляді схарактеризовано важливіші аспекти діяльності М. Грушевського через призму їх вагомості для історії та сучасності. Адже значіння його праці для добра України, для розвитку загально-людської культури важко переоцінити.

Діяльність М. Грушевського можна умовно розділити на три головні складові частини. Це його наукова і академічна робота у Києві та Львові. Відтворення ученим історії України у вигляді неперервного просторово-часового процесу, всі ланки якого утворюють органічно взаємозв'язану структуру економічного, політичного, духовного життя українського народу. Вони створюють, у широкому розумінні, неповторну, самобутню культуру українців поміж інших світових культур.

Визначну роль відіграв М. Грушевський і в розбудові наукової організаційної і інформаційної сітки. Саме йому у великій мірі завдячують свій розвиток Українське Наукове Товариство (Київ), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів), Український Соціологічний Інститут (Відень). При участі ученого відбувся ренесанс усього українського наукового життя.

Непересічне значення праці М. Грушевського як суспільного, політичного, державного діяча, котрий був співтворцем нормативних актів молодої української держави, першим у цьому столітті зреалізував постулят української державності, наголосив на тому, що відбулося саме відродження цієї держави, найвищим етапом якої була Київська Русь, вірив у демократичний устрій нової держави. Діяльність М. Грушевського, говорив д-р Л. Винар може бути зразком державотворчої праці в сучасний період і тому тепер в Україні і за її межами часто нав'язують до її досвіду і уроків.

Все це дає підстави зарахувати М. Грушевського до числа таких велетнів української культури, якими були і є Т. Шевченко та І. Франко.

Значне зацікавлення в учасників конференції викликали доповіді д-р М. Антоновича про М. Грушевського у листуванні І. Франка, д-р В. Вериги про роль ученого в розвитку Наукового Тов. ім. Т. Шевченка, д-р В. Омельченка про сучасний стан грушевськознавства у діяспорі, а також грунтовне дослідження літературознавця мґр. А. Стебельської на тему київського проповідництва 11-12 століть в оцінці М. Грушевського.

Особливу зацікавленість викликали виступи гостей з України. У першу чергу це стосується пристрасної доповіді проф. Я. Дзири, тема якої була «Михайло Грушевський і українське козацьке літописання 17-18 ст.». Побудова доповіді за методологічним принципом дозволила не лише розкрити дану проблематику у її суті, але й висвітлити актуальні питання проведення наукового пошуку в сучасний період, висвітлити болючі проблеми сучасного грушевськознавства й української історичної науки в цілому. До таких проблем можна віднести, зокрема, брак працівників достатньої кваліфікації і належних моральних

якостей, які б досліджували історичний процес з усією об'єктивністю і разом з цим відчували притягання культурологічного поля свого народу.

Зачепив доповідач і питання дефіциту навчальної літератури, в якій би правдиво показувалася історія рідного народу, зацікавлення якою тепер значно зросло в Україні, особливо серед молоді.

Цікавою була доповідь молодого науковця з Херсона В. Назаренка, який зупинився на особливостях схеми української історії В. Антоновича. Доповідач окремо наголосив на необхідність об'єктивного дослідження історії, звільнення наукового пошуку з пут будь яких ідеологічних обмежень.

Крім усього сказаного, хотілося б відзначити копітку працю при організації конференції п. К. Роговського і, зокрема, представлену ним виставку книжок, пов'язаних з ім'ям векикого історика.

Насамкінець конференції було проведено обговорення за круглим столом, де мова йшла про сучасні завдання української історичної науки у контексті ювілею М. Грушевського.

Єдине, чого напевно варто було б побажати конференції — це більшої кількості зацікавлених учасників із числа інтелектуального українського громадянства. Це думка автора даного допису, який трохи більше місяця перебуває в гостинній Канаді. Може, справді, в Україні, в Києві або Львові, інтерес до подібної конференції був би помітніший хоча б тому, що саме ім'я М. Грушевського стало можливим вимовляти вголос тільки зовсім недавно. Багато хто довгий час нічого не знав про його діяльність, а для декого він був взагалі невідомим. Але ж, гадаю, і для канадського слухача проведення відкритого обговорення грушевськознавчої тематики не є буденною подією. Звичайно наукова конференція розрахована на вузьке коло спеціялістів. Однак, хочу відмітити що виголошені доповіді були так побудовані, що із зацікавленням могли бути сприйнятими широким колом освіченого слухача. Розрадою були кілька молодих людей серед присутніх.

У цілому, конференція стала важливим кроком у розробці грушевськознавчої тематики, розкрила суттєві аспекти життя і праці великого історика, організатора наукового життя, громадського і державного діяча Михайла Грушевського, дала нагоду всім учасникам ще більше побачити світову велич ґеніяльного сина українського народу.

Тарас Злупко
(член Наукового Тов. ім.
Т. Шевченка у Львові)

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО В УКРАЇНІ

Під час міжнародної конференції присвяченої М. Грушевському у Львові відбулися численні зустрічі Голови УІТ з членами Товариства зі Львова, Києва, Дніпропетровська, Ужгороду й інших міст України.

30 серпня в приміщенні НТШ у Львові відбулася зустріч львівян і інших учасників конференції з головою УІТ — проф. Л. Винарем. Наради відкрив п. Євген Пшеничний, викладач в Педагогічному Інституті ім. Ів. Франка в Дрогобичі і член НТШ у Львові. Він представив голову УІТ, а також секретаря Товариства д-ра Олександра Домбровського. Проф. Л. Винар коротко зясував завдання і теперішню діяльність УІТ і зокрема підкреслив важливість співпраці між дослідниками в Україні і діяспорі. Зокрема він зупинився над ролею «Українського Історика», як журналу української наукової історіографії в якому друкуються важливі історичні і архівні матеріяли до різних періодів історії України. Також він наголосив потребу прийняття схеми Грушевського, яка давніше була схемою української національної наукової історіографії. Євген Пшеничний і інші дискутанти висловили побажання створення в Західній Україні окремого наукового осередку Українського Історичного Товариства, яке обєднувало б істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів історії. Присутній д-р Ол. Романів, голова НТШ у Львові, підкреслював потребу співпраці між НТШ і УІТ, яка причиниться до пожвавлення історичних наукових дослідів. Д-р Олександер Домбровський поінформував присутних про видавничі пляни УІТ. Після обговорення різних питань пов'язаних з діяльністю УІТ, учасники зустрічі вирішили створити Ініціятивну Групу Українського Історичного Товариства ім. Михайла Грушевського в Галичині, як автономний Відділ — науковий осередок УІТ. До Ініціятивної Групи вибрано таких членів УІТ: Євген Пшеничний, голова Ініціятивної групи (Дрогобич), Ігор Гереґа, директор Інституту національного відродження (Тарнопіль), Богдан Якимович, співробітник Академії Наук (Львів), історик-архівіст Галина Сварник (Львів), канд. техн. наук Роман Крип'якевич (Львів), І. Грабовецький (Івано Франківськ), доцент Ярослав Малик (Львівський університет). Усі члени Ініціятивної Групи є активними дослідниками різних ділянок історії, культури і допоміжних історичних наук. Можна лиш побажати якнайкращих успіхів Ініціятивній Групі УІТ. Треба зазначити, що це була перша офіційна зустріч-наради УІТ в Україні в яких брали участь члени і прихильники Товариства. Наради закрив п. Євген Пшеничний, голова І.Г. УІТ.

Р. Д-кий

НОВІ ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕҐІЇ ЖУРНАЛУ

У зв'язку з тематичною розбудовою «Українського Історика» поширено Редакційну Колеґію журналу. Новими членами Р.К. стали: д-р Михайло Брайчевський, член УІТ, Київ; канд. історичних наук Ярослав Дзира, член УІТ, Київ; д-р Стефан Козак, член УІТ, Варшава і д-р Олександер Сидоренко, Арканзаський університет, член УІТ, США. Усім новим членам бажаємо успіху в розбудові «Українського Історика».

Управа УІТ

ВІД РЕДАКЦІЇ

Продовження спогадів Миколи Василенка і Михайла Луцького («Український Історик», т. 27, 1990) буде друковано в першому випуску журналу за 1992 рік. Це також відноситься до продовження друку «Листів Івана Крип'якевича». Спеціяльний випуск журналу, у формі наукового збірника, присвяченого 125-літтю з дня народження Михайла Грушевського, появляється, як число 3-4 «Українського Історика» за 1991 рік. Науковий збірник вже друкується.

У зв'язку із розгорненням діяльности УІТ в Україні, просимо членів Товариства і передплатників «Українського Історика» розбудувати Видавничий Фонд УІТ і тим самим причинитися до дальшого розвитку української історичної науки в Україні і діяспорі, а зокрема до розбудови «Українського Історика» — єдиного журналу української національної, наукової історіографії.

Редакція «Українського Історика»

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. Київ: журнал «Україна», газета «Вечірний Київ», 1991, 214 стор.

Грушевський, Михайло. *Про українську мову і українську школу.* Київ: «Веселка», 1991, 45 стор.

Грушевський, Михайло. *Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ: Т-во «Знання», 1991, 240 стор.

Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси.* Том І. Київ: «Наукова Думка», 1991, 648 стор.

Грушевський, Михайло. *Предок.* Упорядкував Сергій Білокінь. Київ: «Веселка», 1990, 245 стор.

Документальні матеріяли М. С. Грушевського у фондах Відділу рукописів ЦНФ ім. В. І. Вернадського АН УРСР. Каталог. Уложив С. М. Кіржаєв. Київ, 1991, 114 стор.

Драгоманов, М. П. *Вибране.* Київ: «Либідь», 1991, 683 стор.

Жила, Володимир. *Бібліографія Михайла Г. Марунчака.* Вінніпеґ, УВАН, 1991, 157 стор.

Жуковський, Аркадій, Орест Субтельний. *Нарис історії України.* Львів: «В-во НТШ, 1991, 229 стор.

Заруба, В. М. *Дидактичний матеріял з історії України. Посібник для вчителя.* Київ: Радянська школа , 1990, 80 стор.

Зарубіжні українці. Довідник. Київ: В-во «Україна», 1991, 252 стор.

Історія Русів. Український переклад Івана Драча. Київ: «Радянський письменник», 1991, 318 стор.

Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези. Київ: Академія Наук України. Інститут Історії України. Рада молодих вчених. Київ, 1991, 163 стор.

Книш, Юрій. *Таємниця початкової Руси в Києві.* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991, 34 стор.

Крип'якевич, Іван. *Історичні проходи по Львові.* Львів:«Каменяр», 1991, 165 стор.

Крип'якевич, Іван, Мирон Дольницький. *Історія України.* Друге видання. Перероблене і доповнене Євгеном Гринівим. Львів: «Меморіял», 1991, 364 стор.

Кубійович, Володимир. *Нарис історії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.* Львів: НТШ у Львові, 1991, 53 стор.

Куницький, Леонтій, *Спомини молодих літ заслання.* Торонто, 1990, 119 стор.

Микола Прокопович Василенко. Київ: «Наукова Думка», 1990, 54 стор.

Світи Тараса Шевченка. Збірник статтей до 175-річчя народження поета. Редактори Лариса М. Л. Залеська Онишкевич і інші. Нью Йорк, 1991, 448 стор. (*Записки НТШ,* т. 214; Бібліотека Прологу і Сучасности, ч. 191).

Селешко, Михайло. Вінниця. *Спогади перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938 роках.* Зредаґував В. Верига. Нью Йорк-Торонто: Фундація Ольжича, 1991, 212 стор.

Сергійчук, В. І. *Іменем війська запорозького.* Київ: В-во «Україна», 1991, 252 стор.

Canada's Ukrainians. Negotiating on Identity. Edited by Lybomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto: University of Toronto Press, 1991. 510 pp.

Hauser, Leopold. *Monografia miasta Przemysla.* Przemysl: Polydniowowschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 1991, 329 pp.

Hoskirs, Geoffrey. *The Awakening of the Soviet Ukraina.* Enlarged Edition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991, 246 pp.

Hryniuk, Stella. *Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880-1900.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Atlanta, 1991, 299 pp.

Huttenbach, Henry R. *Soviet Nationality Policies. Ruling Ethnic Groups in the USSR.* London: Mansell, 1990, 302pp.

Knysh, George. *Rus' and Ukraina in Medieval Times.* Winnipeg, 1991, 40 pp.

Kuropas, Myron. *The Ukrainian Americans. Roots and Aspirations 1884-1954.* Toronto: University of Toronto Press, 1991, 534 pp.

Polska — Ukraina. 1000 lat sasiedztwa. Pod redakcja Stanislawa Stepnia. Przemysl: Poludniowo-wschodno Instytut Naukowy w Przemyslu, 1990, 284 pp.

Sermons and Rhetoric of Kievan Rus'. Translated with an introduction by Simon Franklin. Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1991, 212 pp.

Ševcenko, Ihor. *Byzantium and the Slavs.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991, 740 pp.

Wynar, Lubomyr R., ed. *Ten Years of "Ethnic Forum" and "Cumulative Index."* Kent, Ohio: Kent State University. Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, 1991, 48 pp.

Wynar, Lybomyr R. *Ethnic Research Center: Two Decades of Growth 1971-1991.* Kent, Ohio: Kent State University, 1991. 17 pp.

НАШІ АВТОРИ

АНТОНОВИЧ, МАРКО, член УВАН у США, НТШ і УІТ. Автор численних праць з історії України XIX стол., редактор джерельних архівних матеріялів.

ВИНАР, ЛЮБОМИР, член УВАН у США, НТШ і УІТ. Автор праць з історії козаччини, історії культури й історіографії.

Біо-бібліографічні дані: *Любомир Р. Винар: історик, педагог, бібліограф.* Мюнхен-Нью Йорк, 1982.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ, ВЯЧЕСЛАВ, віце-президент Української наукової асоціяції в Києві, видатний дослідник української літератури, автор численних праць, перший ректор відновленої Києво-могилянської академії.

ВАСИЛЯУСКЕНЕ, АЛЛОНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історичного факультету Вільнюського університету.

ВЕРЗИЛІВ, А., український археолог з Чернігова, учень Володимира Антоновича.

ЗАРУБА, ВІКТОР, історик, культуролог, член УІТ. Автор численних праць з історії козаччини й української історіографії.

ОГЛОБЛИН, ОЛЕКСАНДЕР, член УВАН, УІТ, НТШ, б. професор Київського, Одеського Українського Вільного і Гарвардського університетів. Один із найвидатніших сучасних істориків України.

ОДАРЧЕНКО, ПЕТРО, член УВАН, НТШ і УІТ. Видатний дослідник української літератури і культури. Автор численних наукових праць.

ПРИЙМАК, ТОМА, автор численних досліджень історії Східньої Европи XIX і XX століття і української історіографії. Член УІТ і інших наукових товариств.

СИТНИК, ОЛЕКСАНДЕР, член УІТ, доцент Ужгородського університету. Автор численних праць з ділянки української історіографії.

СЕРГІЙЧУК, ВОЛОДИМИР, професор історії Київського університету, канд. істор. наук, член УІТ. Автор численних праць з історії козаччина.

ТАРНАВЕЦЬКА, ҐЕРУС ІРАЇДА, член УВАН, УІТ, професор Манітобського університету. Автор численних праць з історії культури і літератури.

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$35.00 for individuals
	$40.00 for institutions
Німеччина/Germany:	55.00 DM
всі інші країни:	$30.00 індивід. передплата
	$35.00 установи

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Dr. O. Wintoniak
Postfach 37 02 48
8000 München 37
West Germany

Головне Представництво на США:

Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Ню Йорк і Ню Джерзі:

Dr. B. Shebunchak
149 Byrd Ave.
Bloomfield, N.J. 07003

Колорадо:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Каліфорнія:

Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Пенсільванія:

Mr. M. Sochotsky
1641 Pin Oak Dr.
Pittsburgh, PA 15237

Ілліной, Індіяна:

Wasyl Shuya
6646 Howard Ave.
Hammond, IN 46324

Балтимор-Вашінгтон:

Mr. Petro Wojtowych
5515 Wasena Ave.
Baltimore, MD 21225

Трентон і околиці:

Mrs. Daria Kuzyk
54 Floristen Dr.
Trenton, N.J. 08690

Головне Представництво на Канаду:

Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
M9C 4V2

Квебек:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Представництво на Австралію:

Mr. D. Pyrohiw
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne, Australia

Представництво в Україні:

Пшеничний Євген
293720 м. Дрогобич
вул. Миру, 3, кв. 10

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:
«The Ukrainian Historian»
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.